

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Stojanka N. Lužija

AUSTRO-UGARSKA I JEVREJI U
BOSNI I HERCEGOVINI (1878–1914)

doktorska disertacija

Beograd, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Stojanka N. Lužija

AUSTRO-HUNGARY AND JEWS IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878–1914)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Podaci o mentoru i članovima komisije

Mentor: dr Haris Dajč, vanredni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije: dr Ljiljana Dobrovšak, naučna savjetnica,
Institut društvenih nauka Ivo Pilar, Zagreb

dr Nikola Samardžić, redovni profesor,
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

Izjave zahvalnosti

Zahvaljujemo se Ministarstvu za naučnotehnološki razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Republike Srpske u Vladi Republike Srpske, koje je posredstvom jednokratne stipendije podržalo izradu disertacije.

Zahvalnost za pruženu podršku u izradi disertacije dugujemo mentoru, prof. dr Harisu Dajču. Takođe, izražavamo zahvalnost i dr Ljiljani Dobrovšak, naučnoj savjetnici sa Instituta društvenih nauka Ivo Pilar iz Zagreba, na konstruktivnim sugestijama i ustupljenoj literaturi.

Zahvalnost za predusretljivost i svesrdnu pomoć prilikom istraživanja dugujemo osoblju Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, gospođi Sanji Tomić i gospodinu Bori Jurišiću. Ovom prilikom izražavamo zahvalnost i Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci, Jevrejskim opštinama u Sarajevu, Beogradu i Banjoj Luci, kao i Historijskom arhivu Sarajeva.

AUSTRO-UGARSKA I JEVREJI U BOSNI I HERCEGOVINI (1878–1914)

Sažetak: Tema disertacije je uticaj austrougarske uprave na položaj Jevreja na prostoru Bosne i Hercegovine. Posmatrani vremenski okvir obuhvata period od austrougarske uprave od 1878. godine do početka Prvog svjetskog rata, 1914. godine. Uspostavom austrougarske uprave na prostoru Bosne i Hercegovine, započet je proces tranzicije društvenog i upravnog sistema, iz osmanskog ka modernijem austrougarskom. Koristeći arhivsku građu, ali i relevantnu naučnu literaturu nastojali smo da objasnimo kakve su promjene nastupile u uređenju jevrejske zajednice na prostoru Bosne i Hercegovine, odnosno kako se odvijalo ujednačavanje statusa Jevreja u Bosni i Hercegovini sa statusom Jevreja u Monarhiji, zatim da ukažemo koliko su novodoseljeni Jevreji uticali na privredni preobražaj i razvoj Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave, te takođe da damo osvrt na učešće Jevreja u političkom životu koji se pod austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini počeo oblikovati. Poseban segment istraživanja predstavljali su odnosi između sefardske i aškenaske zajednice, koji su obilježeni različitim istorijskim razvojem kroz koji je svaka od ovih zajednica prošla. Dio disertacije posvećen je i izgradnji školskog sistema, kao i organizaciji i djelovanju jevrejskih kulturnih i humanitarnih društava, koje se odvijao pod nadzorom austrougarske uprave. Posebnu pažnju posvetili smo razvoju cionističkog pokreta. Istražili smo njegove ideje, širenje, ali i krajnje domete na prostoru Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Austro-Ugarska, Jevreji, Sefardi, Aškenazi, Bosna i Hercegovina, vjerske opštine, privreda, cionizam.

Naučna oblast: Istorija

Uža naučna oblast: Opšta istorija novog veka

AUSTRO-HUNGARY AND JEWS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878–1914)

Abstract: The topic of this dissertation is the influence of the Austro-Hungarian administration on the position of Jews in Bosnia and Herzegovina. The observed time frame covers the period of Austro-Hungarian administration from 1878 to the beginning of the First World War in 1914. The establishment of the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina initiated the transition process of the social and administrative system from the Ottoman to the more modern Austro-Hungarian. While using the archival material, but also relevant scientific literature, we strived to explain what changes had occurred in the organization of the Jewish community in Bosnia and Herzegovina, i.e., how the status of Jews in Bosnia and Herzegovina was balanced with the status of Jews in the Monarchy; to indicate how much newly inhabited Jews influenced the economic transformation and development of Bosnia and Herzegovina, but also to provide an overview of the participation of Jews in the political life which began to form under the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina. A particular segment of this research was the relations between the Sephardic and Ashkenazi communities, which were marked by different historical developments that each of these communities had experienced. Likewise, a part of the dissertation was dedicated to the establishment of the education system, as well as the organization and activities of Jewish cultural and humanitarian societies, which occurred under the supervision of the Austro-Hungarian administration. A special attention was paid to the development of the Zionist movement. We researched its ideas, expansion, but also the ultimate achievements in the territory of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Austro-Hungary, Jews, Sephardim, Ashkenazi, Bosnia and Herzegovina, religious communities, economy, Zionism .

Scientific field: History

Scientific subfield: Modern History.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	1	
Predmet istraživanja	1	
Struktura rada	2	
Metodološki postupak	4	
UVOD (Jevreji u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija u periodu od sredine XVI vijeka do 1878. godine)	9	
I AUSTROUGARSKA UPRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI (1878–1914)		
1. Organizacija uprave i njen rad	17	
Berlinski kongres i okupacija	17	
Vojna uprava	19	
Civilna uprava	22	
Aneksija i ustavni period	23	
2. Demografske prilike	26	
II AUSTROUGARSKA VLAST I UREĐENJE JEVREJSKE VJERSKE ZAJEDNICE		
1. Odnos Monarhije prema Jevrejima	32	
2. Konstituisanje jevrejskih vjerskih opština	36	
3. Odnos države prema gradnji sinagoga i izboru rabina	42	
4. Jevrejska groblja u Bosni i Hercegovini	52	
III ODNOS JEVREJA I DRUGIH VJERSKIH ZAJEDNICA		56
IV UČEŠĆE JEVREJA U POLITIČKOM ŽIVOTU BOSNE I HERCEGOVINE		
1. Jevreji u gradskim i opštinskim vijećima	63	
Gradski statuti (primjer Sarajeva)	63	
Izbori za gradska vijeća i rad istih	65	
2. Bosanski sabor i Jevreji	69	
Problem izbora sefardskog nadrabina	69	
Aneksija Bosne i Hercegovine i Jevreji	72	
Anketna zasijedanja	74	
Donošenje Zemaljskog ustava	76	
Izbori za Bosanski sabor	78	
Bosanski sabor, saziv i rad	79	
V UDIO JEVREJSKE ZAJEDNICE U PRIVREDI BOSNE I HERCEGOVINE		
1. Trgovina – primarno zanimanje Jevreja u Bosni i Hercegovini	86	
Zakonsko regulisanje trgovačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini	86	
Sarajevska čaršija i njeni jevrejski trgovci	88	
Jevrejska trgovina u drugim gradovima Bosne i Hercegovine	92	
2. Jevreji – vješte zanatlije	97	
Jevreji zanatlije u sarajevskoj čaršiji	97	
Jevrejske zanatlije u drugim gradovima Bosne i Hercegovine	103	
3. Začeci industrije u Bosni i Hercegovini i uloga Jevreja	106	

VI OBRAZOVNE INSTITUCIJE JEVREJA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

1. Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878–1914).....112
2. Vjerske škole kod Jevreja.....119
3. Čitaonice kod Jevreja.....122

VII NAUČNE I KULTURNE INSTITUCIJE JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

1. Humanitarna i kulturna društva.....124
2. Cionistički pokret u Bosni i Hercegovini.....131
3. Sarajevska Hagada i jevrejska književnost u Bosni i Hercegovini.....135

ZAKLJUČAK.....138

IZVORI I LITERATURA.....142

BIOGRAFIJA AUTORA.....156

PREDGOVOR

Predmet istraživanja

Jevrejska zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine baštini viševjekovnu istoriju i tradiciju, koja seže čak u XVI vijek, kada su ove provincije bile sastavni dio Osmanskog carstva. Promjena na geopolitičkom planu nakon Berlinskog kongresa (1878) i dolazak austrougarske uprave¹ na ovaj prostor najavila je novu eru u istoriji cijelog bosanskohercegovačkog prostora. Austro-Ugarska je tokom četrdesetogodišnje uprave u Bosni i Hercegovini reflektovala svoj uticaj na sve nacionalne zajednice, pa tako i na jevrejsku.

Osnovni cilj disertacije bio je usmjeren na to da, na osnovu dostupnih izvora i literature, što temeljnije i svestranije objasnimo dinamiku odnosa između Austro-Ugarske i Jevreja u Bosni i Hercegovini, u periodu od uspostavljanja okupacionog režima, koji je predstavljao uspostavljanje sasvim novog sistema, 1878. godine, do početka Prvog svjetskog rata. Koristeći neobjavljenu i slabo istraženu istorijsku građu, kao i odgovarajuću stranu i domaću literaturu i onovremenu štampu, pokušali smo rasvijetliti do koje mjere je austrougarska uprava, u posmatranom periodu, imala uticaj na život i djelovanje jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. U radu je ukazano i na različite okolnosti i istorijski razvoj kroz koji su prošli Jevreji sefardskog obreda,² na jednoj strani, i Jevreji aškenaskog obreda,³ na drugoj, te kako je to nasljeđe uticalo na oblikovanje njihovih međusobnih odnosa u vrijeme austrougarske uprave.

Disertacijom smo nastojali pružiti odgovore na složeno istraživačko pitanje koje glasi: Kako je austrougarska uprava, u period od 1878. do 1914. godine, uticala na položaj jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, te da li su kod Jevreja nastupile određene promjene koje bi se se mogle manifestovati na pravnom, demografskom, političkom, privrednom i kulturnom planu? Odnosno da li je vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini imalo pozitivan ili negativan uticaj na položaj jevrejske zajednice?

Da bi se dali odgovori na ovako složeno istraživačko pitanje bilo je neophodno da izvršimo sistematsko istraživanje svih aspekata javnog, ali i privatnog života jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini.

U pogledu pravnog uređenja jevrejske vjerske zajednice pod austrougarskom upravom nastojali smo ponuditi odgovore na pitanja: kako je išla transformacija iz osmanskog upravnog sistema u moderniji austrougarski, te na koji način je austrougarska uprava ujednačavala status jevrejskih podanika? Poseban segment našeg istraživanja bile su analize popisa stanovništva, koji su nam omogućili da pratimo proces doseljavanja aškenaskih Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.

Nastojeći da ponudimo odgovore istraživali smo i učešće jevrejskih predstavnika kako u lokalnim vlastima tako i u državnom predstavničkom tijelu. Koristeći neobjavljenu arhivsku građu i objavljene istorijske izvore nastojali smo istražiti kako su se politički angažovali Jevreji u Bosni i Hercegovini. Isto tako, istraživali smo i odnose među aškenaskim i sefardskim zajednicama na bosanskohercegovačkom prostoru.

U period austrougarske uprave na prostoru Bosne i Hercegovine došlo je do intenzivnijeg privrednog razvoja. S tim u vezi, analizirali smo zastupljenost Jevreja u najznačajnijim privrednim granama. Nastojali smo ponuditi odgovore na pitanja: kakav je doprinos Jevreja u privrednom razvoju, te u kolikoj mjeri je imigracija Jevreja aškenaskog porijekla uticala na unapređenje privrednog, materijalnog, ali i društvenog položaja jevrejske zajednice?

¹ U disertaciji pod pojmom austrougarska uprava podrazumijevamo period okupacije (1878–1908), kao i period od aneksije Bosne i Hercegovine do početka Prvog svjetskog rata (1908–1914).

² Pod pojmom Jevreji sefardskog obreda ili Sefardi u disertaciji podrazumijevamo one koji su na prostor Bosne i Hercegovine stigli sa Iberijskog poluostrva, kao i one koji su stigli iz gradova Osmanskog carstva. Austrougarska uprava je ponekad za Jevreje sefardskog porijekla koristila i termin Španjoli.

³ Pod pojmom Jevreji aškenaskog obreda ili Aškenazi, u disertaciji podrazumijevamo one koji su u Bosnu i Hercegovinu došli iz različitih krajeva Austro-Ugarske Monarhije. Važno je još istaći da je austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini za aškenaske Jevreje koristila termin austrougarski Jevreji.

Veoma važan segment našeg istraživanja odnosio se na sagledavanje promjena koje su nastupile na polju kulture kod Jevreja u Bosni i Hercegovini. Istraživali smo kako je promjena centralne uprave i dolazak Austro-Ugarske, ali isto tako i doseljavanje Aškenaza uticalo na osnivanje i rad humanitarnih, kulturnih i cionističkih društava.

Struktura rada

Rezultati istraživanja prikazani su u sedam poglavlja, uz uvod i zaključak.

U uvodnom dijelu objašnjen je položaj, kao i prava i obaveze nemuslimanskih podanika u okviru Osmanskog carstva. Zatim smo dali osvrt na doseljavanje Sefarda u Bosnu i Hercegovinu i njihov život na ovom prostoru do Berlinskog kongresa (1878). Analizirali smo njihovu trgovačku djelatnost, društveni status, te učešće u političkom životu osmanske Bosne, a osvrnuli smo se i na kulturnu djelatnost, koja je u tom periodu počivala na konfesionalnim osnovama.

Prvo poglavlje „Astrougarska uprava u Bosni i Hercegovini“ sastoji se iz dva potpoglavlja u kojima smo, prije svega, nastojali objasniti proces konstituisanja austrougarske uprave na ovom prostoru, odnosno kako je tekla tranzicija iz osmanskog upravnog sistema, u moderniji austrougarski. Tačnije, na koje kompromise je pristala nova uprava, te koje institucije i zakonska rješenja je zadržala u primjeni, vodeći se načelom pragmatizma ili, jednostavnije rečeno, oslonca na zatečenu feudalnu oligarhiju. Drugo potpoglavlje daje nam pregled demografskih prilika na području Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave, s posebnim akcentom na priraštaj i brojnost jevrejskog stanovništva. Analizi smo podvrgli sva četiri austrougarska popisa stanovništva.

Naredno poglavlje, „Astrougarska vlast i uređenje jevrejske vjerske zajednice“, otvara više kompleksnih i povezanih pitanja. Nakon uvodnog razmatranja odnosa Habzburške monarhije, odnosno docnije Austro-Ugarske, prema Jevrejima, u nastavku teksta analiziran je položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini. U ključnim potpoglavljima razmatrali smo proces formiranja jevrejskih vjerskih opština, kao glavnih predstavnika zajednice u odnosu prema austrougarskoj upravi. Austrougarska vlast se, pri konstituisanju jevrejskih vjerskih opština u Bosni i Hercegovini, koristila već postojećim zakonskim rješenjima koja su već bila u primjeni unutar Monarhije. Sljedstveno tome, uprava je vršila nadzor nad osnivanjem i radom jevrejskih vjerskih opština, koji je morao biti statutarno uređen. Tek bi Statuti (Pravila rada), odobreni od Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (Landesregierung für Bosnie und die Hercegovina), a na preporuku carskog i kraljevskog Zajedničkog ministarstva finansija (k. und k. Gemeinsame-Finanz Ministerium), davali legitimitet djelovanju vjerskih opština. Uprava je vršila nadzor nad radom vjerskih opština tokom cijelog postojanja uvidom u njihovu djelatnost, a imala je pravo i da ih raspusti. Isto tako, izbor rabina, naročito nadrabina, nije bio oslobođen uticaja političke vlasti, a njegov izbor smatran bi valjanim kad bi to uprava potvrdila. Takođe, gradnja sinagoga i osnivanje i proširivanje grobalja, zavisili su od dozvole nadležnih lokalnih institucija. Nerijetko, gradnja hramova zavisila je i od finansijske pomoći Zemaljske vlade u obliku subvencija ili povoljnih višegodišnjih kredita.

Treće poglavlje „Odnos Jevreja i drugih vjerskih zajednica“, govori o specifičnoj ambivalentnosti koja je postojala u odnosu domicilnog nejevrejskog stanovništva, prvenstveno pravoslavaca i muslimana, prema Sefardima, odnosno Aškenazima. Na primjerima iz svakodnevnog života, pokazali smo da su postojala sasvim drugačija mjerila domicilnog nejevrejskog stanovništva u odnosu prema domicilnim Sefardima, a posve druga prema novodoseljenim Aškenazima. Jevreji aškenaskog porijekla, kao i ostali doseljenici, personifikovani su sa stranom upravom, jer je njihova intenzivnija imigracija upravo i počela nakon dolaska austrougarske uprave, a dobar dio njih je nakon toga postao sastavni dio činovničkog aparata. Iako ne možemo pratiti primjere antisemitizma u Bosni u vrijeme osmanske uprave, dolaskom Austro-Ugarske na ovaj prostor i antisemitske ideje i stremljenja prodiru u ovdašnje društvo. Uzroci su bili različiti, od ekonomske konkurencije do ksenofobije. Odnose Jevreja i drugih zajednica obilježile su i vjerske konverzije. Zabilježeni su pojedinačni pokušaji prozelitizma, ali i dobrovoljne konverzije.

U ovom poglavlju govorili smo o nekoliko zabilježenih pojedinačnih slučajeva koji su unijeli najviše nemira među jevrejsku zajednicu.

Četvrto poglavlje „Učešće Jevreja u političkom životu Bosne i Hercegovine“, sastoji se od dva potpoglavlja – „Jevreji u gradskim i opštinskim vijećima“ i „Bosanski sabor i Jevreji“. Kada je riječ o prvom potpoglavlju, u našem fokusu je bila, prije svega, sarajevska gradska skupština, kao ona u kojoj su Jevreji bili najzastupljeniji. Austrougarska uprava je, oslanjajući se na raniju osmansku tradiciju, uvela gradska i opštinska vijeća. Po sastavu i načinu izbora ona nisu imala demokratski karakter, jer je Zemaljska vlada imenovala 1/3 članova, a u gradovima postavljala gradonačelnike i njihove zamjenike. Rad u ovakvim vijećima, Jevrejima je pružio mogućnost da makar ukažu na neke od problema koje su imali u lokalnoj sredini, dok im je Bosanski sabor dao priliku da aktuelizuju i neka od krupnijih pitanja. Lavirajući u Saboru, oni su nastojali da se ne priklanjaju nijednoj od nacionalnih opcija, nastojeći na taj način što bolje štititi prava svoje zajednice.

Peto poglavlje, „Udio jevrejske zajednice u privredi Bosne i Hercegovine“, kroz tri manje cjeline govori o trgovini, zanatstvu i industriji, te zastupljenosti Jevreja Bosne i Hercegovine u ovim privrednim granama. Treba istaći da je u organizaciji privredne djelatnosti Austro-Ugarska nastupala s pozicije zaštite, prije svega, svojih interesa i interesa krupnog kapitala u domenu industrije, ali isto tako se posredstvom sudske vlasti i sredstava prinude starala da trgovci i zanatlije ispune obaveze prema kupcima, kreditorima ili državi. Jevrejska trgovina je bila razgranata širom Bosne i Hercegovine. Međutim, ni zanatstvo nije mnogo zaostajalo. U ovom poglavlju dali smo pregled zastupljenosti jevrejskih trgovaca i zanatlija u svim važnijim naseljenim mjestima. Na taj način smo, posredstvom primjera, ukazali na veliki značaj Jevreja u sveukupnom, a naročito privrednom razvoju Bosne i Hercegovine.

Šesto poglavlje „Obrazovne institucije Jevreja na području Bosne i Hercegovine“ sastoji se od tri potpoglavlja. Naime, školstvo u vrijeme austrougarske uprave nalazilo se pod strogom kontrolom države, jer je Vlada postavljala i razrješavala učitelje (i vjeroučitelje), a „Svjedodžba o građanskom vladanju“ bila je obavezna kao dokument kada se učitelj postavljao ili unapređivao. U ovom poglavlju pratili smo kako je teklo formiranje modernog školskog sistema u nekadašnjim osmanskim provincijama, koje nisu imale dugu tradiciju na tom polju. Jevreji, prije svega sarajevski Sefardi, školovali su se uglavnom u konfesionalnoj Izraelitičko – sefardičkoj osnovnoj školi. Međutim, nedostatak finansijskih sredstava onemogućavao je nesmetan rad ove ustanove. Upravo zbog toga, dobrim dijelom zavisili su od subvencija Zemaljske vlade. S druge strane, Vlada je nastojala da potisne konfesionalne škole u korist narodnih (komunalnih), što joj je polazilo za rukom. U ovom poglavlju govorili smo i o počecima razvoja modernih vjerskih škola kod Jevreja. Još jedan važan segment na koji smo obratili pažnju jesu jevrejske čitaonice, kao stanovništvu korisna, a za austrougarsku upravu rizična institucija.

Sedmo poglavlje, „Naučne i kulturne institucije Jevreja u Bosni i Hercegovini“, sastoji se od tri potpoglavlja: „Humanitarna i kulturna društva“, „Cionistički pokret u Bosni i Hercegovini“ i „Sarajevska Hagada i jevrejska književnost u Bosni i Hercegovini“. U ovoj cjelini bavili smo se nastankom brojnih humanitarnih i kulturnih društva koja su počela su da okupljaju Jevreje i njihova djelatnost činila je srž djelovanja unutar same vjerske opštine. Izvori nam govore da su upravo Jevreji aškanaskog porijekla koji su došli sa raznih strana Monarhije bili nosioci društvenog organizovanja u Bosni i Hercegovini, jer su nasljeđeni model organizovanja u svojim zajednicama prenijeli na jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Takođe, preko nekoliko zasebnih primjera ukazali smo, koliko je austrougarska učestvovala u organizovanju i praćenju djelovanja ovakvih udruženja, što je, svakako, imalo osnovu u ranijim austrijskim zakonskim rješenjima, koja su postepeno implementirana i na rad ovih društava. Uporedo sa kulturnim i društvenim organizovanjem došlo je i do prodora cionističkih ideja na ove prostore. Cionistička ideja, predvođena uglavnom omladinom, veoma brzo je našla plodno tlo na prostoru Bosne i Hercegovine. U ovom poglavlju razmatrali smo njen razvoj i širenje, kao i odnos uprave prema cionizmu, odnosno njeno nastojanje da zabrani kontakte sa cionističkim organizacijama izvan Bosne i Hercegovine. Još jedan važan segment ovog poglavlja jeste sarajevska Hagada, kao

najstariji jevrejski kulturno-istorijski spomenik, koji se čuva u Bosni i Hercegovini. Pored istorijske i umjetničke analize, opisali smo i njen neobičan put od Iberijskog poluostrva, preko Sarajeva, do Beča i kasniju sudbinu do konačnog vraćanja u Zemaljski muzej. Dali smo i osnovne napomene o počecima razvoja jevrejske svjetovne književnosti u Bosni i Hercegovini.

U „Zaključku“ smo sumirali rezultate našeg istraživanja.

Metodološki postupak

Prilikom pisanja disertacije primijenjena je metodologija istorijskih istraživanja, koja se sastojala u prikupljanju i analiziranju izvorne građe, sintezi tako dobijenih rezultata i njihovom iznošenju u formi pisanog teksta, uz korištenje postojeće relevantne domaće i strane naučne literature.

Do danas ne postoji cjelovita studija monografskog tipa, zasnovana uglavnom na neobjavljenim i manje korišćenim istorijskim izvorima, a koja se bavi ovom temom. Odnosno, studija koja prati sve aspekte života jevrejske zajednice u navedenom period (1878–1914), kako odnose unutar same zajednice, tako i odnos Austro-Ugarske prema svojim jevrejskim podanicima u Bosni i Hercegovini.

Upravo zbog toga, pri istraživanju naše teme bili smo uglavnom upućeni na fondove neobjavljene istorijske građe i periodike koji se nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Historijskom arhivu Sarajeva, te Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci.

Obzirom na dostupnu građu naše istraživanje smo orijentisali prema istraživanju konstituisanja jevrejskih vjerskih opština, učešća Jevreja u političkom životu i privrednom razvoju, kao i prema proučavanju kulturnog preporoda kod Jevreja u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

S obzirom na to da istorija jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini u periodu od 1878. do 1914. godine nije temeljito istražena, našli smo se pred izazovom odakle početi istraživanje. Primarno smo našu pažnju poklonili istraživanju građe/izvora u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, budući da se tu, od 1948. godine, nalazi kompletna arhiva Zajedničkog ministarstva finansija iz Beča, odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (Gemeinsame Finanz-Ministerium Abteilung für die Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina), koju je tada ustupio Austrijski državni arhiv iz Beča (Österreichisches Staatsarchiv, Wien). Iako je dio ove bogate arhivske zbirke potpuno stradao u požaru 2014. godine, značajne podatke smo ipak pronašli u fondu Zemaljske vlade Sarajevo (ZVS 1) i fondu Zajedničkog ministarstva finansija (ZMF). Budući da je fond Bosanskog sabora uništen u pomenutom požaru, umjesto arhivskih dokumenata koristili smo objavljene Stenografske izvještaje Bosanskog sabora. Podatke vezane za djelatnost pojedinačnih jevrejskih humanitarnih i kulturnih društava pronašli smo u fondu Jevrejska društva (JD). Građa o jevrejskim zajednicama u Bosni i Hercegovini postoji i u Austrijskom državnom arhivu u Beču (Österreichisches Staatsarchiv, Wien), kao i u Orijentalnom institutu u Sarajevu, ali je pri pisanju ovog rada nismo koristili.

U Historijskom arhivu Sarajevo istraživali smo fond Gradskog poglavarstva (GP-1), kao i fond Izraelička-sefardička osnovna škola (ISOŠ-31), a korisni su nam bili i podaci iz zbirke Varia (ZV), koji se odnose na gradnju sefardske osnovne škole u Sarajevu, kao i na participaciju Jevreja u pripremama za uvođenje parlamentarizma u Bosnu i Hercegovinu. Fond Gradskog poglavarstva (GP-1) pružio nam je obilje podataka o imigraciji aškenaskih Jevreja u vrijeme vojne uprave.

U Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci smo istraživali građu iz fonda Okružna vlast Banja Luka 1880–1914 (Kreisbehörde Banja Luka), te periodiku: *Bosansko-hercegovačke novine 1878–1881*,⁴ *Sarajevski list 1881–1914*⁵ i objavljene istorijske izvore.⁶ *Bosansko-hercegovačke*

⁴ *Bosansko-hercegovačke novine* je 1. septembra 1878. godine pokrenula austrougarska uprava, s ciljem da novine budu njeno zvanično glasilo. Urednik lista bio je Jan Lukeš, porijeklom Čeh, rođen u Pragu. On je prije dolaska u Bosnu imao zapaženu karijeru, kao dopisnik više njemačkih listova. Novine su štampane na „zemaljskom jeziku“, dok su neke naredbe i oglasi izlazili na njemačkom. Stilski gledano, jezik na kojem su štampane bio je „težak, nezgrapnan, ponekad i

novine su bile zvanično glasilo nove uprave. Stoga su nam omogućile da steknemo uvid kako je tekla pacifikacija Bosne i Hercegovine, ali i organizacija novog upravnog sistema. Pod novim imenom *Sarajevski list* od 1881. godine, novine nisu promijenile svoju uređivačku politiku, ali je njihov sadržaj obogaćen gradskim, društvenim i agencijskim vijestima iz inostranstva.

Cionistički list *Židovska smotra*⁷ istraživali smo u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Zagrebu (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu). Ovaj list je objavljivao dopise iz Bosne i Hercegovine, prvo u posebnoj rubric “Bosna i Hercegovina”, potom u zajedničkoj rubrici pod naslovom “Iz jugoslavenskih zemalja”, ili u rubrici iz “Hrvatske-Slavonije, Bosne i Hercegovine”. Iako su dopisi bili pisani iz ugla cionistički orijentisanih dopisnika, ipak su nam pružili značajne podatke o životu jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, budući da je domaća štampa veoma rijetko pisala o Jevrejima. U to smo se uvjerali pregledajući listove *Srpska riječ* (*Српска ријеч*),⁸ *Hrvatski dnevnik*,⁹ *Musavat*,¹⁰ *Sarajevoer Tagblatt*,¹¹ *Bosnische Post*¹² i *Otađzbina* (*Отаџбина*)¹³. Nešto više podataka o Jevrejima moguće je pronaći još jedino u *Sarajevskom listu*.

nejasan“. List je izlazio tri puta nedjeljno. Sredinom 1880. godine uredničko mjesto preuzeo je Ivan Vasin Popović. T. Kruševac, *Bosansko-Hercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978, 74–84.

⁵ *Sarajevski list* je zvanično počeo da izlazi 3. avgusta 1881. godine, s tim što je numeraciju brojeva preuzeo od dotadašnjih *Bosansko-hercegovačkih novina*. Urednik mu je bio Ivan Vasin Popović. List je bio zvanično glasilo austrougarske uprave. Izlazio je tri puta sedmično, a od broja 73. iz 1912. godine i svaki dan. U periodu između 1910. i 1912. godine izlazilo je još jedno izdanje ovog lista *Večernji sarajevski list*. T. Kruševac, *Bosansko-Hercegovački listovi u XIX veku*, 87–93.

⁶ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1882*, Sarajevo 1882; *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I und II Band, Wien 1880; *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1910*, Sarajevo 1910; *Извјештај о управу Босне и Херцеговине 1906*, Зарпеб 1906; *Извјештај о управу Босне и Херцеговине 1907*, Зарпеб 1909; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Sastavio statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1912.

⁷ List je u Zagrebu, novembra 1906. godine, pokrenuo student prava Aleksandar Liht (Licht), uz materijalnu pomoć svoga brata (prim. aut.) Hermana. *Židovska smotra* je izlazila do 1914. godine, jedno vrijeme u Osijeku, pa u Zagrebu. Prosječno je imala 1200 pretplatnika. List je bio cionistički orijentisan. Od 1909. godine list je bio zvanično glasilo Zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austro-Ugarske Monarhije. H. P. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979, 133–134; M. Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća“, 110.

⁸ *Srpska riječ* (*Српска ријеч*) je pokrenuta 1905. godine. Prema podnaslovu, to je bio list za „politiku, prosvjetu i privredu“. List je inače pokrenula grupa vođa srpskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju, na čelu sa Gligorijem Jeftanovićem i Vojislavom Šolom. U samom programu ističe se da je list *Srpska riječ* „list srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“, te da će list nastojati da srpski narod u Bosni i Hercegovini sebi izvojuje pravo na samoopredjeljenje, te učešće u zakonodavstvu, upravi i sudstvu. Zalagao se za rješenje agrarnog pitanja tako da budu zadovoljni i age i kmetovi. To je išlo u prilog tome što je list zagovarao saradnju sa muslimanima. S druge strane, potpuno suprotan stav je imao prema Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Naglašavali su da „mi našim katolicima nećemo priznati hrvatstvo“. Srpska čaršija okupljena oko *Srpske riječi* glavnu pažnju je posvećivala osiguranju svojih ekonomskih interesa. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 150–153.

⁹ *Hrvatski dnevnik* je hrvatski dnevni list iz Sarajeva koji je izlazio od 1906. do 1918. godine. Bio je najvažnije hrvatsko političko glasilo u Bosni i Hercegovini. U podnaslovu mu je pisalo „za interese bosansko-hercegovačkih Hrvata“. Od 1906. uređivao ga je Kerubin Šegvić, koji je zbog svojih stavova protjeran iz Bosne i Hercegovine. Od broja 139 uređivao ga je Kalikst Tadin, da bi od broja 208 uredništvo preuzeo Ambrozije Benković. [https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_dnevnik_\(Sarajevo\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_dnevnik_(Sarajevo)) pristupljeno 15.8.2021.

¹⁰ *Musavat* (Jednakost) je list koji je izlazio od 1906. do 1911. godine. Pokretač, prvi vlasnik i glavni i odgovorni urednik bio je Smail-aga Čemalović. Do 1909. godine list je izlazio u Mostaru, a onda u Sarajevu. Od 1910. godine izlazio je kao organ Muslimanske nacionalne organizacije. <https://kolekcije.nib.ba/collections/show/146#?c=&m=&s=&cv=> pristupljeno 11.8. 2021.

¹¹ *Sarajevoer Tagblatt* je bio režimski list koji je izlazio u Sarajevu od 1908. do 1918. godine na njemačkom jeziku. <https://kolekcije.nib.ba/collections/show/94#?c=&m=&s=&cv=> pristupljeno 11.8.2021.

¹² *Bosnische Post* je bio prorežimski list kojeg je 1884. godine pokrenuo dr Julije Makanec. On je urednički posao obavljao naredne dvije godine, da bi onda tu poziciju preuzeo glumac i reditelj Eugen pl. Tepfer, a nakon njega spisateljica Milena Mrazović. Od 1896. godine koncesiju za izlaženje lista i štampariju preuzeo je Johan Šmarda i od tada list počinje izlaziti svakog dana. *Bosnische Post* je štampan na njemačkom jeziku i izlazio je sve do 1918. godine. T. Kruševac, *Bosansko-Hercegovački listovi u XIX veku*, 166, 169–170, 178–179.

¹³ *Otađzbina* (*Отаџбина*) je pokrenuta 1907. godine. Vlasnik lista je bio Vukoslav Guberović, a glavni urednik Petar Kočić. List se zalagao za borbu protiv „apsolutističkog sistema“ i za „potpunu autonomiju“. U ekonomskom programu

Korisne podatke o privrednom i infrastrukturnom razvoju Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave pronašli smo u godišnjaku *Bosnischer Bote* (1898–1915, 1917). Ovaj godišnjak pružio nam je iscrpne podatke o protokolisanim trgovačkim i zanatskim radnjama u svim naseljenim mjestima Bosne i Hercegovine.

Pri pisanju disertacije koristili smo i članke objavljene u *Jevrejskom almanahu*¹⁴ kojeg smo pronašli u biblioteci Jevrejske opštine u Sarajevu. Dio istraživanja obavili smo i u Jevrejskoj opštini u Beogradu.

Pored arhivske građe, objavljenih izvora i periodike pri pisanju disertacije od velike pomoći su nam bile monografije, kao i članci i rasprave. U prvom redu želimo istaći monografije P. M. Džadsona (Judson),¹⁵ R. A. Kana (Kann)¹⁶ i A. Dž. P. Tejlora (A. J. P. Taylor)¹⁷ koje se odnose na istoriju Habzburške monarhije. U njima postoje i sporadični podaci o jevrejskoj zajednici. Međutim, njihov značaj je prevashodno u tome što su nam omogućile da se поближе upoznamo sa istorijskim procesima u Habzburškoj monarhiji, odnosno docnije Austro-Ugarskoj. Od posebnih monografija, koje smo pri istraživanju teme koristili, a koje govore o istoriji jevrejske zajednice, u prvom redu valja istaći djelo Pola Džonsona (Paul Johnson),¹⁸ kao i posebnu studiju Vilijama Mekkega (William MacCagg)¹⁹ o istoriji habzburških Jevreja. U ovom kontekstu važno je pomenuti i djelo Rafaela Pataija (Raphael Patai)²⁰ koje donosi korisne podatke o jevrejskoj zajednici u Ugarskoj.

Uspostavom austrougarske uprave (1878) na prostoru Bosne i Hercegovine nastupile su značajne promjene u pravnom, društvenom, političkom i ekonomskom pogledu. Upravo zbog toga smo posebnu pažnju pri pisanju disertacije morali pokloniti istraživanju refleksija austrougarske uprave na bosanskohercegovačkom prostoru. Stoga smo o ovom periodu u Bosni i Hercegovini pisali na osnovu monografije Tomislava Kraljačića²¹ i naučnih radova Dževada Juzbašića,²² Hamdije Kapidžića,²³ Mustafe Imamovića²⁴ i Amile Kasumović.²⁵

držali su se uvjerenja „da je ovo naša zemlja i sva njezina bogatstva pripadaju nama“. U nacionalnom pitanju zalagali su se za saradnju s muslimanima. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 158–159.

¹⁴ L. M. Petrović, „Abraham Kapon“, *Jevrejski almanah 1961–62*, Beograd 1962, 74–81; A. Pinto, „Dr Moric Levi, sarajevski nadržabin“, *Jevrejski almanah 1971–1996*, Beograd 2000, 23–37; S. Pinto, „Položaj Jevreja pod turskom vladavinom“, *Jevrejski almanah 1954*, Beograd 1954, 48–59; C. Roth, „Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti“, *Jevrejski almanah 1959–60*, Beograd 1960, 16–28; J. Tadić, „Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi“, *Jevrejski almanah 1959–1960*, Beograd 1960, 29–53.

¹⁵ P. M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge–London 2016.

¹⁶ R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley–Los Angeles–London 1980.

¹⁷ A. Ц. П. Тејлор. *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Beograd 2001.

¹⁸ P. Johnson, *A History of the Jews*, New York 1987.

¹⁹ W. O. Jr. Mac Cagg, *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*, Bloomington–Indianapolis 1989.

²⁰ R. Patai, *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, Detroit 1996.

²¹ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2000.

²² Dž. Juzbašić, „Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002 155–176; Dž. Juzbašić, „Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 371–382; Dž. Juzbašić, „O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 49–86; Dž. Juzbašić, „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 489–494; Dž. Juzbašić, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 11–48; Dž. Juzbašić, „Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta)“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Sarajevo 2011, 87–132.

²³ H. Kapidžić, „Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (državni pravni odnosi)“, Prilozi, 4 (1968), 59–81; H. Kapidžić, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 45–99; H. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 100–138; H. Kapidžić, „Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 5–44.

²⁴ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976; M. Imamović, „Zemaljski štatut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, *Historijska traganja*, 7 (2011), 11–39.

Period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini u historiografiji je iz različitih aspekata sagledavan i proučavan. Međutim, istorija jevrejske zajednice u navedenom vremenskom intervalu je ostala na margini naučnog istraživanja. U dosadašnjoj historiografiji o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave veoma malo je pisano. Od objavljenih knjiga koje do određene mjere govore o istoriji Jevreja u vrijeme austrougarske uprave, primarno moramo pomenuti djelo Morica Levija (Moritz Levy) iz 1911. godine *Die Sephardim in Bosnien*,²⁶ u kojoj je autor, pozivajući se na danas uništenu istorijsku građu sarajevske jevrejske zajednice, pokušao da prikaže sve aspekte, prije svega privatnog života, sefardske zajednice u Bosni i Hercegovini od njihovog dolaska do početka XX vijeka. Drugo, vrijedno pomena djelo jeste knjiga Avrama Pinte *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*,²⁷ iz 1987. godine, koja nam daje pregledan uvid u istoriju i tradiciju jevrejske zajednice na navedenom prostoru. Nedostatak ove knjige leži u nepostojanju odgovarajućih istorijskih izvora, tako da nas autor često ostavlja u nedoumici na čemu bazira pojedine tvrdnje. Stoga smo pri njenom korištenju bili naročito obazrivi. U novije vrijeme štampana je knjiga Anise Hasanhodžić i Rifeta Rustemovića *Tragovima naših komšija*,²⁸ koja se prvenstveno bavi holokaustom, ali daje i značajne podatke o prošlosti uglednih jevrejskih porodica širom Bosne i Hercegovine. Na istom tragu je i djelo Jakova Danona i Verice M. Stošić *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*.²⁹ Svakako vrijedan pomena je i zbornik radova *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*,³⁰ koji sadrži više pojedinačnih radova koji prate učešće Jevreja u društvenom, kulturnom, privrednom i političkom životu Bosne i Hercegovine do kraja Drugog svjetskog rata. Od velike pomoći su nam bili i radovi koju su dostupni na internet stranici El mundo Sefarad, među kojima i radovi iz zbornika Sefarad 92.³¹ Od pojedinačnih monografija, korisne su nam bile: *Jevreji u Bosanskom Šamcu*,³² autora Nikše Nezirovića, zatim *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*,³³ Jakova Danona i Verice M. Stošić, te djelo Josefa Konfortija *Travnički Jevreji*.³⁴ Poseban uvid u privatni, porodični život, dalo nam je svjedočanstvo Lune Albahari o njenom

²⁵ A. Kasumović, „Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave“, *Historijska traganja*, 6 (2010), 9–34; A. Kasumović, „Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878–1914)“, *Historijska traganja*, 14 (2014), 119–158.

²⁶ M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo 1911.

²⁷ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.

²⁸ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Sarajevo 2015.

²⁹ J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, Banja Luka 2010.

³⁰ S. Kamhi (urednik), *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967. Iz ove Spomenice koristili smo radove: A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 23–32; S. Elazar, „Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 155–166; H. Kamhi, „Sarajevski rabini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 273–278; S. Kamhi, „Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 105–122; J. Konforti, „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 131–140; T. Kruševac, „Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 71–97; A. Pinto, „Jevrejska društva u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 173–187; A. Sućeska, „Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 47–54; J. Hahamović, „Aškenazi u Bosni i Hercegovini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 141–153.

³¹ N. Alagić, „Jevreji u Derventi“, <http://elmundosefarad.wikidot.com/derventa> pristupljeno 1.9.2021; D. Kamhi, „O jeziku sefardskih Jevreja, Jevrejski glas (separat)“, 71 (2016), 11 <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1239/OJezikuSefardskihJevrejaDavidKamhi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> pristupljeno 12.2.2020; J. Konforti, „Prvi Jevreji u Travniku“, El Mundo Sefarad <http://elmundosefarad.wikidot.com/prvi-jevreji-u-travniku> pristupljeno 21.12.2016; A. Mahić, „Dolazak Austrougarske u Bosnu i Hercegovinu“, <http://elmundosefarad.wikidot.com/brcko7-dolazak-austrougarske-u-bih> pristupljeno 1.9.2021; S. Sarić, „Kratki prilozii o životu Jevreja u Bugojnu i Vlasenici“, Sefarad 92, 112, 115–116. <http://elmundosefarad.wikidot.com/kratki-prilozii-o-zivotu-jevreja-u-bugojnu-i-vlasenici> pristupljeno 19.4.2019; S. Mutapčić, „Staro sarajevsko groblje u Kovačićima“, Sefarad 92, [https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-\(Sarajevo\)](https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-(Sarajevo)) pristupljeno 9.6.2020.

³² N. Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, Banja Luka 2019².

³³ J. Danon i V. M. Stošić, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka 2007.

³⁴ J. Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976.

odrastanju u Kladnju i Banjoj Luci. Djelo je objavljeno pod naslovom *Rođena sam u Kladnju*.³⁵ Za sagledavanje kulturnog razvitka jevrejske zajednice na prostoru Bosne i Hercegovine koristili smo se podacima iz knjige Krinke Vidaković Petrov.³⁶ Takođe, kao korisna se pokazala i zbirka regesti iz Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, čija tematika su jevrejska društva u Bosni i Hercegovini, koju je objavila Samija Sarić,³⁷ a nama je služila kao putokaz pri arhivskom istraživanju ove problematike.

Za proučavanje razvoja cionističkog pokreta na prostoru Bosne i Hercegovine pored arhivske građe i periodike koristili su nam i radovi Mirjane Gros (Gross),³⁸ Cvi Lokera³⁹ i Ljiljane Dobrovšak.⁴⁰ Naučni radovi navedenih autora omogućili su nam da sagledamo načine i procese širenja cionističkih ideja, prvenstveno sa prostora Hrvatske i Slavonije ka Bosni i Hercegovini.

Ovom prilikom smo naveli samo najznačajnije arhivske fondove, periodiku, monografije i naučne radove na kojima smo bazirali naše istraživanje i pisanje, a koji su relevantni za istraživanu temu.

³⁵ L. Albahari, *Rođena sam u Kladnju*. <http://elmundosefarad.wikidot.com/rodena-sam-u-kladnju-luna-albahari> pristupljeno 30.8. 2021.

³⁶ K. V. Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Beograd 2001.

³⁷ S. Sarić, *Jevrejska kulturna i druga društva u Bosni i Hercegovini 1885.–1945. (regesta)*, Sarajevo 1995.

³⁸ M. Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu*, Zagreb 1998, 106–126.

³⁹ C. Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskih krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 166–178.

⁴⁰ Lj. Dobrovšak, Lj., „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 37, 2 (2005), 479–495; Lj. Dobrovšak, „Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austro-Ugarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine. Prilog poznavanju početaka cionističkog pokreta u Slavoniji“, *Scrinia Slavonica*, 6 (2006) 234–266.

UVOD

(Jevreji u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija u periodu od sredine XVI vijeka do 1878. godine)

Osmansko carstvo je još u prvim decenijama svog postojanja i intenzivnog širenja područjem Anadolije došlo u doticaj sa romaniotskim Jevrejima. Romanioti, vizantijski podanici u to vrijeme, čak su i pomogli Osmanlijama pri zauzeću Burse. U znak zahvalnosti, ali i iz praktične potrebe da naseli novu prestonicu i privredno je osnaži, sultan Osman im je dozvolio da se slobodno bave trgovinom uz obavezu plaćanja poreza-glavarine. Zbog znatno povoljnijih uslova života u odnosu na one u Vizantiji, Jevreji su se doselili u Bursu, osnovavši tu svoju četvrt u kojoj su imali i sinagogu.⁴¹ Bursa, osmanska prestonica, postala je trgovačko središte i spona između istoka i zapada.

Nakon zauzeća Istanbula (1453) sultan Mehmed II je zbog potrebe repopulizacije grada provodio različite mjere. Dozvolio je da se zarobljeni hrišćani nasele u prestonicu. Da bi privukao nove doseljenike obećavao je oslobođenja od poreza, a pribjegavao je i mjeri prisilne kolonizacije (sürgün), koja je provođena i nad Jevrejima. Istoričar Jozef Haker smatra da su Jevreji odabrani za naseljavanje zbog njihovih zanimanja, ali i slabosti da se odupru centralnoj vlasti. Budući da je naseljen manji broj jevrejskih porodica, Haker smatra do 150, one nisu mogle ugroziti balans stanovništva. Stoga Jevreji nisu doživljeni kao prijetnja. Tako su Romanioti sa jugoistoka Balkana i iz Anadolije preseljeni u Istanbul.⁴² Kao nemuslimanima u islamskoj državi, zagarantovana su im osnovna prava, koja su posljedično bila vezana uz obavezu specifičnih poreskih davanja. Osmansko carstvo je status nemuslimana definisalo šerijatom (vjersko pravo) i kanunom (svjetovni zakoni). Prema šerijatu, nemuslimani-zimije imali su pravo na život, ličnu slobodu, slobodu vjeroispovijesti uz određen oblik vjersko-prosvjetne autonomije, uz obavezu da plaćaju džiziju ili harač.⁴³ Izvor zime (zimma) je „Omarov ugovor“ čiji se nastanak pripisuje halifi iz sredine VII vijeka.⁴⁴ Šerijatska pravila za nemuslimane bila su izrazito stroga, ali valja naglasiti da ona nisu u punoj mjeri primjenjivana. Budući da je šerijat uobličen još u XI vijeku, iz praktičnih potreba on je dopunjavan zakonima izdanim od strane sultana – kanunima. Za nemuslimanske vjerske zajednice u Osmanskom carstvu se koristio naziv tajfa (ta'ifa), koji se može prevesti kao grupa, narod, pleme. U skladu s tim Jevreji su smatrani pripadnicima jedne grupe – tajfe. Važno je napomenuti da su se pored termina tajfa koristili i termini „Jevreji“, „zimije“, kao i „jevrejske zimije“. Tek kasnije, u XIX vijeku, za potrebe unutrašnje administrativne prakse carstva, u upotrebi će biti termin millet (millet) kao pojam koji je tada označavao nemuslimanske vjerske zajednice. U XIX vijeku u Osmanskom carstvu su postojala tri zvanično priznata mileta, među kojima i jevrejski. Svaki od mileta imao je svoga poglavara, millet bašu, koji je zastupao interese mileta.⁴⁵ Kod Jevreja to je bio hahambaša.⁴⁶

⁴¹ S. J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, London 1991, 26. Naseljavanje Jevreja je izvršeno i nakon osmanskog osvajanja Jedrena. Isto.

⁴² S. J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, 28; J. Hacker, „The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire During the Fifteenth to the Seventeenth Centuries“, in *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue, Bloomington 1992, 1–10, 33–34.

⁴³ А. Фотић, „Између закона и његове примене“, у *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005, 34–38.

⁴⁴ Šerijat je sadržavao niz zabrana koje su se odnosile na nemuslimane, poput: zabrana gradnje novih ili popravljanja starih vjerskih objekata koji se nalaze u gradovima nastanjenim muslimanima, zabrana upotrebe zvona i isticanja krsta, zabrana privlačenja novih vjernika u „nemuslimanske“ religije, nije im dozvoljavano svjedočenje na sudu u slučajevima u koje su uključeni muslimani, zabrana nošenja iste boje odjeće kao muslimani, zabranjeno im je bilo jahanje konja i nošenje oružja, imali su obavezu da se sklone s puta pred muslimanima, zabranjeno im je bilo sklapanje braka između muslimanke i nemuslimana, a sva djeca rođena u mješovitom braku smatrana su muslimanima. А. Фотић, „Између закона и његове примене“, 37; Ц. И. Смит, „Ислам и хришћанство“, у *Окسفордска историја ислама*, прир. Ц. Л. Еспозито, Београд 2016², 302.

⁴⁵ В. Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge 2001, 61; В. Braude i В. Lewis, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini. Funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo 2009, 100–101, 105–109; А. Cohen, „On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century“, in

Kada je riječ od društveno-ekonomskom poretku u Osmanskom carstvu (naročito na Balkanskom poluostrvu), na snazi je bio specifičan oblik feudalnog uređenja, timarsko-spahijski sistem. Osnovu ovog sistema činila je mirijska (državna) zemlja.⁴⁷ Spahiji (konjaniku) je, uz obavezu vršenja vojne službe, davano pravo ubiranja prihoda sa timara (leno). Ovako uređen poredak omogućio je ekspanziju carstva, naročito od XV vijeka.

U to vrijeme, na krajnjem zapadu evropskog kontinenta, na Iberijskom poluostrvu, za Jevreje (koji će kasnije biti poznati kao Sefardi) nastupila su teška vremena. Katolički vladari donijeli su u martu 1492. godine odluku da Jevreji moraju u roku od tri mjeseca napustiti Iberijsko poluostrvo. Nakon toga otpočinje egzodus jevrejskog stanovništva u više pravaca. Dio njih krenuo je na sjeveroistok, prema Francuskoj, Nizozemskoj i Engleskoj, dio prema Apeninskom poluostrvu, a treći talas ka Osmanskom carstvu. Nakon 1496. godine, ovaj migracioni talas ojačan je prilivom Jevreja iz Portugalije i Navare. Pragmatični sultan Bajazit II (1481–1512) pružio je utočište Jevrejima u svom carstvu.⁴⁸ Treba napomenuti da se sultan, deceniju ranije, pokazao kao izrazito konzervativan vladar, koji je nastojao da konsoliduje carstvo i da ojača uticaj islama. Tada je Bajazit II naredio da se privilegije date Jevrejima suspenduju, novopodignute sinagoge su zatvorene, a pojačan je i pritisak na Jevreje da prime islam. Istovremeno, sa ograničavanjem sloboda, u prestonici je bio vidljiv uticaj Jevreja na njen razvoj. Pola vijeka nakon prisilne kolonizacije koju je proveo sultan Mehmed II (1451–1481), Jevreji su u Istanbulu zauzimali značajne pozicije u trgovini, bili su zakupljivači carina i poreza. Unatoč svojoj konzervativnoj vjerskoj politici ekonomski razlozi su nagnali Bajazita II da otvori granice carstva za iberijske Jevreje.⁴⁹

U bijegu Jevreja ka Osmanskom carstvu, pored drugih mediteranskih lučkih gradova, poput Padove, Ankone, Zadra, te Venecije, i Dubrovnik je imao važnu ulogu kao tranzitna luka preko koje su jevrejske izbjeglice putovale. Istoričar Jorjo Tadić je zabilježio više kiridzijskih ugovora s početka XVI vijeka između Dubrovčana, ili pak Hercegovaca, o prevozu jevrejskih izbjeglica i njihovih pokretnih dobara iz Grada ka Solunu.⁵⁰ Pored Soluna, Jevreji su se naselili i u drugim značajnim urbanim sredinama Osmanskog carstva, poput Jedrena, Valone i Istanbula. Upravo će iz Soluna, nakon prvobitne konsolidacije, otpočeti nova migracija Jevreja u unutrašnjost Balkanskog poluostrva.⁵¹

Dolazak sefardskih Jevreja u Sarajevo, najveći grad Bosanskog sandžaka, direktno je vezan sa ojačavanjem samog šehera⁵² početkom XVI vijeka. Naime, intenzivan rast broja stanovnika, praćen procesom islamizacije, zatim širenje i izgradnja šehera koji je sve više poprimao islamsko-orijentalni izgled, kao i privredni polet i izgradnja čaršije sa dućanima, mogli su obezbijediti povoljne uslove za trgovinu, kao najznačajnijau granu privređivanja samih Jevreja. Prema tvrdnji

Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Funktioning of a Plural Society, eds. B. Braude and B. Lewis, Vol. II, New York–London 1982, 8–9.

⁴⁶ Riječ haham u prevodu sa hebrejskog znači mudrac. Termin haham se koristio za rabina u sefardskim opštinama. Titulu hahambaša nosili su vrhovni rabini u Osmanskom carstvu. E. Tauber, *Ilustrovani Leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Sarajevo 2007, 74–75.

⁴⁷ Prema visini prihoda koji su se mogli sakupiti, lena su dijeljena na: timare, zeamete i hasove. Pored državne zemlje, postojali su i mulkovi – manji zemljišni komadi u privatnom vlasništvu (obično kuća s okućnicom), kao i nekretnine koje su namijenjene za izdržavanje zadužbina, koje su pripadale određenim vakufima. Vakufska imovina davana je u zakup. Obično je davano zemljište u doživotni zakup (mukata), na kojem je neko lice moglo podići građevinski objekat u ličnom vlasništvu, dok je za zemlju plaćalo zakup.

⁴⁸ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987, 11; T. Popović, „Dubrovnik i Ankona u jevrejskoj trgovini XVI vijeka“, *Zbornik I; Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd 1971, 41.

⁴⁹ M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980, 29, 31, 60–61, 153; J. Hacker, „The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire During the Fifteenth to the Seventeenth Centuries“, 23–24.

⁵⁰ J. Tadić, „Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi“, *Jevrejski almanah 1959–1960*, Beograd 1960, 30–36.

⁵¹ Н. Белдичану, „Организација Османског царства (XIV–XV века)“, *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 159–160.

⁵² Šeher (tur. şehir) veće otvoreno naselje gradskog tipa nastanjeno isključivo ili pretežno muslimanima. О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976, 184.

Bogumila Hrabaka, u razdoblju između 1535. i 1545. godine u Sarajevu se naselilo tridesetak porodica portugalskih Jevreja, koji su u šehar stigli iz Soluna.⁵³ Mi danas ne možemo sa sigurnošću potvrditi da li je boravak jevrejskih porodica u Sarajevu u prvoj polovini XVI vijeka imao trajni karakter. Vjerovatno je riječ o privremenom zadržavanju, ovisno o tome koliko su to iziskivale potrebe poslovanja. Intenzivnije migracije sefardskih Jevreja iz Istanbula i Soluna ka Sarajevu počinju sredinom XVI vijeka. Podaci o Sefardima u Sarajevu u onovremenim izvorima zaista su oskudni. Najraniji podatak o Jevrejima u Sarajevu datira iz 1557. godine. Naime, tada je u kadijskom sidžilu kao povjerilac zapisan jedan Jevrej.⁵⁴ Vjerovatno je već tada još malobrojna sefardska zajednica živjela u Sarajevu, raspršena u više muslimanskih mahala. Moric Levi je iznio tvrdnju, koju su kasniji autori preuzeli, da je 1581. godine na molbu muslimana, bivši rumelijski beglerbeg, Sijavuš-paša donio odluku da se uz čaršiju podigne posebna građevina, u narodu kasnije poznata kao Sijavuš-pašina avlija (Velika avlija) ili Kortiž, i da se tu nasele sarajevski Jevreji. Riječ je o objektu kolektivnog stanovanja. Bio je to prostor u kojem su živjeli siromašni jevrejski trgovci skromnih primanja i njihove porodice, te je i njihov interes bio da budu nastanjeni što bliže samoj čaršiji. Prema Leviju na posjed su plaćali godišnji zakup, mukatu, a dozvoljeno im je i da podignu svoj prvi vjerski objekat na prostoru Bosne i Hercegovine.⁵⁵ Aladin Husić je, na osnovu neobjavljenih osmanskih izvora, doveo u pitanje Levijevo datiranje, istovremeno dokazavši da vrijeme gradnje „pašine avlije“ za Jevreje u Sarajevu treba tražiti sredinom XVII vijeka.⁵⁶ Tome u prilog ide i činjenica da su u popisu iz 1604. godine zabilježene u Sarajevu samo tri kuće Jevreja.⁵⁷ Naravno, njihov udio u ukupnom broju stanovništva Sarajeva toga vremena je bio neznatan, ali svakako postojanje nekretnina u ličnom vlasništvu svjedoči o postepenom materijalnom jačanju jevrejskog, prvenstveno trgovačkog staleža. Isto tako, valja naglasiti da je postojala razlika između stalnog stanovanja i privremenog boravka. Stoga ne čudi da je u prvoj polovini XVII vijeka u dubrovačkim dokumentima zabilježeno skoro četrdeset najznačajnijih jevrejskih trgovaca „iz Sarajeva“.⁵⁸ Da je jevrejska populacija u gradu rasla, imamo svjedočanstvo Evlije Čelebije iz 1659. godine, koji navodi da Jevreji u Sarajevu stanuju u dvije mahale i da imaju sinagogu.⁵⁹ S kraja XVII vijeka, tačnije iz 1690. godine, u popisu sarajevskih Jevreja, kojeg je objavio historičar Aladin Husić postoji podatak da u Sarajevu živi „70 punoljetnih Jevreja“. Husić smatra da je riječ o približno 300 osoba.⁶⁰ Vijek i po kasnije saznajemo da su 1841–42. godine u Sarajevu živjele 182 jevrejske porodice, odnosno 715 muškaraca starijih od 18 godina. Tada su Jevreji živjeli u sedam sarajevskih mahala.⁶¹

Nastanivši se u Sarajevu, Jevreji su se bavili uglavnom trgovačkim poslovima, kao svojom primarnom djelatnošću. Zbog blizine Jadranske obale, a i činjenice da su bili sultanovi podanici, bili su prirodno upućeni na trgovačku razmjenu sa Dubrovnikom, koji je nominalno priznavao osmansku vlast. Sarajevski Sefardi su tu ostvarivali kontakte sa svojim sunarodnjacima, a zatim i sa Jevrejima na zapadnoj obali Jadrana, formiravši na taj način do kraja XVI vijeka specifičan sistem jevrejskih trgovaca, odnosno krugova trgovačkog poslovanja.⁶² Dubrovnik je postao njihova baza za dalje trgovačke poduhvate, prije svega one prekojadranske s Ankom. Bili su zainteresovani i

⁵³ B. Hrabak, „Trgovina Jevreja u Bosni i Hercegovini do sredine XVII stolecā“, *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine*, XXXI–XXXIII (1982), 154.

⁵⁴ A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 24.

⁵⁵ A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, 25–26; M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo 1911, 7; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 23.

⁵⁶ A. Husić, „Razvitak jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća“, *Anali GHB*, Vol. 24, 38 (2017), 111–112.

⁵⁷ B. Zlatar, „Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini“, *POF*, 41 (1991), 259.

⁵⁸ Z. Zlatar, „Trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću (analiza sistema izvoza)“, *Zbornik 4: Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Beograd 1979, 103.

⁵⁹ E. Čelebija, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1954, 117, 131.

⁶⁰ A. Husić, „Razvitak jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća“, 118, 123–129.

⁶¹ A. Bejtić, „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, 27–30.

⁶² R. Samardžić, „Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka“, *Zbornik 1; Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika, Jevrejski historijski muzej*, Beograd 1971, 26, 29.

za otvaranje drugih luka na Jadranu, što je svakako nailazilo na povoljan prijem kod Mletačke Republike. Mletački Jevrejin Daniel Rodrigez (Rodriga), koji je trgovao na relaciji Vencija-Bosanski pašaluk, imao je velike zasluge za otvaranje splitske luke. Naime, ova tranzitna luka je zbog svog geografskog položaja imala veliki trgovački značaj, primarno za trgovce iz sjeverne Bosne.⁶³ To je svakako pogodovalo i razvoju Banje Luke, tada centra Bosanskog pašaluka (od 1580), kao i prvobitnom dolasku Jevreja u tamošnju čaršiju. Mlečani su ulagali mnogo napora da privole trgovce iz Bosne da se služe njihovom lukom, a ne dubrovačkom.⁶⁴ Već tada, u XVI vijeku, bio je vidljiv značaj sarajevske jevrejske zajednice, koja je imala razgranate trgovačke, ali i lične i porodične veze sa Jevrejima u Osmanskom carstvu, ali i onima u Dubrovniku ili na Apeninskom poluostrvu.

Kada je riječ o društvenom, ali i materijalnom položaju sefardskih Jevreja u Sarajevu, on je naročito od druge polovine XVI vijeka bio izrazito povoljan, jer su oni od tada uživali muafijet u šeheru. Naime, riječ je o posebnom oslobađanju od redovnih poreskih davanja koje je izdavao sultan na zahtjev tražilaca. Muafijet je značajna ustanova koja je omogućavala razvoj i napredak čaršije kroz oslobađanje od poreskih dadžbina. Avdo Sućeska je dokazao da su, pored muslimana, i sarajevski Jevreji uživali muafijet. Vjerovatno od početka njihovog naseljavanja u Sarajevo, a najkasnije od 1579. godine,⁶⁵ što svakako pokazuje njihov udio i značaj u razvoju čaršijske privrede. Interesantno je napomenuti da, kad je nastupilo kvarenje timarsko-spahijskog sistema u Bosanskom pašaluku, koje se manifestovalo kroz proces čitlučenja, i Jevreji su se mogli naći u ulozi čitluk-sahibija. Jedan broj Jevreja je još u XVIII vijeku uživao čufluke.⁶⁶

Jevrejska zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine u početku je bila nastanjena samo u Sarajevu. Kasnije, u prvoj polovini XVIII vijeka, Jevreji se trajno naseljavaju i u Travnik.⁶⁷ Svakako veliku prevagu u tom procesu odigrao je i značaj ovog grada kao administrativnog i političkog centra Bosanskog pašaluka u ovom periodu. Treba pomenuti, da su Jevreji zabilježeni i u Mostaru, koji je bio interesantan zbog svog položaja i blizine ušća Neretve kao i trgovačkog puta koji je tuda išao, pa je očekivano doprinosa i porastu značaja varoši. Međutim, o nekom masovnijem naseljavanju Jevreja u Mostar nema govora, jer su u pitanju bili pojedinci koji su poslom boravili tu. Mostar je stoga imao značaj tranzitne varoši. Već ranije spomenuta Banja Luka, nakon prelaska valije u Sarajevo (1639), gubi svoj privredni i trgovački značaj, tako da se masovnije naseljavanje Jevreja u Banju Luku bilježi tek u XIX vijeku.⁶⁸ Migraciona kretanja Jevreja na području Bosanskog pašaluka kao i njihovo trajno naseljavanje bili su vezani prvenstveno za privredni, ali i administrativni značaj pojedinih gradova i varoši. Za trgovinu, kao djelatnost kojom su se Jevreji bavili, veoma važni činioci su bili: odgovarajuće tržište za trgovačku robu, razgranata mreža trgovačkih puteva, kao i povezanost bosanskih gradova sa Jadranskim primorjem ili pak Istokom. Te uslove mogli su ispuniti samo administrativni centri poput Sarajeva, Banje Luke u jednom kraćem vremenskom period i docnije Travnika.

Na porast jevrejskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, pored prirodnog priraštaja, uticao je niz drugih faktora. Jedan od osnovnih bilo je i doseljavanje. U tada dominantnoj sefardskoj zajednici svakako se moglo naći i nekoliko aškenaskih Jevreja. I ratovi su uticali na imigraciju jevrejskog stanovništva. Značajnije doseljavanje Aškenaza u Bosnu zabilježeno je nakon pada Budima 1686. godine. Naime, oni su zajedno sa Turcima, zbog straha od odmazde austrijskih trupa,

⁶³ J. Tadić, „Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi“, 46. U ljeto 1618. godine trgovina između Bosne i Splita bila je intenzivna. Velika količina robe je skupljena u magacinima, pa je Tadić smatrao da se na dnevnom nivou svakog dana iz Bosne spuštalo 250 natovarenih konja. Isto, 48.

⁶⁴ J. Danon i V. M. Stošić, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka 2007, 61–62.

⁶⁵ A. Sućeska, „Da li su sarajevski Jevreji bili mu`af?“, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXIII (1975) 200–202.

⁶⁶ Isto, 202–203; Takvih pojava je bilo i kasnije, pa je zabilježeno da su 1818/19. Hajdariko Avram i Solomon bili korisnici čitluka u Pofalićima (dio Sarajeva, prim. autora) za koji su morali dati državi porez od 3 zlatnika. A. Husić, „The Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia“, *Bellekten Türk Tahir Kerumu*, vol. 84, Issue 301 (2020), 1108. <http://belleten.gov.tr/tam-metin/2829/eng#> pristupljeno 20. aprila 2021.

⁶⁷ A. Sućeska, „Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 47.

⁶⁸ J. Danon i V. M. Stošić, *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, 62.

napustili Budim i prebjegli u Sarajevo s kojim su već odranije imali izgrađene trgovačke veze. Među doseljenicima se našao i učeni rabin Cevi Aškenazi.⁶⁹ Povećanje broja jevrejskog stanovništva je bilo kratkotrajno, jer je austrijski vojskovođa Eugen Savojski preduzeo kratkotrajni napad na Bosnu i 23. na 24. oktobar 1697. godine došao do Sarajeva i u jednoj noći, grad je skoro potpuno nestao u požaru. Stanovništvo se iselilo ili je dijelom porobljeno. Među porobljenim stanovnicima bili su i Jevreji koji su završili po logorima kod Osijeka i Nikolosburga.⁷⁰ Nakon što se Sarajevo oporavilo od požara, nastupile su povoljne prilike za razvoj trgovine, koje su uticale na ponovni dolazak Jevreja u Sarajevo. Tako su se u prvoj polovini XVIII vijeka u Sarajevu našle porodice koje su se doselile sa Apeninskog poluostrva kao što su Krispi, de Mantova, Sonino i Tolentino.⁷¹

Trgovanje sarajevskih Jevreja sa jevrejskim zajednicama širom Osmanskog carstva bilo je razgranato i tokom XVIII vijeka. Dubrovačka Republika je tada postala od strane bosanskih trgovaca luka za izvoz robe iz Bosanskog pašaluka.⁷² Intenzivnije su sa Dubrovnikom trgovali jevrejski trgovci Salomon Vital, Aron Oseh, Emanuel Koen, porodica Tolentino, Salomon Mendolato i Abram Atijas. Pored njih veoma uticajnu ulogu u samom pašaluku su imali David Pinto, inače pašin saraf (mjenjač novca, prim. aut.) i Sadik Danon.⁷³ U tom periodu se živa trgovina odvijala i sa Mletačkom Republikom i dalmatinskim gradovima. Prema podacima iz sarajevskog Pinakesa⁷⁴ Jevreji su imali jednog agenta koji je kupovao robu i otpremao je u dalmatinska pristaništa. Za slobodu trgovine plaćali su 4% na kupljenu robu, a od 1773. godine taj dohodak je fiksiran na 300 mletačkih lira. Da bi podmirila ove izdatke sarajevska jevrejska opština je morala uvesti poseban namet svojim trgovcima, koji je naplaćivan do kraja postojanja Republike.⁷⁵ Od druge polovine XVIII vijeka sarajevski Jevreji su se bavili i “posuđivanjem novca pod interes” i ono nije bilo ograničeno samo na tu lokalnu sredinu.⁷⁶

Sarajevski Jevreji su u XIX vijek, u period nastupajućih reformi u carstvu, ušli kao ekonomski jaka, iako malobrojna, zajednica, koja se afirmisala u trgovini. Od XIX vijeka značajniju ulogu zauzimaju i u zanatskoj proizvodnji, koja je bila organizovana kroz esnafa. Osmansko carstvo nije pravilo ograničenja kada je riječ o članstvu nemuslimana u esnafima, jedino je bilo fiksirano da se na čelu esnafa morao nalaziti musliman. U sarajevskoj čaršiji Jevreji su bili u kazaskom (izrada pozamanterije, prim. aut.), kujundžijskom i sajdžijskom esnafu.⁷⁷ U takvom sticaju prilika dočekali su nastupajući period reformi u carstvu.

Vrijeme uvođenja reformi (Tanzimat)⁷⁸ sultana Abdul Medžida I (1839–1861) donosi veliku prekretnicu za nemuslimanske podanike Osmanskog carstva. Hatišerifom od Gilhane (1839),

⁶⁹ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, 108.

⁷⁰ Lj. Dobrovšak, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek 2013, 18.

⁷¹ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 120.

⁷² В. Винавер, „Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века“, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, VI (1954), 256.

⁷³ В. Винавер, „Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века“, 252–264.

⁷⁴ Pinakes, pinkas (grč.) su knjige hroničarsko-administrativnog karaktera vođene u sefardskim zajednicama. U Pinakes su upisivana rođenja, smrti, vjenčanja, presude, naimenovanja, plaćanja. Sarajevski Pinakes nije sačuvan, ali je ostao citiran u djelu Morica Levija. E. Tauber, *Ilustrovani Leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Sarajevo 2007, 192.

⁷⁵ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 135; M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, 72–74.

⁷⁶ A. Husić, „O sarajevskim Jevrejima i njihovom društvenom položaju“, u *Suživot Jevreja i Muslimana u Bosni i Hercegovini. Primjeri tolerancije od 16. stoljeća do danas*, priredila Dž. Šuško, Sarajevo 2021, 70–71.

⁷⁷ М. Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV до XIX век*, Београд 2010, 152; Н. Креšевљакović, „Сарајевска чаршја, њени еснафи и обрти за османлијске управе“, *Народна старина*, Vol. 6, 14 (1927), 33, 40, 43.

⁷⁸ Potreba za reformisanjem Osmanskog carstva pojavila se i prije dolaska na presto sultana Abdul Medžida I. Naime, još je sultan Selim III (1789–1807) pokrenuo prve reforme u domenu organizacije vojske i diplomatske službe. Selim III je 1794. godine osnovao novi pješadijski korpus nizam-i-džedid (nova organizacija) koji su obučavali francuski, engleski i njemački oficiri na evropski način. Sultan je izvršio i reformu mornarice, a osnovao je i visokoškolske ustanove za obrazovanje oficirskog kadra po ugledu na oficirske škole na Zapadu. Selim III je bio prvi sultan koji je imenovao stalne ambasadore u najvažnije evropske prestonice. Nakon zbacivanja Selima III s vlasti, u toku kratkotrajne vladavine sultana Mustafe IV (1807–1808) uvedene reforme su ukinute. Tek su dolaskom novog sultana Mahmuda II

oni su po prvi put u zvaničnom dokumentu, izdanom od sultana, izjednačeni u osnovnim pravima sa muslimanima, odnosno svi podanici Osmanskog carstva su proglašeni jednakim bez obzira na vjeru i nacionalnu pripadnost, obećana im je potpuna sigurnost u pogledu života, časti i imovine, kao i reforma poreskog sistema kojom se težilo izjednačavanju prava.⁷⁹ Ovaj reformski pokret uticao je i na jevrejsku zajednicu u Bosni i Hercegovini. Naime, sačuvan je berat (dekret) iz 1840. godine o postavljenju sefardskog nadrabina-hahambaše, Mojsije efendije (Mojsije Moše Perera). U beratu je istaknuto da je Jevrejima u okviru njihove zajednice (miletu) zagarantovana vjerska, prosvjetna i sudska autonomija, ova potonja u domenu porodičnog, bračnog i nasljednog prava. Isto tako, hahambaši je dato ovlaštenje da može od svojih sunarodnika prikupljati porez za vjersku opštinu, ali i za državu.⁸⁰ Avdo Sućeska smatra da su Jevreji u Bosni i prije ovog berata uživali svojevrsnu autonomiju, što izvori i potvrđuju. Ona se ogledala, prije svega u pravu nemuslimana da pitanja iz domena porodičnog, obligacionog i nasljednog prava mogu rješavati prema pravu vjerske zajednice kojoj pripadaju, pred vjerskim starješinom ili pak izabranim sudijama.⁸¹ Svakako, osnovna lična i vjerska prava bila su zagarantovana zimijama – nemuslimanima u Osmanskom carstvu, ukoliko ispunjavaju svoje obaveze prema državi. Zna se da su Jevreji još u XVI vijeku u svom zakupu imali neke od prostorija u Firuz-begovom hamamu za svrhe ritualnog kupanja. Od kada datira termin hahambaša, ne zna se sigurno, ali svakako u upotrebi je bio i prije 1840. godine. Sućeska smatra da je glavni istanbulski hahambaša postavljao provincijske. S druge strane, Bendžamin Broud (Benjamin Braude) drži da je njegov uticaj bio ograničen samo na glavni grad.⁸² Slažemo se sa ovom tvrdnjom, budući da u jevrejstvu ne postoji centralizovana vjerska hijerarhija, pa samim tim istanbulski nadrabin nije imao ovlaštenja nad svim Jevrejima u carstvu.⁸³

U periodu tanzimata, pored reformi vojske, finansija i administracije, izvršena je i reorganizacija dotadašnje upravne podjele carstva. Ono je zakonom iz 1864. godine podijeljeno na 27 upravnih provincija (vilajeta). Želeći uhvatiti korak s vremenom i spasiti carstvo od daljeg urušavanja, tanzimatski reformatori su pokušavali uključiti i nemuslimane u rad lokalnih

(1808–1839) stvoreni uslovi za nastavak reformnih aktivnosti. Mahmud II je 12. juna 1826. godine pristupio reformi janičarskog reda. Naime, tada je naredio da se osnuje vojni red eškindžija koji su trebali biti regrutovani iz reda janičarskih bataljona u prestonici. Ova odluka je naišla na otpor janičara koji su organizovali pobunu u prestonici. Stoga je sultan donio odluku da artiljerija bombarduje janičarske kasarne. Na taj način je usmrćena većina janičara, nakon čega je janičarski red zvanično i ukinut. Mahmud II je zatim pristupio organizaciji nove vojske, reformi mornarice, kao i osnivanju vojnih i medicinskih škola. U vrijeme Mahmuda II izvršena je reforma centralne uprave (Porte), kao i uprave u provincijama, zatim se pristupilo izradi popisa stanovništva, kao i izradi zemljišnog katastra s ciljem bolje raspodjele poreze. Za sprovođenje ovih promjena bio je potreban školovan činovnički kadar, pa se pristupilo i reformi obrazovnog sistema. Sultan Mahmud II je prije smrti naredio da se pripremi tekst reformi, koje će kasnije biti objavljene, za vrijeme vladavine njegovog sina Abdul Medžida I (1839–1861). Hatišerif od Gilhane zvanično je objavljen 3. novembra 1839. godine. Hatišerifom od Gilhane proglašena je jednakost među podanicima carstva, bez razlike vjerske i nacionalne pripadnosti, propisano je da će svakoj osobi biti suđeno u skladu sa zakonom uz poštovanje odgovarajućeg postupka, da će svi plaćati porez državi u skladu sa svojim prihodima i imovinom, praksa zakupa poreza je ukinuta, sva mjesta su morala da pripreme vojni kontigent, a vojni rok nije trebao trajati duže od pet godina. P. Мантран, „Почети Источног питања (1774–1839)“, *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 515–517, 524, 545, 535–536, 547, 549–552; П. Димон, „Период танзимата (1839–1879)“, 555, 583–584; Pod tanzimatом, odnosno „blagotvornim uredbama“, podrazumijevaju se reformne mjere koje su uvedene u carstvo od 1839, do objave prvog Ustava 1876. godine. Nakon Krimskog rata 1856. godine i pritiska evropskih sila, nova generacija osmanskih reformatora je potvrdila i proširila principe iz 1839. godine. N. Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990, 592–593; L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 369; D. Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, New York 2005², 66.

⁷⁹ П. Димон, „Период танзимата (1839–1879)“, у *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 600; А. С. Алић, *Уређење Босанског ејалета од 1789. до 1878. године*, Оријентални институт у Сарајеву, Посебна издања XI, Сарајево 1983, 54–56.

⁸⁰ А. Сућеска, „Положај Јевреја у Босни и Херцеговини за вријеме Турака“, 48–49.

⁸¹ Исто, 48.

⁸² Исто, 50; B. Braude, „Foundation Myths of the Millet System“, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, eds. B. Braude and B. Lewis, Vol. I, New York–London 1982, 79–81.

⁸³ J. R. Hacker, „Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century“, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, eds. B. Braude and B. Lewis, Vol. I, New York–London 1982, 122.

administracija. Tako je 13. maja 1865. godine proglašen carski ferman kojim se Bosanski ejalet pretvara u Bosanski vilajet, i pri tom se dijeli na sedam okruga – liva: Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Bihać, Zvornik (Donja Tuzla sjedište), Novi Pazar (Sjenica) i Hercegovina (Mostar). U samom upravnom aparatu promjene su bile ograničenog karaktera, pa se tako na čelu svake live i dalje nalazio kajmakam. U selima je i po novoj organizaciji zadržana seoska uprava kojoj se na čelu nalazio muhtar i seosko vijeće, ali bez ikakvih administrativnih funkcija i nadležnosti. Muhtar je bio posrednik između naroda i vlasti. Oni su birani odvojeno za svaku konfesiju. Muhtari i članovi seoskog vijeća imali su mandat od jedne godine, ali su mogli biti ponovo izabrani neograničen broj puta.⁸⁴ Nadalje, umjesto Velikog vijeća Bosanskog ejaleta, Bosanski vilajet je dobio, kao najviši organ uprave, Upravno vijeće (Idare medžlis), kojim je predsjedavao valija. U sastav ovog Upravnog vijeća ulazili su mufetiš (nadzornik, inspektor šerijatskih sudija, prim. aut.), defterdar, mektubdžija (generalni sekretar centralne vilajetske uprave koji je rukovodio korespondencijom, prim. aut.), referent za vanjske poslove i još šest članova, od kojih su trojica bili nemuslimani. Tako se u ovom prvom sazivu vijeća našao i Jevrejin Isak-efendija.⁸⁵ Uredbom iz 1867. godine broj biranih članova Upravnog vijeća smanjen je na četiri, i to dvojicu muslimana i dvojicu nemuslimana.⁸⁶ Budući da se nastojala provesti korjenita reforma uprave, uvedeni su predstavnički organi i na niže nivoe uprave – live (nekad sandžaci). Tako su formirana Upravna vijeća live, u čiji sastav su, kao i u Upravno vijeće vilajeta, ulazili i predstavnici nemuslimana. Prema Uredbi iz 1867. godine, ukupno njih četvorica. Takođe, predviđeno je da se u svakom vilajetu obrazuje *Opšte vilajetsko vijeće* u koje će svaki sandžak slati po dva predstavnika, od kojih jednog muslimana i jednog nemuslimana. Vijeće je zasijedalo jednom godišnje i mandat izabranih predstavnika trajao je godinu dana, s pravom višekratnog izbora. Ovo vijeće je raspravljalo o onim zahtjevima stanovništva koje su predstavnici podnijeli valiji, a za koje je on smatrao da vijeće o njima može raspravljati. Odluke i zaključci vijeća predočavani su Porti preko izaslanika vilajetske skupštine i stupali su na snagu tek po odobrenju iste.⁸⁷

Od 1866. godine počele su se uvoditi i uprave gradskih opština (beledije) sa posebnim dužnostima i ovlaštenjima. One su uglavnom razmatrale pitanja komunalnog karaktera. Na čelu gradskih opština nalazio se načelnik (reis) i opštinska uprava od četiri ili više članova.⁸⁸

Kada je riječ o administrativnoj podjeli Bosanskog vilajeta, ona je u godinama neposredno pred austrougarsku okupaciju doživjela značajne promjene. U prvom redu, Novopazarski sandžak je izdvojen iz Bosanskog i pripojen novoformiranom Kosovskom vilajetu, dok je Hercegovački vilajet ukinut, a njegova je teritorija utopljena u Bosanski vilajet.⁸⁹

Vidimo da je posljednje decenije osmanske uprave u Bosni obilježila grčevita borba carstva da pokuša iznuđenim reformama zaustaviti svoju dezintegraciju. U vrijeme Velike istočne krize donijet je Ustav i sazvan prvi Parlament. Po prvi put i Bosanski vilajet dobio je priliku da pošalje i svoje delegate u predstavničko tijelo. Među poslanicima su se našla i dvojica Jevreja, Javer ef. Baruh i Salomon ef. Salom.⁹⁰ Međutim, sve reforme su došle relativno kasno, one nisu djelovale preventivno, nego su posljedično pokušavale popraviti narušenu stabilnost Osmanskog carstva.

⁸⁴ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 82, 84, 133; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861. –1869.*, Orašje 2005, 277; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982², 233–234.

⁸⁵ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861.-1869.*, 345. U vijeću su se nalazili i predstavnici nemuslimanskih konfesija. Među njima se našao i jevrejski hahambaša Avram-efendija. A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 103.

⁸⁶ Na osnovu Uredbe iz vijeća su odstranjeni jedan musliman i Isak-efendija. Nakon četiri godine, u novom sazivu vijeća Jevreji su ponovo dobili svoga predstavnika (Isak-efendiju), a katolici su svoga izgubili. Nakon dvije godine, zamijenjena je polovina članova Vijeća. Tako je umjesto Isak-efendije izabran predstavnik katolika Mato-efendija. A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 103.

⁸⁷ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 115, 106.

⁸⁸ Isto, 85, 120.

⁸⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, 234.

⁹⁰ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 255; S. Pinto, „Položaj Jevreja pod turskom vladavinom“, *Jevrejski almanah 1954*, Beograd 1954, 56.

Kada je riječ o kulturnom stvaralaštvu Jevreja na prostoru Bosne i Hercegovine, u vrijeme osmanske uprave ono je bilo duboko prožeto religijskim duhom. Sefardi su sa sobom donijeli specifičan jezik (ladino) koji je i pored uticaja sa strane ostao jezik komunikacije u privatnom životu. Književnost, koja je počela da se razvija relativno kasno, imala je vjerski karakter, budući da su njeni nosioci bili rabini. Tumačenja Tore i Talmuda imala su primarno mjesto u okviru rabinske književnosti. Na tom polju je veoma značajan rad rabina iz XVIII vijeka, Davida Parde, inače utemeljitelja prve visoke škole za obrazovanje rabinskog kadra u Sarajevu. On je u književnom stvaralaštvu Sefarda ostao upamćen po svojim komentarima Talmuda. Njegovo djelo je nastavio sin Jicak (Isak). U XIX stoljeću su se među bosanskim Sefardima književnim radom istakli Meir Menahem Danon, Eliezer Šentov Papo, Eliezer Jicak Papo i Jozef Finci.⁹¹

Jevrejska zajednica, prije svega ona sefardskog obreda, kao dominantnija, na prostoru osmanske Bosne i Hercegovine u toku nekoliko vijekova prihvatila je model orijentalnog načina života u javnom djelovanju. U domenu privatnosti i dalje je preovladavao patrijarhalni način života, u čijoj sjenci je proticao sefardski porodični, društveni i kulturni život.

⁹¹ M. Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985, 108–109.

I AUSTRUGARSKA UPRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI (1878–1914)

1. Organizacija uprave i njen rad

Berlinski kongres i okupacija

Berlinski kongres, sazvan prvenstveno da bi se revizijom San Stefanskog mirovnog ugovora suzbio uticaj Rusije na Balkanu, te da bi se Osmansko carstvo održalo što duže u životu, imao je korjeniti uticaj na prostor osmanske Bosne i Hercegovine. O budućnosti Bosne i Hercegovine nakon kuloarskih pogađanja, na zvaničnim sjednicama su odlučivali predstavnici šest velikih država (Austro-Ugarske, Rusije, Velike Britanije, Njemačke, Italije i Francuske) i Osmanskog carstva.⁹² Pitanje Bosne i Hercegovine trebalo je da dođe na dnevni red kongresa 28. juna 1878. godine. Do tada je trajala dinamična diplomatska akcija austrougarskog ministra spoljnih poslova Đule Andrašija (Gyula Andrassy),⁹³ s ciljem suzbijanja svakog eventualnog otpora turske strane da se promjeni državnopravni položaj Bosne i Hercegovine. Austrougarska delegacija je predstavnike ostalih sila 27. juna upoznala s memorandumom koji je odbijao da se pitanje Bosne i Hercegovine riješi tako što bi osmanskim provincijama bila data autonomija, jer bi to, u stvari, „bila stalna anarhija“, budući da „ovako osiromašene, te pokrajine ne bi mogle sprovesti autonomiju, niti se njom koristiti“. Samo bi „jedna moćna država“, odnosno Austro-Ugarska, tu mogla povratiti red.⁹⁴ Najzad, engleski predstavnik markiz Robert Solzberi (Salisbury), prema ranijem dogovoru, 28. juna iznio je zvanični prijedlog da se osmanske provincije daju Austro-Ugarskoj, da ih okupira i njima upravlja, jer „Bosna ne smije pripasti Srbiji ili Crnoj Gori“.⁹⁵ Pitanje sudbine Bosne i Hercegovine riješeno je 4. jula, kada je turska delegacija pročitala izjavu kojom je data saglasnost za okupaciju Bosne i Hercegovine.⁹⁶

Prvi glasovi da se Porta i odrekla se uprave nad Bosnom i Hercegovinom nepovoljno su dočekani u Sarajevu. Kako je izvijestio dopisnik bečkog lista *Neue Freie Presse* došlo je do uznemirenosti kod stanovništva, prvenstveno muslimanskog, da bi kasnije ona prerasla u demonstracije. Hrišćani i Jevreji su zbog straha zatvorili svoje radnje u čaršiji, međutim dio njih se kasnije „pobratimio“ sa demonstrantima i priključio protestu. U podne 5. jula masa naoružanih muslimana okupila se u dvorištu džamije, gdje su dali obećanje da će okupaciju krvlju spriječiti. Porti su poslani i telegrami protiv okupacije.⁹⁷

Austrougarske trupe su već 29. jula počele da se prebacuju preko Save kod Bosanske Gradiške i Broda. Da bi osujetio masovni otpor, general Josip Filipović se Proglasom (Proklamacijom) obratio stanovništvu Bosne i Hercegovine. Njime je, u ime cara, obećavana zaštita života, vjere i imovine i data je garancija da se stari običaji, a mislilo se prvenstveno na feudalne,

⁹² Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 43.

⁹³ Đula Andrašić stariji (1832–1890) je bio mađarski političar. Kao učesnik revolucije 1848–49. osuđen je na smrt u odsustvu. Do pomilovanja, 1857. godine, je živjeo u Istanbulu, Parizu i Londonu. Nakon povratka u Ugarsku angažuje se u političkom životu i 1861. godine biva izabran u Ugarski sabor. Andrašić je bio jedan od autora Austro-ugarske nagodbe i prvi ugarski ministar predsjednik u Austro-Ugarskoj (1867–1871), a zatim austrougarski ministar spoljnih poslova (1871–1879). Ključnu ulogu je imao na Berlinskom kongresu. Zahvaljujući njegovoj diplomatskoj inicijativi Austro-Ugarska je uspjela da dobije podršku evropskih sila za okupaciju Bosne i Hercegovine. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2581> pristupljeno 13.11.2021.

⁹⁴ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (расправа из дипломатске историје)*, САН, Посебна издања књига ССХХVIII, одељење друштвених наука, нова серија књига 11, Научна књига, Београд 1955, 48–51.

⁹⁵ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском*, 53.

⁹⁶ М. Екмечић, „Место Берлинског конгреса 1878. године у српској историји“, *Европа и Источно питање 1878–1923. Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001, 88; М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развојак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914*, 14–15.

⁹⁷ С. Луџија, „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу“, у *Зборнику: Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, Бања Лука 2016, 133.

neće mijenjati.⁹⁸ Očekivanja da će okupacija Bosne i Hercegovine biti brzo izvršena, te da će eventualni otpor biti munjevito skršen, pokazala su se preambiciozno. Austrougarska vojska je pri svom prodoru naišla na jak otpor ustaničkih snaga. Naime, muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini nije željelo mirno prihvatiti promjenu centralne vlasti. Stoga je već 28. jula 1878. godine formirana ustanička Narodna vlada, koja je istog dana donijela odluku da se smijeni osmanska uprava na čelu sa valijom. Narodna vlada je preuzela na sebe rukovođenje pokretom otpora. Važno je napomenuti da je formiran i poseban Izvršni odbor Narodne vlade (poznati i pod nazivom Narodni odbor) u kojem su pored muslimana istaknutu ulogu imali i pravoslavni trgovci. Pored Narodne vlade značajnu ulogu u organizovanju otpora imao je i Salih ef. Hadži Lojo,⁹⁹ koji je javno agitovao i sakupljao dobrovoljce. Sam otpor je organizovan stihijski, što se kasnije odrazilo na bojnim polju. Ustanici su uspjeli da uspore napredovanje austrougarske vojske nanijevši im početkom avgusta 1878. poraze u bitkama kod Maglaja i Tuzle. Međutim, nije im pošlo za rukom da osujete napad na Sarajevo.¹⁰⁰ Naposljetku, nakon žestokih borbi, 19. avgusta general Filipović je izvijestio cara da je zauzeto Sarajevo. O žilavosti otpora u gradu i prigradskim mahalama svjedočio je i sam general. On je lično bio iznenađen da su u odbrani grada učestvovali i žene.¹⁰¹ Ipak, do konačnog sloma otpora u Bosni i Hercegovini došlo je tek u drugoj polovini oktobra. Do tada su trajale sporadične borbe.¹⁰² Okupacija je trebala da pokaže pobjedonosnu snagu austrougarske armije i potisne u zaborav strahovit poraz od Pruske iz 1866. godine. U Austrijskim Delegacijama okupacija je kritikovana, naročito sporost kojom je izvršena. Prigovarano je da je cijeli poduhvat koštao 100.000 kruna i da je angažovano čak 150.000 vojnika, od kojih je najmanje 7.000 izgubilo živote u sukobu s ustaničkim snagama.¹⁰³ Ipak, čitav poduhvat pravdan je nužnošću provođenja „kulturne misije“ u zaostaljoj Bosni i Hercegovini.¹⁰⁴

Proglas generala Filipovića nagovijestio je smjer u kojem će se kretati austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini. Najkraće rečeno, ona je svoj oslonac trebala bazirati na feudalno zemljoposjedničkom sloju muslimanskog stanovništva, uz nastojanje da se očuva status quo u postojećim agrarnim odnosima. Muslimanski feudalci (age i begovi) su činili “vodeći socijalni sloj kod muslimanskog stanovništva”.¹⁰⁵ Oni su i u vrijeme osmanske uprave u Bosni imali najznačajniju društvenu i političku ulogu. Austrougarska uprava je stvarajući oslonac kod muslimanskih feudalaca nastojala osigurati podršku za svoju politiku u Bosni i Hercegovini. Oslanjanje nove uprave na age i begove istovremeno je isključivalo mogućnost rješenja agrarnog pitanja.

Cjelokupno vrijeme vladavine austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom može se podijeliti na više perioda: period vojne uprave (1878–1882), period civilne uprave (1882–1908) i aneksija i ustavni period (1908–1914), te smo u radu prema toj periodizaciji analizirali austrougarsko upravljanje Bosnom i Hercegovinom.

⁹⁸ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 15–16.

⁹⁹ Salih ef. Hadži Lojo je agitovao za pomoć u otporu i među drugim konfesijama. Tako se pobratimio sa najistaknutijim sarajevskim pravoslavnim trgovcem Petrkijom ef. Petrovićem, koji je Loji darovao “skupocijeni zlatom izvezeni ćurak”. Ugledni Jevrej Salomon ef. Salom (Salomon I. Salom) kupio je Loji “za 50 dukata konja”. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 275.

¹⁰⁰ H. Kapidžić, „Sarajevo u avgustu 1878. godine“, *Prilozi*, 1 (1963), 117–118; V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 261, 268, 272, 278.

¹⁰¹ *Bosansko-hercegovačke novine*, Kronika vojnička. Pobjeda i uzeće Sarajeva, 8. septembar 1878, broj 3, 1–2; Detaljnije o zauzeću Sarajeva u *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878*, Wien 1879, 420–451.

¹⁰² M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 16.

¹⁰³ C. Ruthner, „Die Invasoren und Insurgenten des Okkupationsfeldzugs 1878 im kulturellen Gedächtnis“, *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, Hrsg. C. Ruthner und T. Scheer, Tübingen 2018, 142–144.

¹⁰⁴ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878–1914*, Oxford–New York 2007, 1. Austrougarski ministar inostranih poslova Đula Andrašić je 21. aprila 1878. godine u Memoaru evropskim silama iznio ideju o potrebi provođenja „kulturne misije“ u Bosni.

¹⁰⁵ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2000, 195.

Vojna uprava (1878–1882)

Samo zauzeće Sarajeva imalo je veliki moralni značaj za austrougarske snage. Dvojna Monarhija nije imala vremena za gubljenje, trebalo je što prije uspostaviti red i mir i obezbijediti poštovanje starih osmanskih zakona, dok se ne donesu nova zakonska i podzakonska akta. Uvedena je svojevrsna vojna uprava i počelo se sa izgradnjom prvih institucija i upravnog aparata od strane Austro-Ugarske. Car je već 16. septembra 1878. godine osnovao Komisiju za poslove Bosne i Hercegovine sa sjedištem u Beču, koja je djelovala kao savjetodavni organ za sva pitanja uprave. U sastav ove komisije ulazili su po jedan predstavnik, od sva tri ministarstva Zajedničke vlade (Zajedničko ministarstvo spoljnih poslova, Zajedničko ministarstvo odbrane i Zajedničko ministarstvo finansija) i po jedan predstavnik Vlada Austrije i Ugarske.¹⁰⁶ Međutim, veoma brzo se pokazalo da ovakav savjetodavni organ ne može da odgovori svim izazovima koje je pred njega stavljala upravna služba u Bosni i Hercegovini. Bilo je potrebno da se obrazuje posebno tijelo koje bi se bavilo pitanjima unutrašnje uprave, pa bi, sljedstveno tome, posjedovalo i šire ingerencije. Upravo s tom idejom formirana je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, (u daljem tekstu ćemo koristiti termin Zemaljska vlada, prim. aut.), koja je počela s radom 1. januara 1879. godine i u nadležnosti su joj bili unutrašnja uprava, pravni i finansijski poslovi.¹⁰⁷ Nešto ranije, 29. oktobra 1878. godine od strane cara odobren je „*Provizorni djelokrug šefa Zemaljske vlade*“. Zbog specifičnog karaktera uprave, šef Zemaljske vlade, odnosno zemaljski poglavar, istovremeno je bio i komandant okupacionih snaga u Bosni i Hercegovini. Propisano je da Zemaljska vlada vrši civilnu upravu na okupiranom području i da je direktno odgovorna Ministarstvu za zajedničke poslove (Ministerium für gemeinsame Angelegenheiten), u čije ime je administraciju vršilo carsko i kraljevsko Zajedničko ministarstvo finansija (k. und k. Gemeinsame Finanz-Ministerium), u okviru kojeg je postojao Bosanski biro koji je preko Zemaljske vlade upravljao poslovima u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁸ Reorganizaciji ovog biroa pristupilo se 1892. godine, kada su u njemu formirana odjeljenja i odsjeci po ugledu na Zemaljsku vladu.¹⁰⁹ Zbog lakše organizacije rada Vlada je imala, u početku, tri odjeljenja, a aktom o nadležnostima šefa vlade detaljno su precizirani poslovi kojima se Vlada bavi i za koje je nadležno svako od ovih odjeljenja.¹¹⁰ Nakon ove uredbe, ubrzano se putem naredbi radilo na izgradnji novog upravnog aparata širom zemlje. Zadržana je stara osmanska podjela na šest okruga, s tim što se u narednim godinama uvećavao broj kotara i političkih ispostava.

Isto tako, preuzeta je i u pravosuđu osmanska organizacija sudstva, pa su kotarski sudovi odlučivali kao prvostepeni, a okružni kao apelacioni, s tim da su imali još jednu nadležnost, jer su djelovali i kao trgovački sudovi. Već je 7. jula 1879. godine u Sarajevu uspostavljen Vrhovni zemaljski sud (Landesgericht).¹¹¹ U sudstvu je austrougarska uprava nastojala zadržati u primjeni *Osmanski građanski zakonik* (Medžellu) koliko god je to bilo neophodno, budući da je Proklamacijom stanovništvu obećano da će se poštovati stari običaji. S druge strane, težilo se tranziciji ka modernom zakonodavstvu. Stoga se u praksi počelo sa primjenom austrijskog *Opšteg građanskog zakonika* (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie-ABGB), iako on zvanično nije bio proglašen u Bosni. Ovaj zakonik je trebao da ima karakter dopunskog pravnog izvora. Međutim, situacija na terenu bila je takva da sudije nisu poznavale osmansko zakonodavstvo, niti su im bili dostupni odgovarajući

¹⁰⁶ Dž. Juzbašić, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 18; H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973, 20.

¹⁰⁷ *Bosansko-hercegovačke novine*, Oglas, 29. decembar 1878, broj 35.

¹⁰⁸ M. Imamović, „Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, *Historijska traganja*, 7 (2011), 18–19; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 436. U daljem tekstu ćemo koristiti termin Zajedničko ministarstvo finansija (prim. aut.)

¹⁰⁹ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 436.

¹¹⁰ *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Hercegovina, Wien 1880, 10–16.

¹¹¹ M. Imamović, „Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, 18.

prevodi osmanskih zakonika, stoga su se oni, prirodno, prilikom odlučivanja oslanjali na *Opšti građanski zakonik*. Paradoks se ogledao u tome da se u presudama nisu smjeli pozivati na zakonik. Kada je riječ o Jevrejima, na njih se *Opšti građanski zakonik* u domenu porodičnog i nasljednog prava nije primjenjivao, jer je za njih važno konfesionalno pravo. Međutim, ukoliko se radilo o ostavitelju iz Austrije ili Hrvatske, oni su potpadali pod nadležnost zakonika. Austrougarska uprava je donošenjem zakona za Bosnu i Hercegovinu vršila postepenu recepciju pojedinih odredbi *Opšteg građanskog zakonika*.¹¹² Na taj način je sukcesivno potiskivano osmansko zakonodavstvo.

Austrougarska uprava nastojala je zadržati i ustanovu Idare medžlisa. Zemaljska vlada je željela da se, radi lakše administrativne uprave, formira po jedno Upravno vijeće (Idare medžlis) za sve nivoe novouspostavljenog sistema uprave. Naravno, radi se o naslijeđenim upravnim institucijama, koje su uglavnom počivale na otomanskim reformama vilajeta iz 1867. godine. Zadržan je utvrđeni sistem podjele na live (ranije sandžake, sad okruge), kaze (srezove) i nahije, s tim što su uvedeni njemački nazivi Kreis, Bezirk i politička ispostava (politische Expositur).¹¹³ Ubrzo su, 14. maja 1879. godine, odobrene i zakonske odredbe o uspostavi i dužnostima Upravnih vijeća (Verwaltungsräthe). Mandat u vijeću je trebao trajati godinu dana, a propisano je i da će se Vijeće sazivati najmanje jedanput mjesečno. Sugerisano je da vlast među stanovnicima bira članove, naravno vodeći se idejom da sve konfesije budu što ravnopravnije zastupljene. Članstvo u Vijeću je smatrano čašću i nije bilo plaćeno. Naveden je širok spektar problema o kojima je Vijeće moglo da se izjasni, od razvoja gradske privrede, industrije, putnih komunikacija, poreske i upravno-administrativne politike, pa do pitanja vezanih za javno školstvo. Naglašena je isključivo savjetodavna uloga Vijeća. Upravno vijeće pri Zemaljskoj vladi sastojalo se od 12 članova, pri okružnim oblastima šest, a u kotarima i političkim ispostavama brojalo je po četiri člana. U *Pravilima o radu vijeća* naglašeno je da, ukoliko se u vijeću treba razgovarati o mjerama čija primjena utiče na interese neke vjerske zajednice onda su se na savjetovanje morali pozvati i predstavnici te zajednice.¹¹⁴

Pri pravnom oblikovanju opštinskih zakona i samog pojma opština, kao i statuta kojima je regulisan sistem uprave u njima i način izbora opštinskih predstavnika, osnovu austrougarskoj upravi pružio je osmanski *Zakon o opštinama od 27. ramazana 1294*. (5. oktobra 1877). Njime je u 67 zakonskih članova regulisano pitanje uprave nad opštinama, način izbora i konfesionalni sastav opštinskih upravnih vijeća, kao i djelokrug pomenutih vijeća.¹¹⁵

Ramazanski zakon je savršeno odgovarao austrougarskoj upravi koja je prezala od bilo kakvih radikalnih promjena unutar postojećeg lokalnog upravnog poretka. On joj je, uz minimalne

¹¹² F. Karčić, „Opšti građanski zakonik u Bosni i Hercegovini: kodifikacija kao sredstvo transformacije pravnog sistema“, *Zbornik PFZ*, Vol. 63, 5–6 (2013), 1030–1032. Austrougarska uprava je donijela Rudarski (1881), Trgovački (1883) i Gruntovni zakon (1884).

¹¹³ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 84–85. Bosanski vilajet se dijelio na sedam liva. Na čelu live se od sredine XIX vijeka, pa do 1867. godine, nalazio kajmekam, a od te godine ulazi ponovo u upotrebu stari naziv mutesarif. Live su se dijelile na kaze (srezove). „Starješine kaza nazivali su se prvo mudiri, a od 1867. godine kajmekami, jer je od te godine naziv ozačavao upravnika nahije, koji se dotle zvao zabit.“ Isto, 84–85.

¹¹⁴ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Bestimmungen über die Bildung und über die Obliegenheiten der Verwaltungsräthe (Medžlissi-Idare), Wien 1880, 26–28.

¹¹⁵ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Gemeindegesetz vom 27. Ramazan 1294 (5. October 1877), Wien 1880, 574–584. „Artikel 1. In jeder grossen und kleinen Stadt wird je eine Gemeinde constituirt. Die Abgrenzung der Bezirke wird durch ein specielles Gesetz bestimmt. Artikel 2. Die grossen Ortschaften werden in Gruppen von 40.000 Seelen eingetheilt und in jeder wird je eine abgesonderte Gemeinde constituirt...“; „Artikel 4. ... Die Mitglieder haben unentgeltlich vier Jahre zu functioniren, die Hälfte derselben muss jedes zweite Jahr gewechselt ausscheiden.“; „Artikel 21. Zur Überwachung wird im Monate Jänner ein Wahlcomite gebildet, wozu in jedem Viertel der Ortschaft aus den Wahlberechtigten von den mohammedanischen, christlichen und israelitischen Priestern je zwei Männer bestimmt werden und diese, wenn sich eine gewisse Anzahl vorfindet, werden in das Centrale der Ortschaft einberufen, und nach Errichtung der Zahl derselben von mindestens 20 wird die Auslosung von allen Einberufeneu stattfinden und 10 derselben werden für das Wahlcomite bestimmt.“

korekcije, omogućio uspostavu reda u pokrajinama. Značaj ovog zakona ogleda se i u tome što je austrougarskoj upravi poslužio kao model za donošenje gradskih statuta.

Kada je riječ o uređenju državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, on je zavisio od člana 25 Berlinskog ugovora, koji je Austro-Ugarskoj dao pravo okupacije, ali je nije vremenski ograničio. Sporne tačke između dvije države trebale su biti riješene potpisivanjem Novopazarske konvencije 21. aprila 1879. godine. Njome je Austro-Ugarskoj dozvoljeno da rasporedi svoje vojne snage u Novopazarskom sandžaku, brojnosti između 4.000–5.000 ljudi. Kada je riječ o Osmanskom carstvu, ono je uspjelo da izdejtvuje zaista minorne ustupke. Konvencijom je zagantovana zaštita ličnih, imovinskih i vjerskih prava domaćih muslimana, pod prijetnjom izricanja strogih kazni. Jedina vidljiva spona sa sultanom bila je sloboda da se njegovo ime pominje pri molitvama u džamijama, te da osmanska zastava može biti istaknuta na minaretima, tako da je priznavanje sultanovih suverenih prava nad Bosnom i Hercegovinom imalo više simboličan, nego stvarni karakter. Ono što je veoma važno, jeste da ni u konvenciji privremeni status okupacije nije pominjan.¹¹⁶ Time je austrougarska uprava nad provincijama dobila karakter neodređene privremenosti.

Zakonom od 22. februara 1880. godine Austro-Ugarska je po osnovu odluke Berlinskog kongresa preuzela „provizornu“ upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Ovim aktom je definisan položaj provincija u okviru Dvojne monarhije. Zakon je donijet tek 1880. godine, jer su više od godinu dana trajali pregovori između vlada Dvojne Monarhije o načinima uprave nad Bosnom i Hercegovinom, posmatrano kroz prizmu dualističkog sistema Austro-Ugarske. U samom dokumentu se izričito navodi da će troškove uprave snositi same provincije, a ukoliko to ne bude dovoljno ostavljena je mogućnost da i Monarhija finansijski potpomaže upravu. Svaka promjena statusa ovih zemalja prema Austro-Ugarskoj morala je biti odobrena od strane obje polovine države.¹¹⁷ Na taj način i Austrija i Ugarska dobile su pravo da uz uzajamnu saglasnost participiraju u upravljanju Bosnom i Hercegovinom.

Još jedan važan zakonski akt, koji je trebao biti donijet kao kompromisno rješenje, ticao se uključenja okupiranog teritorija u austrougarsko carinsko područje. Naime, naročito je Austrija bila zainteresovana za ovo priključenje. Ona je i prije Velike istočne krize bila glavni spoljnotrgovinski partner Bosne i Hercegovine. S druge strane, Ugarska je u ovim nastojanjima austrijske polovine Monarhije vidjela samo štetne posljedice za svoju ekonomiju, koja je nakon sloma 1873. godine počela da se oporavlja. Postojala je bojazan da bi stimulisani privredni razvitak, pa i izgradnja industrije u Bosni i Hercegovini, mogli donijeti konkurenciju ugarskim proizvođačima. Bilo je prisutno i gledište da je uključenje Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije, u stvari, direktna promjena državnopravnog statusa okupiranog područja, a samim tim i prijetnja dualizmu.¹¹⁸ Nakon dugotrajnih pregovora, krajem 1879. godine oba parlamenta usvojila su paralelne zakone o priključenju Bosne i Hercegovine u carinsko područje Monarhije, da bi 20. decembra iste godine, ovu odluku sankcionisao i vladar.¹¹⁹ Ulazak Bosne i Hercegovine u zajedničko carinskog područje će imati negativan uticaj na njenu privredu, čiji će razvoj biti sputan i ograničen na plasman sirovina i poluproizvoda. Ovim aktom još jednom je izvršen udar i na sultanova suverena prava.

Postojanje vojne uprave u prvim godinama nakon okupacije imalo je smisla, jer je trebalo prvenstveno da se izvrši pacifikacija okupirane teritorije, a i sama izgradnja upravnih institucija još

¹¹⁶ *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Staatsvertrag zwischen Oesterreich-Ungarn, Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Italien, Russland und Türkei, 3; Convention zwischen Oesterreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879, 4–8; M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 19–20.

¹¹⁷ *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878 an Oesterreich-Ungarn übertretene Verwaltung Bosniens und der Hercegovina, 8–9.

¹¹⁸ Dž. Juzbašić, „O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 56–57.

¹¹⁹ Dž. Juzbašić, „O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, 77.

uvijek se obavljala „u hodu“. Izbijanje ustanka u Hercegovini početkom 1882. godine,¹²⁰ samo je još više istaklo potrebu da se sistem vojne uprave održi u životu. Naime, donošenje Privremenog odbrambenog zakona za Bosnu i Hercegovinu krajem 1881. godine iniciralo je ustanak srpskog i muslimanskog stanovništva u istočnoj Hercegovini.¹²¹ Nakon slamanja ustaničkog pokreta, te dolaska Benjamina Kalaja (Kallay)¹²² na poziciju zajedničkog ministra finansija, stvoreni su preduslovi za promjene.

Civilna uprava (1882–1908)

Upravo je početak Kalajeve uprave u Bosni obilježio prelazak sa vojne na civilnu upravu, koju je odlikovala stroga centralizacija. Glavni nosilac takvog upravnog sistema, prema Kalaju, trebao je da bude pažljivo selektovan činovnički aparat.¹²³ Kalaj je na sjednici 4. juna 1882. godine imenovan za zajedničkog ministra finansija, pa je, sljedstveno tome, preuzeo i upravu nad Bosnom i Hercegovinom, budući da je Zajedničko ministarstvo od 29. februara 1879. godine postalo vrhovna upravna agencija za poslove provincija.¹²⁴ Nakon preuzimanja uprave, ministar Kalaj je počeo sa reorganizacijom administrativnog aparata. Caru je predložio da se uvede institucija civilnog adlatusa, čime bi se vojna vlast odvojila od civilne. Već 22. jula 1882. godine car je sankcionisao Naredbu kojom se uvodi ustanova civilnog adlatusa i određuje njegova nadležnost. Iz naredbe je vidljivo da se insistiralo na strogoj hijerarhiji i subordinaciji prema Zajedničkom ministarstvu. Zemaljska vlada, odnosno njen šef, kao pomoć u vođenju vojnih poslova imali su jednog generala,¹²⁵ a za vođenje civilnih poslova civilnog adlatusa. Njegova nadležnost je podrazumijevala rukovođenje cjelokupnom civilnom upravom, kao i nadzor nad radom triju odjeljenja¹²⁶ koja su činila Zemaljsku vladu. Takođe, civilni adlatus je u svojim rukama imao i nadležnost nad policijom i žandarmerijom i bio je odgovoran za bezbjednost u provincijama.¹²⁷

U godinama koje su uslijedile došlo je do neznatnih promjena u organizaciji upravnog aparata. Odnosno, zbog obimnosti poslova i nužnosti efikasnijeg rada pojavila se potreba za otvaranjem još jednog odjeljenja u okviru Zemaljske vlade, tako da je car na prijedlog Zajedničkog ministarstva finansija odobrio 25. decembra 1890. godine da se formira i građevinsko odjeljenje u okviru Zemaljske vlade.¹²⁸ Tako uspostavljen sistem unutrašnje uprave održao se skoro do izbijanja Prvog svjetskog rata.

¹²⁰ Za smirivanje ustaničkog pokreta angažovano je 75.000 vojnika i predviđena su bila sredstva od 14 miliona forinti. H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 142.

¹²¹ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*, Provisorische Wehrgesetz für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1881, 697–714; M. Imamović, „Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, 19–20.

¹²² Benjamin Kalaj (1839–1903) rođen je u Pešti u porodici plemićkog porijekla. Veliki uticaj na njegovo obrazovanje u dječaćkim godinama je imala majka Amalija. Na Univerzitetu u Budimpešti studirao je pravo i ekonomiju, a isticao se i kao vrstan poliglota. Nakon studija opredijelio se za karijeru u politici. Od velike pomoći u tom pogledu bilo mu je prijateljstvo s grofom Juliem Andrašijem. Kalaj je od 1868. do 1875. godine bio generalni konzul Austro-Ugarske u Beogradu. Nakon toga posvetio se političkom radu u Ugarskom parlamentu. Godine 1882. dolazi na poziciju zajedničkog ministra finansija, posredstvom koga upravlja i Bosnom i Hercegovinom. Na toj poziciji je ostao do smrti. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 45–46, 48, 52–53, 55.

¹²³ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 431–432.

¹²⁴ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, 63, 67.

¹²⁵ U praksi ova odredba nije striktno poštovana, jer su šefovi Zemaljske vlade istovremeno bili i vojna lica, uglavnom generali, pa samim tim i zaduženi za vođenje vojnih poslova. (prim. aut.)

¹²⁶ U pitanju su odjeljenje za unutrašnju upravu, pravno i finansijsko odjeljenje, na čijem čelu su se nalazili direktori. Zatim je 1896. godine osnovan samostalni statistički odsjek. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 434.

¹²⁷ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1882, Sarajevo 1882, Verordnung über den Wirkungsbereich des Civil-Adlatus des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Hercegovina 313–315; Verordnung über den Geschäftsumfang der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina und die Art die Geschäftsbehandlung bei derselben, 315–316.

¹²⁸ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 436.

Upravo je vrijeme Kalajevе uprave period kada je “civilizatorska misija”¹²⁹ Monarhije dosegla vrhunac. Prema Kalaju, ova misija se ogledala u širenju zapadnih institucija, društvenih, političkih i moralnih vrijednosti i ideja.¹³⁰ U njenom popularizovanju, u domaćem i stranom javnom mnjenju, marljivo se radilo. Od pokretanja režimskih glasila (*Bošnjak, Nada*), pa do angažmana novinara, arheologa i pisaca s jasnim zadacima da kroz svoja uglavnom putopisna djela svjedoče napretku Bosne i Hercegovine¹³¹ Prema tvrdnji historičara Robina Okeya civilizatorska misija je trebala da posluži da se “obuzdaju” nacionalne težnje kod srpskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Prema njemu, glavni posrednici za širenje ideja civilizatorske misije je trebalo da bude moderno obrazovano sveštenstvo, ali i školske ustanove koje su pored obrazovne morale da sadrže i vaspitnu komponentu.¹³²

Aneksija i ustavni period (1908–1914)

Kada je riječ o međunarodnom položaju Bosne i Hercegovine, promjene su nastupile tek austrougarskim pripajanjem do tada okupiranog prostora.

Aneksija Bosne i Hercegovine za Austriju je bila logičan slijed događaja, jer se u njenim planovima okupacioni status nikada nije smatrao konačnim rješenjem. Naročito je Benjamin Kalaj pokazivao agilnost kada je riječ o prijedlozima za različite modalitete provođenja aneksije. On je još 1877. godine uputio caru memorandum u kojem je predlagao da se nakon aneksije Bosni i Hercegovini dâ status „carevinske zemlje“ kako bi se sačuvao dualizam. Pet godina docnije, 3. juna 1882, ministar Kalaj je u memoaru Zajedničkoj vladi naglašavao da je glavni uslov održanja sigurnosti i redovnog stanja u Bosni i Hercegovini pretvaranje okupacije u aneksiju. Prema njegovom mišljenju, proklamovanjem aneksije „prestale bi težnje stanovništva za promjenama“.¹³³

Pitanje aneksije ponovo se našlo na dnevnom redu Zajedničke vlade 26. i 30. avgusta 1896. godine. Sjednicama su prisustvovali i predsjednici Vlada Austrije i Ugarske. Ministar Kalaj se u svom izlaganju založio za „provizorno rješenje“ koje bi moglo „veoma dugo da traje“. Odnosno aneksija bi predstavljala samo formalnost, budući da se njome ništa u suštini ne bi mijenjalo, jer bi ostao na snazi Zakon o upravi iz 1880. godine. U zemlji bi se i dalje vladalo apsolutistički, bez učešća njenih predstavnika u delegacijama. Kalajev prijedlog je prihvaćen i 30. avgusta 1896. godine usvojen je nacrt zakona o aneksiji.¹³⁴ I time su aktivnost oko provođenja aneksije stale.

Tek je početkom XX vijeka promjena okolnosti na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu stvorila uslove za provođenje ove austrijske ideje u djelo. Dolazak 1906. godine energičnog i bliskog vojnim krugovima grofa Lekse fon Erentala (Lexa von Aerenthal) na mjesto ministra spoljnih poslova i obnova nagodbenog sporazuma sa Ugarskom, samo su neke od njih. Proglašenju aneksije je pogodovala i Mladoturska revolucija. Naime, strah da će mladoturci tražiti povrat Bosne i Hercegovine ubrzavala je aktivnosti oko provođenja aneksije.¹³⁵ Njenim proglašenjem Austro-Ugarska je jednostrano pogazila Berlinski sporazum.

¹²⁹ Robin Okey smatra da je „kulturna misija“ (austrijski termin) ili „civilizatorska misija“ (francuski termin) trebala da pokaže superiornost zapadne u odnosu na druge kulture. U svojoj knjizi je iznio ideju da je moderno obrazovano sveštenstvo trebalo da bude posrednik preko koga bi „moderne ideje“ bile prenošene stanovništvu. R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878–1914*, VIII.

¹³⁰ Д. Д. Васић, „Од Калаја до Пилара; „црно-жути“ тумачи српске историје“, у зборнику *Ђоровићеву сусрету 2016. године, Писци српске историје*, Гацко 2017, 283.

¹³¹ S. Vervaeet, „Na granicama civilizovane Evrope“. Austrougarska tekstualna kolonizacija Bosne i Hercegovine (1878–1918)“, *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*, 24 (2017), 95–102.

¹³² R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878–1914*, VIII. Vidjeti: Z. Kudelić, “Nova analiza austrougarskog razdoblja bosanskohercegovačke povijesti u knjizi “Kroćenje balkanskog nacionalizma u Habsburška civilizacijska misija u Bosni”, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 34, 66 (2010), 115–138.

¹³³ H. Kapidžić, „Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (državno pravni odnosi)“, *Prilozi*, 4 (1968), 63; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 89.

¹³⁴ H. Kapidžić, „Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave“, 63; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 93.

¹³⁵ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 182–188.

Car Franc Jozef I je 5. oktobra 1908. godine potpisao dokument o aneksiji, koja je sutradan i objavljena u štampi.¹³⁶

Aneksija je pravdana potrebom uvođenja ustavnosti. U osnovi ona je konačno promijenila međunarodni položaj Bosne i Hercegovine, ali istovremeno na unutrašnjopolitičkom planu nije bilo promjena. Zbog straha da se ne ugrozi dualistički sistem Austro-Ugarske, Bosna i Hercegovina su i dalje tretirane kao *corpus separatum* u državnompravnom smislu.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine aneksiju je dočekalo mirno, seosko stanovništvo čak i nezainteresovano. S druge strane, proglas aneksije izazvao je diplomatsku krizu i proteste velikih sila, prije svega Velike Britanije, Italije i Rusije, dok su najveće negodovanje izrazile Kraljevina Srbija, Kneževina Crna Gora i Osmansko carstvo. Nakon nekoliko mjeseci zategnutosti, napetost među državama sanirana je zahvaljujući uticaju njemačke diplomatije. Najzad, Porta je 26. februara 1909. godine priznala aneksiju.¹³⁷

Uporedo sa proglasom aneksije, carevim ličnim pismom od 5. oktobra 1908. godine, najavljeno je i uvođenje ustavnosti, gdje se između ostalog kaže: „Da bi Bosnu i Hercegovinu podigli na viši stepen političkog života, odlučili smo Se podijeliti objema zemljama konsitucionalne ustanove – koje će odgovarati njihovijem prilikama i zajedničkim interesima – i stvoriti na taj način zakonsku podlogu za predstavništvo njihovijeh želja i koristi. Neka se sluša i Vaša riječ, kada se unaprijed odlučuje o stvarima vaše domovine ...“ U daljoj prepisci vladara sa ministrom spoljnih poslova, predsjednicima Vlada Austrije i Ugarske i, naposljetku, sa zajedničkim ministrom finansija, baronom Burijanom, skicirani su obrisi državnompravnog položaja Bosne i Hercegovine nakon aneksije. Ponovo su naglašene i taksativno navedene slobode i prava koje su do tada garantovane stanovnicima Bosne i Hercegovine i, na kraju, obećan je i parlamentarizam. Još tada je u instrukciji baronu Burijanu vladar naglasio da predstavničko tijelo treba da bude obrazovano na kurijalnoj osnovi kao „vjerni odraz nacionalnih, konfesionalnih i političkih prilika u objema zemljama“.¹³⁸

„Zemaljski Ustav za Bosnu i Hercegovinu“ donijet je 17. februara 1910. godine, a javno je objavljen 22. februara iste godine.¹³⁹ U državnompravnom pogledu Zemaljski ustav je, pozivajući se na Zakon od 22. februara 1880. godine, garantovao Bosni i Hercegovini postojeći status *corpus separatum*. Dalje, Ustavom su zagantovana građanska prava i slobode, a priznata je i sloboda vjeroispovijesti. Tu je, kao jedna od pet Ustavom priznatih konfesija, navedena i jevrejska (die Israelitische), uz naglašavanje sekularnog karaktera uprave i subordinacije vjerskih prava prema građanskim dužnostima.¹⁴⁰

Kada je riječ o samom sastavu Bosanskog sabora, definisano je da će on imati 92 narodna poslanika, od kojih će 20 biti imenovano kao virilisti, a 72 će biti birana na izborima. Među viriliste su se ubrajali predstavnici četiri konfesije, predsjednik advokatske komore, predsjednik trgovačko-

¹³⁶ Z. Šehić, „Aneksiona kriza 1908–1909. i njene posljedice na međunarodne odnose“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Sarajevo 2011, 61. Istovremeno, da bi se ublažio udar o proglasu aneksije, Bugarska i istočna Rumelija, prema ranije dogovorenom scenariju, zbacile su sultanov suverenitet i proglasile nezavisnu kraljevinu. Isto.

¹³⁷ M. Imamović, „Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, 23. Tom prilikom Austro-Ugarska se odrekla pretenzija na Novopazarski sandžak i obećala je Porti isplatiti 2,5 miliona funti odštete. Z. Šehić, „Aneksiona kriza 1908–1909. i njene posljedice na međunarodne odnose“, 62–63, 73.

¹³⁸ *Kalendar Bošnjak*, Proglas na Narod Bosne i Hercegovine. Mi Franjo Josif I, 1. januar 1909, infobiro, (pristupljeno, 8.2.2019.)

¹³⁹ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910, 21–29. Kada je riječ o nazivu ustavnog prijedloga, na sjednici zajedničkih ministara 6. septembra 1909. donijeta je odluka, prema prijedlogu ministra Burijana, da se njemački naziv prevede kao „Zemaljski ustav (statut) za Bosnu i Hercegovinu“. Kasnije je upotrebljavan i termin „Zemaljski ustav“ (Landesverfassung). Dž. Juzbašić, „Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štata)“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo 2011, 109.

¹⁴⁰ H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908-1910), 81; detaljnije u *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910, 23 „... doch darf den bürgerlichen Pflichten durch das Religionsbekenntnis kein Abbruch geschehen.“

zanatske komore, te gradonačelnik Sarajeva. Jevreje bi, prema Zemaljskom ustavu, predstavljao glavni sefardski nadrabin.¹⁴¹

Djelokrug samog Sabora bio je veoma ograničen, prvenstveno zakonima o upravi još iz vremena uspostave austrougarske uprave, a onda i samim Zemaljskim ustavom, unutar kojeg su članom 42 navedene ingerencije pod uslovnim ograničenjima. Riječ je pitanjima o kojima je Bosanski sabor mogao da raspravlja i donosi odluke, kao što su izglasavanje budžeta, uzimanje kredita, krivično pravo, policijski poslovi, trgovina i mjenični poslovi, gradnja željeznica, uvođenje novih poreza ili pak podizanje postojećih.¹⁴² Pored Sabora uveden je i Zemaljski savjet, kao uže upravno tijelo koje je imalo devet članova (četiri pravoslavna, tri muslimana, dva katolika). Zemaljski savjet je trebao da predstavlja sponu između Bosanskog sabora i ostalih organa vlasti.¹⁴³

Posebnim Izbornim redom do detalja je razrađen način izbora poslanika za buduće predstavničko tijelo. Naravno, rukovodeći se kurijalnim i konfesionalnim principom. Poslovníkom o radu Sabora definisan je način sazivanja sjednica, kao i učešće poslanika u radu Sabora uz prava i obaveze koje im pripadaju.¹⁴⁴

U tom posebnom setu zakonskih rješenja našao se i Zakon o udruženjima. Po prvi put, po ugledu na isti austrijski zakon, pravno je regulisan njihov rad. U samom zakonu jasno su definisani načini ishoda Statuta (Pravila rada), ciljevi i svrha pojedinih udruženja, uz obavezan nadzor oblasne uprave. Drugi dio ovog zakona odnosi se na politička udruženja, za koja su važila znatno stroža pravila. Nametnuto je ograničenje da stranci, žene i maloljetna lica ne mogu biti članovi istih. Nakon prijema svakog novog člana, trebalo je obavijestiti političku oblast i dostaviti na uvid isprave navedenog lica.¹⁴⁵

Uz ranije navedene zakone donijet je i Zakon o okupljanju u kojem jedna od odredbi predviđa da je za vrijeme saborskih sjednica zabranjen svaki vid okupljanja u radijusu od 20 km od mjesta zasijedanja.¹⁴⁶

I naposljetku, donijet je i Zakon o kotarskim vijećima. Uloga vijeća je ograničena na zaštitu „kulturnih i ekonomskih interesa“ dotičnog okruga. Dužnost nije bila plaćena, a mandat je trajao šest godina.¹⁴⁷ Kotarska vijeća trebala su predstavljati sponu između Kotarske uprave i lokalnog stanovništva.

Kada je riječ o zemaljskoj pripadnosti (Landesangehörigkeit), Zemaljskim ustavom je tada prvi put jasno definisano ko je spadao u ovu kategoriju, te kako se stiče, odnosno gubi status zemaljskog pripadnika.¹⁴⁸ Još jedna specifična kategorija za zakonodavstvo Monarhije, koja je receptovana i u Bosni i Hercegovini, bila je zavičajnost (Heimatrecht). Zavičajnost koja je podrazumijevala pripadnost određenoj opštinskoj upravi, je bila preduslov za državljanstvo. U Bosni u Hercegovini zavičajnost se sticala rođenjem, te posjedovanjem imovine u ličnom vlasništvu u određenom mjestu. Naknadno se mogla steći, ukoliko zemaljski pripadnik u određenom mjestu boravi deset godina ili po osnovu odluke opštinskog predstavništava o „prijemu u zavičajnost“.¹⁴⁹

Moramo još napomenuti da je neposredno pred izbijanje Prvog balkanskog rata došlo do značajnijih promjena u organizaciji rada Zemaljske vlade. Naime, jačanje uticaja vojnih krugova u

¹⁴¹ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910, 25.

¹⁴² *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910, 28.

¹⁴³ M. Imamović, „Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, 31.

¹⁴⁴ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Wahlordnung, Sarajevo 1910, 30–39; Geschäftsordnung für den Landtag, 45–54.

¹⁴⁵ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Vereinsgesetz für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910, 54–57.

¹⁴⁶ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Versammlungsgesetz für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910, 57–59.

¹⁴⁷ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1910, Gesetz über die Bezirkräte, Sarajevo 1910, 59–73.

¹⁴⁸ Dž. Juzbašić, „Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štata)“, 123–123.

¹⁴⁹ A. Kasumović, „Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave“, *Historijska traganja*, 6 (2010), 14–16.

Beču reflektovalo se i na organizaciju uprave u Bosni i Hercegovini. Stoga je, 1912. godine, nakon odlaska Ištvana (Stefana) Burijana¹⁵⁰ s mjesta zajedničkog ministra finansija, civilni adlatus postao direktno potčinjen zemaljskom poglavaru. Na taj način je dodatno ojačana funkcija šefa Zemaljske vlade i ponovo je došlo do spajanja vojne i civilne vlasti u Bosni i Hercegovini.¹⁵¹ Zatim, 29. maja 1912. godine car je donio odluku kojom je izvršena reorganizacija unutar Zemaljske vlade, koja je od tada imala šest odjeljenja.¹⁵²

Vidjeli smo da se nakon uspostave austrougarske vlasti pristupilo sistematičnijem načinu organizovanja uprave i upravnog aparata. Kao što smo pokazali riječ je bila o višedecenijskom procesu na koji su uticale i unutrašnje prilike u Bosni i Hercegovini, ali i dešavanja na međunarodnom planu. Upravo zbog toga su administrativne promjene uvedene sukcesivno. Tako je Bosna i Hercegovina tek 1910. godine dobila svoj prvi Ustav. Istini za volju, oktroisanje Zemaljskog ustava i uvođenje parlamentarizma s ograničenim i kurijalnim izbornim pravom, ni u kom smislu nisu značili napredak, kako su to austrougarske vlasti nastojale prikazati. Bosnom i Hercegovinom se i dalje vladalo apsolutistički, jer je riječ cara bila presudna, a sam državnopravni status anektiranog područja otkrivao je pravi cilj austrougarske kolonijalne uprave u njemu.

2. Demografske prilike

Brojnost stanovništva Bosanskog pašaluka nije se adekvatno pratila od strane centralne osmanske vlasti. Tome su svakako doprinijeli česti ratovi, praćeni migracijama stanovništva, naročito u pograničnim krajevima, kao i pojava kuge i drugih zaraznih bolesti. Zabilježeno je da su u pojedinim sandžacima, naročito u XVII vijeku, vršeni popisi vojnih obveznika, i isti su upisivani u joklama deftere. Takvih popisa je bilo tokom cijelog perioda osmanske uprave, ali mali dio njih je do danas sačuvan. Tokom XIX vijeka strani konzuli, kartografi i domaći franjevci su na bazi proračuna i procjena pokušavali utvrditi brojno stanje stanovništva u Bosanskom pašaluku. Prvi zvanični popis Osmanlije su izvršile tek 1851/52. godine. Neposredan povod bila je odluka bosanskog vezira Tahir-paše da dodatno poreski opteretiti raj, stoga je trebalo saznati brojno stanje svih muškaraca nemuslimana starijih od 10 godina. Sami rezultati popisa bili su relativno manjkavi i neprecizni zbog činjenice da je povod za njegovo raspisivanje bilo uvođenje dodatnog poreskog opterećenja. Žitelji su u prijavi nastojali umanjiti broj ukućana. Iz istog razloga umanjivan je i broj kuća. Stoga se podaci koje popis pruža moraju uzeti sa rezervom. Prema njemu, zajedno u Travničkom (Bosna i Novopazarski sandžak) i Mostarskom veziratu živjelo je 1.077.956 stanovnika, od toga 1.074 muška Jevreja.¹⁵³

Nakon tanzimatskih reformi i teritorijalne reorganizacije, te stvaranja Bosanskog vilajeta, 1865. godine izvršen je novi popis stanovništva. Prema njemu, broj stanovnika porastao je za čak 33% u odnosu na prošli popis. Kada je o Jevrejima riječ, oni su popisani zajedno sa Romima, pa je bila ukupno 4.091 muškaraca, odnosno 3.877 Jevreja i Roma muškaraca na teritoriji Bosne i

¹⁵⁰ Ištvan (Stefan) Burijan (Stephan von Rajecz Burian) rođen je 1851. godine u Stupavim u blizini Bratislave. Bio je austrougarski diplomata i političar. Diplomatsku karijeru započeo je u Moskvi kao voditelj konzulata, da bi je dalje nastavio na mjestu konzula u Sofiji, Štutgartu i Atini. Na položaj zajedničkog ministra finansija postavljan je u dva navrata, od 1903. do 1912. i od 1916. do 1918. godine. U vrijeme prvog mandata u BiH je napustio politiku „bošnjaštva“ i liberalizovao je politički život. Preminuo je 1922. godine u Beču. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=10254> pristupljeno 1.9.2021.

¹⁵¹ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia 1878–1914*, Oxford 2007, 176; H. Kapidžić, „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 107–109.

¹⁵² Riječ je o upravnom, finansijskom i pravnom, kojima su dodani privredno (eine Wirtschaftliche Abteilung), zatim odjeljenje za vjeru i nastavu (Kultus und Unterricht) i tehničko odjeljenje koje se bavilo pitanjima građevine i izgradnje željeznice (technische Abteilung für Bau- und Eisenbahn-wesen). F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, 56.

¹⁵³ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 28–30.

Hercegovine, bez Novopazarskog sandžaka i istočne Hercegovine.¹⁵⁴ Ukoliko pretpostavimo da se porast od 33% odnosio i na jevrejsko stanovništvo, onda možemo procijeniti da je bilo oko 1.432 Jevreja (muškaraca).

Nakon šest godina proveden je novi popis stanovništva, prema kojem je u teritorijalnim granicama današnje Bosne i Hercegovine živjelo oko 1.042.000 stanovnika, a broj Jevreja i Roma iznosio je oko 5.000.¹⁵⁵ Sljedeći popis je trebao biti izvršen 1876. godine, ali zbog izbijanja ustanka u Hercegovini i Bosni nije mogao biti proveden.

Kada uporedimo ova tri izložena popisa, prvo što moramo primijetiti jeste da, iako su provedeni od strane zvanične vlasti, oni se nisu odlikovali preciznošću, što zbog samog načina provođenja, što zbog nepripremljenih popisivača, a dijelom i zbog otpora samog stanovništva da državnim organima daju tačne i potpune podatke.

Od vremena austrougarske uprave počinje sistematičnije i znatno preciznije praćenje brojnosti stanovništva u Bosni i Hercegovini. Kao što smo već ranije napomenuli, Austro-Ugarska je zadržala osmansku podjelu provincija na šest okruga, koji su se dalje dijelili na kotare i političke ispostave. Pri organizaciji popisa, ovako razgranata podjela teritorije omogućila je efikasnije prikupljanje podataka. U cijelom periodu austrougarske četrdesetogodišnje uprave u Bosni i Hercegovini provedena su četiri popisa stanovništva (1879, 1885, 1895, 1910).

Pripreme okupacione uprave za prvi popis počele su već s proljeća 1879. godine, kada je car 28. marta donio zvaničnu odluku da se isti provede. Zemaljska vlada je potčinjene kotarske uprave o tome obavijestila telegrafskim cirkularom 4. aprila. Već tada je naloženo da se kao jedna od predradnji samog popisa izvrši numerisanje svih stambenih objekata.¹⁵⁶ Numeraciju su morali izvršiti kotarski uredi u saradnji sa vojnom komandom, a cijeli proces je morao biti okončan najkasnije do 15. juna, jer je već sljedećeg dana zvanični proces popisivanja trebao otpočeti.¹⁵⁷ Preko instrukcije za numeraciju vidimo da se ona odnosila na sve objekte u kojima su ljudi nastanjeni, ali i na osamljene kuće i kolibe, kao i objekte koji su već neko vrijeme nenaseljeni. Naloženo je da se ispred ulaza u svako selo i zaselak mora staviti drvena tabla na kojoj je trebalo upisati kojem srezu, odnosno kotaru, pomenuto selo ili zaselak pripadaju.¹⁵⁸

Popis iz 1879, kao prvi koji su provele austrougarske vlasti, imao je svoje manjkavosti. Smatra se da nije u potpunosti tačno utvrdio brojnost stanovnika, pogotovo kada se ima u vidu da se u vrijeme ustanka (1875–1878), ali i poratnog perioda, veliki broj stanovnika raselio. Milorad Ekmečić smatra da se u avgustu 1878. godine čak 110.000 bjegunaca iz Bosne nije vratilo na svoja ognjišta.¹⁵⁹ Podaci koje ovaj popis donosi vezani su za brojno stanje kuća i stanovništva po okruzima, zatim vjersku strukturu stanovništva datu po okruzima i naseljenim mjestima i, kao prilog ovom popisu, stanje stočnog fonda.¹⁶⁰ Popis je utvrdio da je u Bosni i Hercegovini 1879. godine živjelo 1.158.440 stanovnika, od čega 3.426 Jevreja (oba pola), odnosno 0,296%.¹⁶¹ Sefardski i aškenski Jevreji su popisani skupa, ali možemo pretpostaviti da su apsolutnu većinu činili Sefardi kao starosjedioci, budući da je imigracija aškenaskih Jevreja dobila na dinamici tek u narednim godinama. Jevreji su bili koncentrisani u većim urbanim sredinama. Posmatrano po okruzima, najviše Jevreja živjelo je u sarajevskom okrugu, njih 2.216, od ukupno 149.209

¹⁵⁴ Исто, 11, 32–33.

¹⁵⁵ Исто, 35.

¹⁵⁶ *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Telegraphisches Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 1. April 1879, Nr. 4409, betreffend die Vornahme der Volkszählung in Bosnien, 550.

¹⁵⁷ *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 4. April 1879, Nr. 4547, pol., betreffend die Vornahme der Häusernumerirung, 551.

¹⁵⁸ *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Instructio wegen Vornahme einer neuen, beziehungsweise wegen Ergänzung der bereits bestehenden Häusernumerirung, 552–553.

¹⁵⁹ М. Екмеčić, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo 1973, 329.

¹⁶⁰ С. Лукија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Бања Лука 2013, 68–69.

¹⁶¹ *Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, 3–4.

stanovnika, što čini 1,49%. Većina njih bila je naseljena u samom gradu Sarajevu, i to 2.077, odnosno 9,72% gradskog stanovništva. U banjalučkom okrugu zabilježena su 302 Jevreja, a u samom gradu njih 187, što je u omjeru prema cjelokupnoj varoškoj populaciji iznosilo samo 1,96%. Za banjalučki okrug je specifično da su se Jevreji mogli pronaći u svim naseljenim mjestima u okrugu. U bihaćkom okrugu broj Jevreja bio je zaista skroman, samo 77, od kojih pet u Prijedoru, a ostali u Bihaću. U gradu Bihaću, od ukupno 3.092 stanovnika, 2,33% činili su Jevreji.¹⁶² Travnik, kao nekadašnje upravno-administrativno sjedište Bosanskog pašaluka, imao je veliki značaj ne samo u političkom, nego i u privrednom smislu. Jevreji, budući zbog svojih zanatskih i trgovačkih poslova trajno opredijeljeni za život u gradskim sredinama, često su se selili u potrazi za boljim životnim uslovima. Jedno od njihovih najpopularnijih odredišta bio je i Travnik. Austrougarski popis je zabilježio da je u samom gradu živjela većina Jevreja ovog okruga, njih 428, dok su tri zabilježena u Jajcu. Procentualno gledano, Travnik je, pored Sarajeva, grad koji je na nivou cijele Bosne i Hercegovine imao najviši udio Jevreja u gradskoj populaciji, čak 6,35%.¹⁶³

U donjotuzlanskom okrugu Jevreji su se mogli sresti u svakom od naseljenih mjesta. Najviše ih je stanovalo u Bijeljini, Brčkom i Zvorniku, u cijelom okrugu 365. Najviši udio u gradskom stanovništvu imali su Jevreji u Bijeljini, jer je njih 149 činilo 2,45% stanovnika. Brčanski i zvornički Jevreji činili su manje od 2% ukupnog stanovništva ovih varoši.¹⁶⁴

Najzad, mostarski okrug nije se mogao 1879. godine pohvaliti velikom jevrejskom populacijom, bilo ih je svega 35, odnosno u procentima 0,35% i svi su bili žitelji Mostara.¹⁶⁵

Ovaj prvi austrougarski popis, i pored svojih nedostataka, označio je početak jednog, od strane vlasti, sistematičnijeg evidentiranja prirodnog priraštaja stanovništva. Njegov nedostatak ogledao se u tome što prilikom popisa nisu uzete u obzir pojave koje su uticale na ukupne rezultate, poput činjenice da je u vrijeme ratnih sukoba (1875–1878) došlo do velikog iseljavanja seoskog stanovništva, koje se do početka provođenja popisa još nije bilo vratilo na svoja ognjišta, isto tako zanemareno je da je nakon uspostave austrougarske uprave došlo do jačanja pokreta kod muslimana za iseljavanje u Osmansko carstvo, takođe previđeno je da je odmah po uspostavi austrougarske vlasti otpočela i velika imigracija, prvenstveno stranaca u Bosnu i Hercegovinu.

Drugi popis stanovništva proveden je 1885. godine. Zemaljska vlada je 14. aprila, na osnovu prethodne careve odluke i naredbe Zajedničkog ministarstva, izdala Naredbu o provođenju popisa stanovništva, koji je trebao trajati od 1. maja do kraja mjeseca jula. Uz naredbu izdano je i uputstvo, koje je bilo namijenjeno kotarskim uredima i popisivačima. Prvima, da bi omogućili da se popis bez zapreka provede, a drugima, sa konkretnim smjernicama kako popunjavati popisni materijal.¹⁶⁶

Popis iz 1885. godine potvrdio je porast ukupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ono je tada brojalo 1.336.091, što znači da je u intervalu od šest godina broj stanovnika porastao za 177.651, odnosno za 15,33%, a to na godišnjem nivou iznosi 2,55%.¹⁶⁷ U principu, riječ je o visokom priraštaju, a jedan od odgovora na pitanje zašto je to tako, može se pronaći u povećanom doseljavanju činovništva, ali i u kolonizaciji stranaca u Bosnu i Hercegovinu.¹⁶⁸ Đorđe Pejanović smatra da bi prirodni priraštaj na godišnjem nivou trebalo da iznosi 1,60%, a sve preko toga on pripisuje imigraciji i naseljavanju stranaca. Ta razlika između ostvarenog i prosječnog priraštaja je svakako veća od 0,95%, jer je u toku ustanka u Hercegovini 1882. godine stradalo dosta seoskog

¹⁶² Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880, 9, 33, 47.

¹⁶³ Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880, 61.

¹⁶⁴ Isto, 84, 85, 101.

¹⁶⁵ Isto, 106.

¹⁶⁶ *Sammlung der Gesetzte und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*, Jahrgang 1885, Sarajevo 1885, Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 14. April 1885, Zahl 8464/I., betreffend die Vornahme einer allgemeinen Volkszählung im Occupationsgebiete, 50–51; Instruction zu Vornahme der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina im Jahre 1885, 51–69.

¹⁶⁷ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 47. Treba napomenuti da Pejanović, pri poređenju popisa iz 1879. i 1885. godine, koristi pogrešne podatke ukupnog broja stanovnika za popis iz 1879. godine. Naime, on smatra da je u Bosni i Hercegovini tada živjelo 1.158.164, a prema podacima iz Štatistike miesta i pučanstva Bosna i Hercegovina je imala 1.158.440 žitelja, što čini razliku od 276.

¹⁶⁸ Više o tome u С. Луџија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*.

stanovništva, a isto valja istaći da je nakon okupacije kod muslimana počeo da jača pokret za iseljavanje iz Bosne i Hercegovine.

Kada je o Jevrejima riječ i ovaj popis, kao i prethodni, ne pravi razlike između Aškenaza i Sefarda te ih grupno popisuje. Rezultati pokazuju da je 1885. godine u Bosni i Hercegovini živjelo 5.805 Jevreja, što čini rast od 2.379, odnosno 69,44%. Najviše ih je i dalje živjelo u Sarajevu. U gradu koji je tada brojao 26.268 stanovnika bilo je skoro 10% Jevreja, odnosno njih 2.618. Najviše ih je bilo u Čaršiji, na Bjelavama i Kovačima. Naravno, najimućniji trgovci, ali i novopridošli činovnici, bili su nastanjeni u Čaršiji, dok su sitniji trgovci i zanatlije stanovali u Kovačima, a oni najskromnijeg materijalnog statusa živjeli su na Bjelavama, njih čak 688.¹⁶⁹ Gledano po okruzima, do porasta ukupnog stanovništva, a time i jevrejskog, došlo je u svih šest okruga. Porast je bio vidljiv u većini okružnih središta, kao i u većim gradskim opštinama. U Banjoj Luci 1885. godine živjelo je 327 Jevreja, što je porast od 74,87%. U isto vrijeme u Bihaću su zabilježena 134 Jevreja, pa je uvećanje u odnosu na prošli popis iznosilo 86,11%, u Bijeljini 293 Jevreja ili više za 96,64%, i u Zvorniku 138, uz uvećanje od 176%.¹⁷⁰ Međutim, ostala okružna središta nisu se mogla pohvaliti tako visokim procentom uvećanja jevrejske populacije. Primjera radi, u Travniku je 1885. godine živjelo 425 Jevreja, to je porast za 51 ili 13,64%.¹⁷¹ Uzrok ovom je svakako porast značaja Sarajeva, kao administrativnog, ali i privrednog središta. Stoga su unutrašnje migracije uglavnom bile okrenute ka Sarajevu. Zbog toga su ispaštale druge gradske sredine, pa tako i Travnik. I u Mostaru je, pored rasta ukupne populacije, došlo i do porasta broja Jevreja na 98, ali je njihov udio u gradskom stanovništvu i dalje bio skroman, svega 0,77%. Ranije pomenuto Brčko je specifično jer se tu broj Jevreja smanjio sa 46 na 35.¹⁷² To je još jedan od pokazatelja migratornih procesa. Vjerovatno se većina njih u potrazi za boljim životnim uslovima selila, prvenstveno prema Bijeljini ili Zvorniku.

Za provođenje popisa 1895. godine i obradu sakupljenih podataka nadležno je bilo novoformirano statističko odjeljenje pri Zemaljskoj vladi. Kao i u prethodnim slučajevima, Zemaljska vlada je cirkularno prosljedila naredbu 2. novembra 1894. o provođenju popisa. Popis je utvrdio 1.568.092 stanovnika, što u desetogodišnjem periodu čini rast od 232.001 osobe, odnosno na godišnjem nivou 1,74%. Poredeći sa prošlim popisom, to predstavlja pad za 0,81%.¹⁷³ Broj Jevreja je iznosio 8.213. Iako u samom popisnom materijalu nisu bile predviđene dvije kolone da bi se mogli odvojeno navesti Sefardi i Aškenazi, popisivači su ipak pravili posebne bilješke kod mjesta gdje su sabrani rezultati za cjelokupni okrug. Pa tako znamo da, od 8.213 Jevreja, njih 5.729 su bili Sefardi, a ostalih 2.484 Aškenazi.¹⁷⁴ Budući da je prije austrougarske okupacije aškenasko stanovništvo bilo veoma rijetko, po ovome možemo zaključiti da se u periodu od 17 godina u Bosnu i Hercegovinu doselilo više od 2.000 Aškenaza. Svakako, najviše aškenaskih porodica je dom našlo u sarajevskom okrugu, njih 1.068, zatim u donjotuzlanskom 596, banjalučkom 355, travničkom 235, bihaćkom 59. U mostarskom okrugu je broj Aškenaza prestigao Sefarde. Aškenaza je bilo 141,

¹⁶⁹ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Sarajevo 1886, 4–5; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo 1896, XVII, XXVI. Za ukupni broj stanovnika iz 1885. godine morali smo koristiti statistički pregled koji je dao popis iz 1895. godine, kada je upoređivao rezultate ova dva popisa. Isto tako, ukupan broj jevrejske populacije preuzeli smo iz ovog popisa.

¹⁷⁰ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, 33, 47, 84, 101; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, 70–71, 102–103, 126–127, 168–169.

¹⁷¹ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, 61; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, 178–179.

¹⁷² *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, 85, 106; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, 130–131, 222–223.

¹⁷³ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, IX, X, XVII.

¹⁷⁴ *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, XXVI, LVIII, LIX.

a Sefarda 84. Porast jevrejske populacije u odnosu na popis iz 1885. godine iznosio je 2.408, odnosno 41,48%.¹⁷⁵

Posljednji popis koji je Austro-Ugarska provela u Bosni i Hercegovini bio je onaj iz 1910. godine. Iako je, da bi se zadržao desetogodišnji interval među popisima, on trebao biti proveden 1905, zbog praktičnih razloga prolongiran je za 1910. godinu, jer se tada trebalo obaviti popisivanje na nivou cijele Monarhije. Kao i pred prethodne popise, Zemaljska vlada je 3. septembra 1909. godine izdala Naredbu o provođenju popisa. Štaviše, još godinu dana ranije otpočelo se sa pripremnim radnjama, gdje se uvidjelo da treba izvršiti ponovnu numeraciju kuća, jer je većina oznaka nakon posljednjeg popisa izgubljena. Vlada je i stanovništvu uputila poseban proglas pozivajući ih na saradnju sa popisivačima i davanje istinitih odgovora pod prijetnjom prekršajne, a u posebnim slučajevima i krivične odgovornosti. Proglas je upozoravao da „ko se ukloni popisu ili ko zataji koju osobu u svojem kućanstvu ili koje živinče što mu pripada ili ko dadne neistinitu izjavu“ kazniće se „globom od 200 kruna ili zatvorom do 14 dana“.¹⁷⁶

U Bosni i Hercegovini je tada živjelo 1.898.044 civila. To posebno naglašavamo, jer je u ovom popisu bilježena i vojska. U poređenju sa rezultatima prethodnog popisa, stanovništvo je poraslo za 329.952 žitelja ili 21,04%, što na godišnjem nivou predstavlja porast od samo 1,40%, što je najniži godišnji priraštaj od kada su austrougarske vlasti vršile popisivanja.¹⁷⁷ Treba napomenuti da je proces kolonizacije stranaca Zemaljska vlada obustavila od 1905. godine. S druge strane, muslimanski pokret za iseljavanje počeo je da jača, naročito od proglašenja aneksije, a pojavljivali su se i kod Srba pokreti za emigraciju.¹⁷⁸ To su samo neki od razloga koji mogu opravdati ovako nizak priraštaj.

Kada je o Jevrejima riječ, ovaj popis je naročito značajan jer donosi detaljan pregled i sefardske i aškenaske populacije, za svako naseljeno mjesto ponaosob, a ne kao prethodni presjek samo po kotarima. Značajno je još i što donosi podjelu po polu, što u ranijim popisima nije bila praksa. Podaci pokazuju da je Sefarda bilo 8.219, a Aškenaza 3.649, što ukupno čini 11.868 Jevreja ili 0,63% od ukupnog broja stanovnika, dok u odnosu na prethodni popis čini rast od 44,50%. Posmatrano po okruzima, i dalje je Sarajevo imalo najbrojniju jevrejsku populaciju. Više od 61% njih je tu živjelo. Sefardi su zadržali primat sa 5.568 pripadnika, dok je broj Aškenaza u posljednjih 15 godina porastao za 610, na 1.678 pripadnika, odnosno za nešto više od 57%. U svim okruzima došlo je do povećanja jevrejskog stanovništva. Ono što je interesantno jeste da je u pojedinim okruzima, poput banjalučkog i mostarskog, broj Aškenaza premašio Sefarde.¹⁷⁹

U samom gradu Sarajevu mogla se vidjeti vjerska struktura u pojedinim gradskim mahalama. Sefardska disperzija je obuhvatala ranije pomenute Čaršiju, Kovače i Bjelave, dok su Aškenazi bili dominantni na Koševu, a naseljavali su i Čaršiju i Čobaniju. U gradu je živjelo 51.919 stanovnika, a Jevreji su činili 12,32% (6.397). Kada je riječ o podjeli prema polu, kod Sefarda je bilo više žena za 2,97%, a kod Aškenaza muškarci su prednjačili za 2,59%.¹⁸⁰

Budući da ne možemo napraviti komparaciju sa prethodnim popisima, jer oni nisu bilježili za svako naseljeno mjesto posebno sefardsku, a posebno aškenasku populaciju, mi ćemo izložiti broj Jevreja u najznačajnijim okružnim i gradskim središtima. Kada je o Banjoj Luci riječ, u gradu je živio 421 Jevrej, odnosno svega 2,84% od cijele gradske populacije. U Bihaću su Jevreji imali udio od 2,66%, u Tuzli 2,82%, a u Mostaru svega 1,55%. I dalje je primat držao Travnik, sa sefardskom većinom i ukupnim udjelom jevrejskog stanovništva od čak 7,1%. Pored kotarskih

¹⁷⁵ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima, LVIII, LIX, XXVI.

¹⁷⁶ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Sastavio statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912, VII–XI.

¹⁷⁷ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, XX.

¹⁷⁸ С. Лукија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, 65; Дž. Јузбашић, „О исељаванју из Босне и Херцеговине послје анексије“, *Политика и привреда у Босни и Херцеговини под аустругарском управом*, 489–494; Н. Капидџић, „Покрет за исељаванје српског сељаштва из Херцеговине у Србију 1902. године“, *Босна и Херцеговина под аустругарском управом*, Сарајево 1968, 5–44.

¹⁷⁹ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, XLVII, XLVIII.

¹⁸⁰ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910, 4–5.

središta, Jevreje su ekonomske migracije vodile i ka drugim bosanskohercegovačkim gradovima, tako da 1910. godine imamo u Zvorniku udio Jevreja u gradu od čak 4,64%. Slično je bilo i u Bijeljini sa postotkom od 4,26%, te u Zenici sa 4,07%.¹⁸¹

Kada kompariramo prvi i posljednji austrougarski popis stanovništva u Bosni i Hercegovini, dolazimo do zaključka da se u periodu od 1879. do 1910. godine broj stanovnika na navedenom prostoru uvećao za 739.604 žitelja ili procentualno za 63,85%. Trend uvećanja ukupne populacije pratio je i porast jevrejskog stanovništva, do kojeg je dolazilo i prirodnim priraštajem, ali i doseljavanjem Aškenaza iz Monarhije. Tako da je porast iznosio 8.442 ili 246,41%. U tom tridesetogodišnjem razdoblju brojnost jevrejske populacije nije svuda ravnomjerno rasla. Sarajevo kao centar, u svakom pogledu, je raslo i razvijalo se, dok je razvoj i porast ukupnog stanovništva, pa tako i jevrejskog, u drugim gradovima Bosne i Hercegovine zavisio od niza faktora, kao što su ekonomski, administrativni, pa i infrastrukturni.

¹⁸¹ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, 72–73, 144–145, 148–149, 226–227, 304–305, 314–315, 356–357. Odnos sefardskog i aškenaskog stanovništva u većim gradovima Bosne i Hercegovine izgledao je ovako: Bijeljina – 389 Sefarda i 40 Aškenaza, Zvornik – 106 Sefarda i 42 Aškenaza, Banja Luka – 222 Sefarda i 199 Aškenaza, Bihać – 128 Sefarda i 37 Aškenaza, Travnik – 412 Sefarda i 60 Aškenaza, Zenica – 178 Sefarda i 116 Aškenaza, Mostar – 84 Sefarda i 170 Aškenaza. Ibidem.

II AUSTROUGARSKA VLAST I UREĐENJE JEVREJSKE VJERSKE ZAJEDNICE

1. Odnos Monarhije prema Jevrejima

Položaj Jevreja u Habzburškoj Monarhiji počeo se mijenjati dolaskom na vlast prosvjetiteljskog vladara, Josifa II (1780–1790). Kao prosvijećeni apsolutista počeo je da donosi mjere s ciljem podsticanja vjerske tolerancije. Tako je već oktobra 1781. donio Patente o vjerskoj toleranciji, za Austriju i Ugarsku. Bio je to uvod u veliki reformski talas koji nije ostao ograničen samo na hrišćane. Štaviše, u vrijeme njegove vladavine i položaj Jevreja u cjelokupnoj Monarhiji znatno je popravljen.

Car je 2. januara 1782. godine donio Patent o toleranciji za Jevreje Donje Austrije i Beča. Sam dokument se sastoji od 25 članova. Međutim, njegove prve odredbe ne odišu duhom tolerancije. Naime, u njima je potvrđena zabrana izgradnje sinagoga, kao i javnog bogoslužnja. Takođe, naglašeno je da se neće tolerisati doseljavanje Jevreja, izuzev onih koji imaju pravo boravka u Beču i Donjoj Austriji. S druge strane, od prava koja su zagarantovana valja istaći da je Jevrejima dopuštena izgradnja škola, ali o trošku vjerske opštine. Takođe, dozvoljeno im je da mogu slati svoju djecu i u hrišćanske škole, ali im je zabranjena upotreba hebrejskog jezika i pisma u javnosti. U pogledu privredne djelatnosti Jevrejima je dozvoljeno da izučavaju zanate kod majstora hrišćana, takođe dozvoljeno im je pokretanje fabrika i otvaranje manufakturna. Ovim Patentom ukinuta su i ograničenja poput nošenja brade, zabrane da nedjeljom i praznicima izlaze iz kuća prije 12 časova, kao i da posjećuju zabave na javnim mjestima. S druge strane, dato im je pravo da mogu nositi mačeve.¹⁸²

Nešto više od mjesec dana kasnije, 13. februara 1782, donijet je Patent o toleranciji za Moravsku, koji je reformisan 1787. godine.¹⁸³

Josif II je 13. marta 1783. godine donio Patent za ugarske Jevreje kojim im je započeta emancipacija Jevreja u Ugarskom kraljevstvu, doduše, nisu im garantovana potpuna građanska prava, kao što su ih dobili nekatolici dvije godine ranije, ali su otvoreni Jevrejima gradovi koji su im do tada branili naseljavanje i omogućeno im je da iznajmljuju zemlju (ako na njoj zaposle Jevreje kao obrađivače) i da se bave zanatstvom i trgovinom. Ukinuto im je ograničenje koje im je branilo da rade kao gravirači pečata, te proizvođači baruta i šalitre, te im je dato pravo da postanu članovi nekih cehova i da šegrтуju svoju djecu kod hrišćanskih cehova. Pored značajnih ekonomskih olakšica koje su date Jevrejima, većina ovog dekreta tiče se obrazovanja. Propisano je da, gdje god Jevreji žive u „dovoljnom broju“, trebaju osnovati škole, čiji rad će finansirati. Jevrejima je dato pravo da se obrazuju i u hrišćanskim školama. U cilju jačanja nadzora nad jevrejskim porodicama donijeta je 1787. odluka da od 1. januara 1788. svi Jevreji moraju uzeti novo prezime.¹⁸⁴ Iste godine uvedena je i vojna obaveza za Jevreje.¹⁸⁵

Kada je riječ o uređenju statusa Jevreja u Galiciji, Josif II je 1785. godine izdao „preliminarni Patent“ kojim je ukinut položaj krunskog rabina, kao i nezavisni rabinski sudovi.¹⁸⁶ Četiri godine kasnije car je potvrdio ovaj „Judenpatent“. Naime, nakon prve podjele Poljske (1772) i zauzeća Galicije, u sklopu Habzburškog carstva povećao se broj Jevreja, jer je na prostoru Galicije živjelo skoro 172.000 uglavnom siromašnih jevrejskih podanika. Da bi regulisala položaj galicijskih Jevreja, carica Marija Terezija je već 1776. izdala prve odredbe „Judenordnung“ za Jevreje Galicije. Carica je na njih prvenstveno gledala kao na fiskalni element, pa je, shodno tome, ranija glavarina koju su Jevreji plaćali pretvorena u taksu tolerancije koja je udvostručena. Ove reforme bile su na

¹⁸² https://www.jku.at/fileadmin/gruppen/142/Toleranzpatent_fuer_Juden_in_Wien_und_in_NOw.pdf pristupljeno 24.11.2021.

¹⁸³ H. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, 247.

¹⁸⁴ R. Patai, *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, Detroit 1996, 212–215.

¹⁸⁵ H. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, 247.

¹⁸⁶ <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/galicia#id0end> pristupljeno 24. 11.2021.

snazi sve do Patenta iz 1789. godine.¹⁸⁷ Od tada je galicijskim Jevrejima dozvoljeno da u gradovima glasaju i da budu birani na opštinske funkcije. Patent je dozvolio Jevrejima da kupuju imovinu i da se bave zanatima, a posebno su podsticani da rade u poljoprivredi. To je urađeno tako što su postavljena ograničenja za zakup seoskih gostionica i za život na selu osim za obavljanje poljoprivrednih poslova. Patent je takođe predviđao da jevrejska djeca pohađaju njemačke škole.¹⁸⁸

Za Jevreje je na području Ugarskog Kraljevstva je od značajnijih odluka bila ona iz 1787. godine kojom im je dozvoljeno da se bave trgovinom, prodajući robu od vrata do vrata – torbarenje (kućarenje).¹⁸⁹ Na taj način snabdijevali su sela i zabačene krajeve prijeko potrebnim proizvodima. Ovakav način trgovine nije donosio velike prihode, ali su oni bili stalni.

Nakon epohe jozefinizma, prava Jevreja su ponovo sužavana. Tako je Franc II (1792–1835), da bi limitirao broj Jevreja u Donjoj Austriji i Beču, uveo posebnu „Jevrejsku kancelariju“ (Judenamt), kako bi posredstvom nje ograničio imigraciju, čime je tolerancija, umjesto pravila, postala izuzetak.¹⁹⁰

Kada je riječ o Jevrejima u Ugarskom Kraljevstvu, oni su 1840. godine dobili značajne olakšice, jer je jevrejsko pitanje postalo jedno od važnijih predmeta rasprava unutar Ugarskog sabora. Pod uticajem liberalne većine, Ugarski sabor donio je čl. 29/1840. kojim je potvrdio Jevrejima daljnja naseljavanja, priznato im je pravo da mogu osnivati manufakture i da se dalje mogu baviti zanatstvom i trgovinom, uz ograničenje da mogu držati samo kalfe koji su Jevreji, a dobili su i pravo da se nasele u sve gradove izuzev rudarskih mjesta.¹⁹¹ Šest godina kasnije, ugarske jevrejske opštine uspjele su se otkupiti od takse tolerancije koju je Marija Terezija uvela 1744. godine za ugarske Jevreje kao naknadu za boravak. Nakon uvođenja ove takse, Jevreji s prostora Ugarskog kraljevstva više se nisu protjerivali, te je odlučeno da će svi ugarski Jevreji osam godina uplaćivati u državnu blagajnu 20.000 forinti godišnje. Na kraju taksa tolerancije skupljala se sve do 1846. godine kada su se od nje svi ugarski Jevreji otkupili isplativši iznos od 1.200.000 guldena.¹⁹²

U vrijeme revolucije 1848/1849. Jevreji su se našli na raskršću, jer je jedan dio njih podržavao Monarhiju, drugi dio je stao na stranu Mađara. Iako je ugarski krnji sabor u julu 1849. godine izglasao zakon o emancipaciji Jevreja, zbog sloma mađarskog pokreta, on nije sproveden u djelo.¹⁹³ I u Beču su Jevreji imali istaknutiju ulogu u revoluciji 1848/1849. Jedan od vođa revolucije, mladi ljekar Adolf Fišhof (Adolf Fischhof), bio je Jevrej. On je u prestonici u martu, pred zasijedanje donjoaustrijskog Sabora, održao govor u kojem je zahtijevao ukidanje cenzure i slobodu rada univerziteta. Dvor je odbio prijedloge za reforme, zatvorio gradske kapije i pozvao trupe. Došlo je do sukoba, u kojem je jedna od prvih žrtava upravo bio Jevrej, student iz Moravske. Studenti su, na čelu sa Fišhofom, formirali Akademsku legiju, a Jevreji su uzeli aktivno učešće i u Nacionalnoj gardi.¹⁹⁴ Revolucionarne godine i pregovori oko Ustava stajali su u izgled mogućnost emancipacije Jevreja. Tako su se tokom 1849. godine pojavljivale različite ideje, a naročito od Martovskog ustava, u čijem prvom odjeljku je navedeno da je „uživanje građanskih i političkih prava nezavisno od vjerskog uvjerenja“. Vijeće ministara je 29. marta 1849. godine donijelo odluku

¹⁸⁷ W. O. MacCagg Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*, Bloomington-Indianapolis 1989, 27, 30; H. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, 35–38, 247. Naposljetku, mnoge od proglašanih mjera nisu uspjele, kao što je bio pokušaj da se uvede moderno obrazovanje. Siromašne mase su odbijale da šalju svoju djecu u državne škole u strahu od pokatoličavanja. Stoga su nastavili da pohađaju svoje hedere (osnovne škole) i Talmud Tore (srednje jevrejske škole).

¹⁸⁸ <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/galicia#id0end> pristupljeno 24. 11.2021.

¹⁸⁹ С. Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, 3.

¹⁹⁰ W. O. MacCagg Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*, 51.

¹⁹¹ Lj. Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću“, *Radovi-zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 37 (2005), 134.

¹⁹² M. Gross, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1906. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873“, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988, 38; С. Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, Београд 1989, 1–2.

¹⁹³ Lj. Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću“, 131, 135; С. Гавриловић, *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, 4.

¹⁹⁴ P. M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge-London 2016, 165, 179–180.

kojom je Jevrejima dozvoljeno da posjeduju kuće, odnosno zemlju.¹⁹⁵ Ipak, nakon revolucije, stare, ograničavajuće odredbe su vraćene na snagu, poput ponovnih ograničenja u pogledu posjedovanja imovine u Beču, ograničenja slobode kretanja, stupanja u državnu službu.

Doduše, deceniju kasnije, u vrijeme kada se era neoapsolutizma nalazila u svom zenitu, Jevreji su dobili značajne olakšice. Odlukom od 6. januara 1860. godine poništena je odluka kojom se ograničava mogućnost Jevreja da svjedoče na sudu. Car Franc Jozef I je 1860. godine dozvolio da Jevreji u Galiciji i ugarskim zemljama mogu imati hrišćanske sluge. Iste godine, 14. januara, ukinuta je zabrana boravka Jevreja u rudarskim mjestima u gradovima Ugarske i Češke. Ukinuto je i trgovinsko ograničenje za rad Jevreja u apotekama, pivarama, mlinovima i destilerijama. Ukinuta je i zabrana boravka izvan gradova u Galiciji i Bukovini. Car Franc Jozef I je 18. decembra 1860. godine donio najznačajniju odluku kojom je Jevrejima dozvoljeno da mogu imati vlasništvo nad zemljom i stvarima u Donjoj Austriji, Češkoj, Moravskoj, Šleziji, primorju, Dalmaciji, kao i u Ugarskoj Kraljevini, dok je pitanje sticanja vlasništva u Galiciji i Bukovini zavisilo od stepena obrazovanja. Tri godine docnije dozvoljen im je prijem u notarsku službu, a liberalnim trgovačkim propisima ukinuta su stara cehovska ograničenja, što im je otvorilo pristup zanimanjima koja im ranije nisu bila dostupna.¹⁹⁶

Zakonom iz 1895. godine Jevreji u Ugarskoj dobili su vjersku ravnopravnost, jevrejstvo je dobilo status priznate religije, a odobreni su i mješoviti brakovi, odnosno prelazak u judaizam.¹⁹⁷

Jozefinističke reforme označile su početak nove ere u odnosu Habsburgovaca prema jevrejskoj zajednici. Istini za volju, one su do određene mjere poboljšale položaj Jevreja, ali nisu bile sveobuhvatne, niti su se primjenjivale ravnomjerno na cjelokupnu jevrejsku zajednicu. Ipak, njihov značaj ogledao se u tome što su one predstavljale svojevrsan uvod u epohu koja je kulminirala emancipacijom jevrejske zajednice. Borba Jevreja za priznavanje građanskih prava na prostoru Habsburške monarhije jedno je od centralnih pitanja koje je obilježilo XIX vijek. Proces emancipacije jevrejske zajednice imao je različite efekte u pojedinim dijelovima Carstva. Velika većina Jevreja u Monarhiji je upravo zbog emancipacije bila sekularizovana. Tek 1867. godine austrijski i ugarski Jevreji su i formalno dobili potpunu ravnopravnost sa ostalim građanima. Nakon sticanja ravnopravnosti došlo je i do zvaničnog raskola u jevrejskoj zajednici i podjele na reformističku i ortodoksnu struju. Napetosti između ovih dviju struja su postojale još od vremena prosvjetiteljstva, da bi se naročito nakon 1848. godine pojačala. Sukob je u Ugarskoj riješen tako što je ozvaničena podjela na reformističke (neološke), ortodokсне i status quo opštine, dok je u Austriji sukob prevladan kompromisom, tako što su prihvaćene određene ritualne izmjene u bogoslužju.¹⁹⁸

Sve ove tolerancijske, pa zatim i emancipacijske mjere su se pored društvenog odrazile i na ekonomski položaj cjelokupne jevrejske zajednice. Došlo je i do materijalnog snaženja jevrejskog stanovništva. Naravno, to jačanje nije bilo jednakih razmjera u svim dijelovima Monarhije. Svakako, Beč je prednjačio. Tamo su Jevreji, naročito nakon revolucije 1848/49, pripadali sloju krupne i srednje buržoazije, da bi se nakon 1867. godine njihov udio u bankarstvu, trgovini i industriji, pa i u slobodnim profesijama još više uvećao. Valja napomenuti da su i Jevreji u Ugarskoj imali važnu ulogu u kapitalističkom razvoju. I oni su imali značajan udio u bankarstvu, trgovini i industriji, ali je ipak većina ugarskih Jevreja pripadala sitnom građanstvu. S druge strane, Jevreji u istočnim oblastima Monarhije, poput Galicije su bili u nezavidnom ekonomskom položaju, uglavnom vezani za poljoprivredu.¹⁹⁹

¹⁹⁵ H. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, 62–64.

¹⁹⁶ H. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, 67–69.

¹⁹⁷ R. Patai, *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, 302, 362–363.

¹⁹⁸ R. Patai, *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, 322; M. Gross, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1906. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873“, 46–47.

¹⁹⁹ M. Gross, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1906. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873“, 40.

Uz emancipacijske korake i uspon u društvu, i dalje su postojali protujevrejski stavovi pojedinaca, pa i grupa, koji su korjene imali u tradicionalnom vjerskom antisemitizmu (antijudaizmu) pa sve do pojave savremenog antisemitizma zasnovanog na rasi. Specifičnost austrougarskog antisemitizma je što on dolazi od pojedinaca i političkih partija.²⁰⁰

U austrijskom dijelu Monarhije prvo antisemitsko društvo za odbranu zanatlija osnovano je u Beču 1880, da bi se nakon dvije godine pretopilo u *Austrijski reformistički savez* u kojem je vodeću riječ imao bivši liberal Georg fon Šenerer (Georg von Schönerer).²⁰¹ On je, javno istupajući kao pangermanista i zaštitnik zanatlija i ratara, koristio antisemitizam kao sredstvo u političkoj borbi. Iako nikad nije uspio da stvori masovni pokret, utro je put svojim nasljednicima.²⁰²

Moderni antisemitizam, kako ga naziva istoričarka Hana Arent, pojavio se u posljednjoj trećini XIX vijeka.²⁰³ On se manifestovao u različitim oblicima, od bojkota jevrejskih trgovina i usluga, pa sve do progona i optužbi za ritualno ubistvo.

U agitaciju protiv Jevreja aktivno su se uključivali i ondašnji političari. Naime, poznat je slučaj iz Ugarske, kada je član parlamenta Geza fon Onodi (Geza von Onody) optužio Jevreje za kidnapovanje i ubistvo jedne djevojke. Na suđenju je njegovo dvoje djece lažno svjedočilo protiv Jevreja. Naposljetku, to je otkriveno, pa je suđenje preraslo u farsu. Poznato je i da je grof Aladar Ziči, lider klerikalne Narodne stranke u Ugarskoj, koristio antisemitske tvrdnje prema Jevrejima u političkoj borbi.²⁰⁴

Jedan od predvodnika antisemitizma je svakako bečki gradonačelnik Karl Luger (Karl Lueger),²⁰⁵ lider Hrišćansko socijalističke partije. Poznata je njegova fraza: „Ja određujem ko je Jevrejin“.²⁰⁶ Liger je koristio antisemitizam u borbi protiv liberalizma i kapitalizma, što mu je osiguralo pobjedu na prestoničkim izborima 1895. godine. Opiranje dvora da potvrdi njegov izbor za gradonačelnika Beča je bio primjer izrazite nemoći Monarhije. Na kraju i car je kapitulirao i morao je priznati Ligeru za gradonačelnika Beča, kada je ovaj već peti put zaredom bio izabran na ovu funkciju.²⁰⁷ Najveći paradoks ogleda se u tome što je vrijeme njegovog mandata u Beču okarakterisano kao „zlatno doba“ za Jevreje u ovom gradu. Karl Luger je prije svega bio političar pragmatičar, pa tek onda antisemita. Uz podršku klerikalnih krugova on je shvatao „upotrebljivost“ mržnje prema Jevrejima u političkoj kampanji.²⁰⁸ Isto tako, ne treba zanemariti ni promjenu u

²⁰⁰ M. Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu*, Zagreb 1998, 109.

²⁰¹ Georg fon Šenerer (1842–1921) rodio se u Beču. Njegov otac je bio istaknuti inženjer i imao je velike zasluge za razvoj i izgradnju austrijske željeznice. Zbog toga je od cara dobio plemićku titulu, koju je kasnije njegov sin naslijedio. Mladi Georg je nekoliko puta mijenjao škole. Na kraju je završio obrazovanje na dvjema poljoprivrednim akademijama. Član Rajhsrata postao je 1873. godine i već tada se istakao kao zaštitnik seljačkih interesa. Njegova politička evolucija išla je od liberala do pangermaniste i antisemite. Nakon Programa iz Linca, njegovi politički istupi postaju sve radikalniji. Zbog fizičkog napada na jednog novinara 1887. godine, lišen je političkih prava na pet godina i oduzeta mu je plemićka titula. Tako je stavljena tačka na njegovu političku karijeru. K. E. Šorske, *Fin-de- siecle u Beču: politika i kultura*, Beograd 1998, 110–113, 115, 118, 120–122.

²⁰² K. E. Šorske, *Fin-de- siecle u Beču: politika i kultura*, 118, 120.

²⁰³ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 35.

²⁰⁴ J. Parkes, *Antisemitism*, Chicago 1963, 31. Na kraju je otkriveno da djevojka, čije tijelo je pronađeno u rijeci, nije nestala Ester, za čije „kidnapovanje i ubistvo“ je vođen cijeli sudski proces; A. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 218.

²⁰⁵ Karl Luger (1844–1910) rodio se u Beču. Otac mu je bio vrhovni nadzornik u Politehničkom institutu, stoga je obrazovanje igralo veliku ulogu u Karlovom životu. Školovanje je otpočeo u Terezijanumu, da bi nakon šest godina upisao pravo na Bečkom univerzitetu. Nakon završenog fakulteta posvetio se politici. Bio je zastupnik u gradskom vijeću, a zatim u Rajhsratu. Njegov politički put kretao se od liberalizma, preko demokratije i društvene reforme, do antisemitizma. Na prestoničkim izborima 1895. godine njegova partija je osvojila većinu u gradskom vijeću. Iste godine Luger je izabran za gradonačelnika Beča. Nakon dvije godine odlaganja, car je potvrdio njegov izbor. Gradonačelničku dužnost vršio je do smrti, 1910. godine. K. E. Šorske, *Fin-de-siecle u Beču: politika i kultura*, 123–125, 127, 130, 134–135.

²⁰⁶ K. E. Šorske, *Fin-de-siecle u Beču: politika i kultura*, 130, 136.

²⁰⁷ K. E. Šorske, *Fin-de-siecle u Beču: politika i kultura*, 134–136; M. Dickel, *Zionismus und Jungwiener Moderne. Felix Salten-Leben und Wirken*, Philosophischen Fakultät, Fridrich Schiller Universität, Jena 2003, 512 https://www.db-thueringen.de/servlets/MCRFileNodeServlet/dbt_derivate_00035228/Dickel_1.pdf pristupljeno 20.3.2020.

²⁰⁸ H. Arent, *Izvori totalitarizma*, 44–45.

konstelaciji političkih prilika kada je njegova popularnost počela da raste. Naime, liberalizam, koji je Jevrejima dao jednakopravnost, našao se pod žestokim napadima naročito nakon kraha berze 1873. godine.²⁰⁹ Javno mnjenje je krivilo Jevreje za društveno ekonomske promjene koje su nastupile usljed finansijskog sloma.

Naposljetku, vidjeli smo da su habzburški Jevreji u periodu od donošenja prvog tolerancijskog patenta za Jevreje (1782) od strane Josifa II, pa do početka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878), prošli put od tolerancije, prema emancipaciji i konačnom priznanju ravnopravnosti. Kao što smo vidjeli taj proces nije bio jednoobrazan za cijelu Monarhiju, nego je zavisio od niza činilaca, društvenih, ekonomskih, pa i političkih. Kako je XIX vijek obilježilo i jačanje nacionalnih pokreta i Jevreji su tu vidjeli priliku da se svrstavajući na stranu različitih pokreta pokušaju izboriti za svoju emancipaciju.

2. Konstituisanje jevrejskih vjerskih opština

Jevreji aškenaskog porijekla koji su se u vrijeme austrougarske uprave počeli intenzivno doseljavati u Bosnu i Hercegovinu imali su već razvijen svoj identitet koji je imao jevrejski predznak, ali isto tako postojao je i njihov regionalni, pokrajinski identitet. Takođe, moramo naglasiti da se u arhivskim dokumentima uz ime jevrejskih doseljenika uvijek, pored grada, bilježila i pokrajina iz koje lice dolazi. Jevreji koji su dolazili iz zapadnog i centralnog dijela Austro-Ugarske bili su sekularizovani, dok su oni iz istočnih dijelova i Galicije još uvijek se držali tradicije.

Iako je jevrejska zajednica (sefardska) na prostoru Bosne i Hercegovine još od osmanskog vremena, naročito od tanzimatskih reformi, imala pravno uređen status, promjena centralne vlasti nametala je obavezu preciznije definicije prava i ingerencija konfesionalnih opština. Odnosno, trebalo je, prevashodno, izvršiti ujednačavanje prava Jevreja u Bosni i Hercegovini i Austriji. Recepcijom zakonskih rješenja, kao i pravne prakse, Monarhija je širila svoje zakonodavstvo, istovremeno potiskujući osmansko. Osnovu nove pravne regulacije činio je *Opšti građanski zakonik* iz 1811. godine. Njegove odredbe su kasnije implementirane i u ostale zakone Monarhije, kao što je slučaj sa odredbama bračnog i porodičnog prava jevrejske zajednice. *Zakon o udruženjima* od 26. novembra 1852. godine dao je pravo udruživanja, koje se primjenjivalo i na formiranje i pravnu regulaciju rada vjerskih opština. Posebnim zakonskim članom (9. članom) uređio je obavezu postojanja Statuta, kao i odredbi koje bi on trebalo da sadrži. Pravni položaj jevrejske zajednice, odnosno njenih vjerskih opština u Austriji, definisan je 21. marta 1890. godine posebnim zakonom. On je preuzeo neke od odredbi Opšteg građanskog zakonika, kao i Zakona o udruženjima, ali je ponudio i inovativna rješenja. Uredio je način izbora rabina, njegova prava i dužnosti, kao i obavezu nadzora na radom opštine od strane centralne vlasti.²¹⁰

Od perioda okupacione uprave, a u skladu sa važećim zakonskim rješenjima, svaka vjerska opština u Bosni i Hercegovini, pa tako i one jevrejske, trebala je imati od strane uprave potvrđene statute kojima bi bio regulisan njihov rad. Preuzet je tačno utvrđen protokol, koji je već bio na snazi u Austriji, po kojem je statutima davana saglasnost. Po načelu hijerarhije, išlo se od lokalnih upravnih organa, preko Zemaljske vlade, pa sve do Zajedničkog ministarstva finansija, na čiju preporuku bi, ukoliko nema primjedbi, statut dobijao odobrenje. U pojedinim slučajevima, ishoda potvrđenih opštinskih statuta preraslo bi u višegodišnji proces.

²⁰⁹ A. S. Lindemann and R. S. Levy, *Antisemitism: A History*, Oxford 2010, 133.

²¹⁰ *Dritte Fortsetzung der Gesetze und Verfassungen im Justiz=Fache unter Seiner jetzt regierenden Majestät Kaiser. Franz. Vom dem Jahre 1804 bis 1811*, Einleitung von dem bürgerlichen Gesetzen überhaupt, 292–294; *Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*. Jahrgang 1852; Kaiserliches Patent vom 26. November 1852, wirksam für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der Militärgränze, wodurch neue gesetzliche Bestimmungen über Vereine (Vereinsgesetz) angeordnet werden, Wien 1852, 1109–1116; *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*. Jahrgang 1890, XVIII. Stück.–Ausgegeben und versendet am 15. April 1890, Gesetz vom 21. März 1890, betreffend die Regelung der äußeren verhältnisse der israelitischen Religionsgesellschaft, Wien 1890, 110–113.

Postojanje zajedničkih, statutarno uređenih i od strane vlasti priznatih, jevrejskih vjerskih opština u Bosni i Hercegovini bilo je sasvim uobičajeno. Ovakav trend diktirale su okolnosti malog broja jevrejskog stanovništva u ovim oblastima. Samo su Sarajevo, Banja Luka i Donja Tuzla imali odvojene i statutarno uređene sefardske i aškenaske opštine.

Najstarija statutarno uređena sefardska vjerska opština na području Bosne i Hercegovine bila je ona sarajevska, čija su pravila potvrđena još 18. decembra 1882. godine. Ovim Statutom je svrha opštine definisana kao „vjerska, obrazovna i humanitarna“. Opštinu u njenom radu i odnosu prema drugima zastupao je poseban odbor, koji se sastojao od dvanaest članova, koji su se birali na mandat od tri godine. Zemaljska vlada je imala apsolutno pravo nadzora nad radom vjerske opštine, samim tim što je imala obavezu da na svaku redovnu i vanrednu sjednicu odbora pošalje svoga predstavnika, a isto tako, ukoliko bi smatrala da rad opštine „dovodi javni mir i opšte dobro“ u opasnost, mogla bi istu i raspustiti. Opština se izdržavala od vjerskog poreza članova opštine i različitih taksi, poput one za vjenčanja. Iako je ovim Statutom ostavljena mogućnost da se neplaćeni porez može naplatiti preko zapljene i prodaje dužnikove imovine od strane „političke oblasti“, opštinari su ipak nalazili načine da dažbine ne plate.²¹¹ Stoga je odbor opštine, da bi osujetio izbjegavanje plaćanja vjerskog poreza pojedinih članova prelaskom vjernika u aškenasku vjersku opštinu, 1905. godine podnio inicijativu za dopunu jednog člana Statuta. Međutim, Zajedničko ministarstvo finansija je, na preporuku Zemaljske vlade, odbilo da sankcioniše predloženu izmjenu.²¹² Iako je pitanje vjerskih konverzija bilo naročito osjetljivo u multireligijskoj Bosni i Hercegovini, Zajedničko ministarstvo finansija bilo je stava da promjena vjerske opštine nije i promjena vjere, te stoga statutarno ne bi smjela biti zabranjena.²¹³

Intenzivno doseljavanje aškenaskih Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, a naročito u Sarajevo, nakon uspostave austrougarske uprave, otvaralo je potrebu da se djelovanje ove opštine statutarno uredi. Na osnovu arhivskih dokumenata, vidimo da je sarajevska *Austrougarska jevrejska vjerska opština* zvanično osnovana 1883. godine.²¹⁴ Naime, 31. maja te godine Zemaljska vlada joj je potvrdila priloženi Statut. Prema njemu, uprava aškenaske vjerske zajednice počivala je na radu odbora koji su, pored predsjednika i potpredsjednika, činila petorica članova i dva zamjenika. Generalna skupština se sastajala najmanje jednom godišnje i svaki put je minimalno tri dana ranije njeno održavanje moralo biti prijavljeno tamošnjoj policijskoj direkciji. U okviru njenih ingerencija nalazilo se nekoliko opštih pitanja, poput potvrđivanja uprave, davanja saglasnosti na izbor učitelja i učiteljica, imenovanja revizora, te usvajanja budžeta, a za sve ostalo bio je nadležan odbor.²¹⁵ I pored ovako suženog djelokruga rada, nadzor nad radom skupštine počinjao je i prije samog održavanja iste, odnosno uvidom u dnevni red. Uprava je na taj način nastojala održati kontinuiranu kontrolu nad radom vjerske opštine.

Po brojnosti jevrejske populacije, Travnik se nalazio odmah iza Sarajeva. Moric Levi je u svom radu iznio tvrdnju da su 1768. godine travnički Sefardi imali „samostalnu opštinu“ i hram. Prema podacima s nadgrobnih spomenika, od kojih najstariji potiče iz 1762. godine, dolazak Jevreja u ovu sredinu može se datirati približno u sredinu XVIII vijeka.²¹⁶ Značaj Travnika raste od sredine XIX vijeka, kada je tu otvorena carinarnica. Od tada se pojačava i doseljavanje Jevreja, naročito porodica Pinto, Salom i Atijas.²¹⁷ U istorijskim izvorima nismo našli potvrdu da su u vrijeme austrougarske uprave travnički Jevreji pokušavali zakonski regulisati status svoje vjerske opštine. Interesantno da u popisima o dodjeli subvencija za 1912, kao i godinu dana ranije, travnička

²¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond Zemaljske vlade Sarajevo 1 (ZVS 1), k. 17; š. 13/53; 1882. Pravilnik za španjolsku-izraelitsku vjersku občinu u Sarajevu.

²¹² ABH, ZVS 1, k. 143; š. 104 28/2; 1906. Izraelitička sefardička bogoštovna obćina u Sarajevu. Zapisnik, 4.4.1905; ZMF-ZVS.

²¹³ ABH, ZVS 1, k. 143; š. 104 28/2; 1906. ZMF-ZVS.

²¹⁴ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 118.

²¹⁵ ABH, ZVS 1, k. 96; š. 104 1-6; 1907. Statuten der österr.-ungar. israelitischen Kultusgemeinden Sarajevo. Riječ je o štampanom izdanju Statuta iz 1883. godine, koji je priložen uz dokumenta iz 1907. godine.

²¹⁶ M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, 35; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 178.

²¹⁷ J. Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976, 13-14, 56-67.

sefardska opština je okarakterisana kao neorganizovana, iako je tada imala 427 članova.²¹⁸ U Travniku su postojale i različite političke struje među ondašnjim Jevrejima, čije će se djelovanje naročito intenzivirati pred uvođenje Sabora, o čemu će biti riječi u narednim poglavljima. Ipak, nije naodmet napomenuti da je još 1901. godine izvjesni Izrael Feldbauer, veletrgovac špiritom, uložio žalbu protiv novoizabranog vjerskog savjeta (upravnog odbora) u Travniku.²¹⁹ To ukazuje da je postojao neki vid upravnog tijela koji je rukovodio vjerskom opštinom. Nezadovoljstva pojedinaca radom odbora vjerskih opština nisu bila rijetkost. Uzroci takvih pojava varirali su od ličnih netrpeljivosti do konkretnih primjedbi na propuste u radu takvih predstavničkih tijela. Državni organi su nastojali da se izuzmu od bilo kakvih unutrašnjih razmirica u vjerskim opštinama.

Kada je o Banjoj Luci riječ Aškenazi su tu, među prvima u Bosni i Hercegovini osnovali svoju vjersku opštinu. Ona je, kao i sarajevska, iste 1883. godine, tačnije 2. novembra donijela Statut, koji je 21. aprila sljedeće godine bio i potvrđen. Skoro tri decenije kasnije, 1911. godine, tadašnja *Austrougarska jevrejska vjerska opština* podnijela je inicijativu za izmjenu nekoliko statutarnih članova. Te korekcije su se ticale promjene naziva opštine u *Jevrejska vjerska opština Banja Luka*, zatim preciznijeg definisanja ko može biti njen član, odnosno ko ima obavezu plaćanja vjerskog poreza zajednici. Zanimljivo da je u prijedlogu novog Statuta izostavljena obaveza da se održavanje generalne skupštine vjerske opštine prijavi nadležnim vlastima. Naime, banjalučki Aškenazi povelili su se primjerom pravoslavnih i muslimana kojima je ova obaveza ukinuta 1905, odnosno 1909. godine. Ovaj pokušaj nije mogao proći neopaženo kod nadležnih institucija. Zemaljska vlada je u svom dopisu bila mišljenja da je neophodno da ovaj stav postoji u Statutu, dok je Zajedničko ministarstvo finansija bilo čak i oštrije jer je insistiralo da se ta odredba vrati u Statut. Razumljivo je da austrougarska vlast nije željela izgubiti baš potpunu kontrolu nad djelovanjem vjerskih zajednica, pogotovo ukoliko nisu uživale posebno zagarantovanu autonomiju.²²⁰ Kada je riječ o banjalučkoj sefardskoj opštini, podaci kojima raspolažemo su oskudni. Poznato je da su oni sredinom XIX vijeka imali svoju vjersku opštinu. Pretpostavljamo da su oni, kao i Aškenazi na početku austrougarske uprave, pokrenuli inicijativu za potvrđivanje Statuta, tim više što su tada bili brojniji od Aškenaza. Poznato je da je predsjednik sefardske vjerske opštine 1905. godine bio ugledni trgovac Salomon A. Poljokan (Levi).²²¹

Donja Tuzla, kao okružno središte i privredni centar koji je bio u razvoju, imala je dvije statutarno priznate i organizovane jevrejske vjerske opštine. Sefardi su imali dužu tradiciju, jer su još od osmanskog vremena imali svoju opštinu i skromni hram. Tuzla je do austrougarske okupacije imala relativno mali broj Jevreja i to su bili uglavnom Sefardi. Nakon 1878. godine počinje intenzivna imigracija aškenaskih Jevreja iz Monarhije u tuzlanski kraj, prevashodno zbog ubrzanog razvoja industrije na ovom području. Tako će u Donjoj Tuzli 1911. godine broj Aškenaza biti veći od Sefarda za više od tri puta. U dokumentaciji iz 1911. godine izričito se navodi da sefardska spada u red neorganizovanih vjerskih opština, ali da joj se daje subvencija u iznosu od 74 krune i 40 helera na ime Isaka Alkalaja. S druge strane, *Austrougarska vjerska opština* osnovana je između 1885. i 1890. godine i ubrajala se u red organizovanih, što znači da je imala svoj Statut koji je bio potvrđen od Zemaljske vlade. Njene interese je zastupao predsjednik Moric Liska (Moritz Lisska), inače veletrgovac drvetom i vlasnik nekoliko pilana, ali i zastupnik u tuzlanskom Gradskom vijeću.²²²

Polovinom XIX vijeka sefardske porodice Altarac, Alkalaj, Danon, Salom, Papo i Baruh doseljavaju se na područje Bijeljine. Nakon uspostave austrougarske vlasti, Jevreji iz različitih dijelova Monarhije takođe dolaze na ovo područje, utičući na taj način na trajnu promjenu strukture

²¹⁸ ABH, ZVS 1, k. 149; §. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912; Ausweis pro 1911.

²¹⁹ ABH, ZVS 1, §. 104 3/13; 1904. Rubralbericht der Kreisbehörde in Travnik vom 18. April 1901. Dokument uloženo u 1904. godinu; *Sarajevski list*, 22. 8. 1890, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/662267> pristupljeno 8.8.2021.

²²⁰ ABH, ZVS 1, k. 176; §. 57–4; 1914. Statuten für die Israelitische Cultusgemeinde in Banja Luka 29.5.1911, ZVS-ZMF, 5.6.1912; ZMF-ZVS, 20.6.1912.

²²¹ J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, 47; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, 33–34.

²²² A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 300–301, 326; ABH, ZVS 1, k. 149; §. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1911.

ondašnjeg jevrejskog stanovništva.²²³ U posljednjoj deceniji XIX vijeka bijeljinska jevrejska zajednica intenzivirala je svoj rad na ishođenju Statuta koji bi dao legitimitet njenom djelovanju. Nezadovoljna predloženim rješenjima nekih od esencijalnih pitanja za rad vjerske opštine, Zemaljska vlada je krajem 1897. godine vratila Statut na doradu. Primjedbe su se, u prvom redu, odnosile na plaćanje takse za vjenčanje, kao i na novčano kažnjavanje članova odbora zbog nedolaska na sjednice istog. Opština je na glavnoj skupštini u junu 1898. godine „problematične paragrafe” korigovala, odnosno samo „stilski izmijenila“, kako je to Okružna vlast primijetila. Obred vjenčanja i dalje je uslovljavala plaćanjem takse, pravdajući se da, ako odustane od naplate, to bi naštetilo zajednici u materijalnom smislu. Okružna vlast je u pismu Zemaljskoj vladi predložila izmjene za neke od spornih članova Statuta. U prvom redu, cilj statutarnog organizovanja vjerske opštine definisan je kao „humanitarni i religiozni“, zatim činili su je „svi domicilni Jevreji“, i Sefardi i Aškenazi. Zadržana je obaveza plaćanja poreza za vjenčanje, ali je istovremeno naglašena potreba da brak bude sklopljen i u skladu sa državnim zakonima, što, svakako, predstavlja prilagođavanje zakonima u Monarhiji, budući da su mileti u Osmanskom carstvu u tom pogledu uživali posebnu autonomiju.²²⁴ Prema ustaljenom obrascu, zatraženo je i tumačenje Zajedničkog ministarstva finansija, koje je, posluživši se primjerima iz ranije donijetih statuta za vjerske opštine u Sarajevu i Donjoj Tuzli, zauzelo zaista oštar stav prema jevrejskoj zajednici u Bijeljini, nalažući da se sporne odredbe hitno uklone (kao što je bila ona da se u slučaju smrti dužnika ne može izvršiti sahrana dok se dug opštini ne podmiri). Zajedničko ministarstvo finansija je ovakav član osudilo kao neprihvatljiv „sa stanovišta javnog morala“. S druge strane, opština je nastojala osigurati svoje materijalno stanje tako što je insistirala na redovnom plaćanju poreza i različitih taksi. Stoga je preporuku za odobravanje Statuta Zajedničko ministarstvo finansija dalo tek u avgustu 1903. godine.²²⁵ Godinu dana kasnije, vjerska zajednica je obavijestila kotarsku upravu da planiraju „da se nanovo prepisu štaturi opštinski“ i da na generalnoj skupštini budu usvojeni.²²⁶ Riječ je o formalnom činu kojim je i zvanično provedena u djelo preporuka Zajedničkog ministarstva finansija. Vidimo iz prethodno navedenog da je čitav proces trajao sedam godina.

Bugojanski Jevreji pripadali su jevrejskoj opštini u Travniku. Pod kraj XIX vijeka, tačnije 1896. godine, oni su pokrenuli inicijativu kod Zemaljske vlade da im se dozvoli da formiraju zasebnu vjersku opštinu. Prema popisu bugojanskih Jevreja iz te godine, u varoši je stanovalo 19 porodica sa ukupno 67 članova. Većinu su činili Sefardi. Kako Vlada nije pozitivno riješila upućenu molbu, godine 1905. četvoročlani odbor bugojanskih Jevreja joj se ponovo obratio sa istim zahtjevom, čak su poslali i četiri primjerka pravila za rad iste na odobrenje i potvrdu.²²⁷ Izgleda da je Vlada ostala nijema i ovaj put, jer tek 1912. godine imamo neke konkretnije podatke o ovom pitanju. Naime, iz prepiske sreske uprave Bugojno i okružne vlasti Travnik saznajemo da u Bugojnu tada „nema jevrejske bogoštovne opštine ni sefardskog ni ugarskog obreda“, ali isto tako da tamošnji Jevreji svake godine između sebe biraju svoje predstavnike koji ih zastupaju, odnosno one na čije ime se isplaćuje državna subvencija. Te, 1912. godine, tu dužnost obavljao je trgovac Isidor Baruh. Iz izvještaja Zemaljske vlade znamo da je on podigao subvenciju u iznosu od 56 kruna i 93 helera i ona je bila namijenjena za 70 duša, koliko je tada pripadnika brojala jevrejska zajednica u Bugojnu. On je i prethodne, 1911. godine, podigao subvenciju za 66 bugojanskih Jevreja u iznosu

²²³ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 78–79; Т. Лазих и З. Мидановић, *Из историје јеврејских грађевина у Бијељини (фрагменти из прошлости бијељинских Јевреја)*, Бијељина 1998, 3.

²²⁴ U vrijeme osmanske uprave postojala je mogućnost sklapanja braka pred kadijom (sudijom), ali nemuslimani su ovu mogućnost rijetko koristili, uglavnom su se za nju opredjeljivali kada bi se radilo o sklapanju drugog braka.

²²⁵ ABH, ZVS 1; š. 7-33; 1897. ZVS–Kreisbehörde D.Tuzla; ABH, ZVS 1; š. 7–29; 1899. Kreisbehörde D.Tuzla–ZVS, 22.4.1899; ABH, ZVS 1, k. 39; š. 7 6/3; 1903; ABH, ZVS 1; š. 7 17/4; 1900. ZMF–ZVS, Wien, 26.10.1900.

²²⁶ ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 9/15; 1904. Israelitische Cultus-Gemeinde–Političkoj oblasti u Bjelini, 3.8.1904.

²²⁷ S. Sarić, „Kratki prilozi o životu Jevreja u Bugojnu i Vlasenici“, *Sefarad* 92, 112, 115–116. <http://elmundosefarad.wikidot.com/kratki-prilozi-o-zivotu-jevreja-u-bugojnu-i-vlasenici> pristupljeno 19.4.2019.

od 61 krunu i 38 helera. Vidimo da, iako je u odnosu na prethodnu godinu došlo do povećanja broja Jevreja u Bugojnu za 5,71%, iznos dodijeljene subvencije je umanjen.²²⁸

Jevreji Dervente su konstituisanju svoje vjerske opštine pristupili prilično kasno, tek 1909. godine. Bio je to višegodišnji proces koji je na kraju kulminirao usvajanjem opštinskih pravila 1914. godine. Naime, dana 4. maja 1914. u hotelu Rajčević održana je skupština na kojoj je, nakon kraće debate, zaključeno da „napokon moraju u općini biti jednom sredene prilike“, pa su nakon toga usvojena „Pravila izraelitičke bogoštovne općine“ i upućena su Zemaljskoj vladi na potvrdu. Prvi svjetski rat je prolongirao sve aktivnosti po ovom pitanju. Treba naglasiti da su pravila potvrdila nadmoć Sefarda nad Aškenazima u Derventi, kojima nije obezbijedena ravnopravna participacija u radu skupštinskog odbora, a isto tako u vjerskom pogledu prihvaćeno je da vjerski obred bude sefardski.²²⁹

Tačan datum osnivanja jevrejske opštine u Brodu nije nam poznat. I austrougarska vlast se početkom XX vijeka našla u nedoumici po tom pitanju. Naime, 1904. godine došlo se do saznanja da je Kotarska uprava izgubila primjerke Statuta ove vjerske opštine. Iz prepiske se saznaje da je najvjerovatnije Statut bio odobren 1898. godine.²³⁰ Dostupna arhivska građa nije nam ponudila odgovor kako je došlo do potvrđivanja ovog dokumenta.

Još ranije smo ukazali da unutrašnje migracije stanovništva u vrijeme austrougarske uprave nisu bile rijetkost, i Jevreji su se selili u potrazi za boljim uslovima života. Tako dolaze i u Zavidoviće. Gradska opština Zavidovići kasno je formirana, tek 1911. godine. Do tada, vodila se kao selo. Razvoj šumarske industrije uticao je na preobražaj Zavidovića od „radničke kolonije“ u urbanu sredinu.²³¹ Kada je riječ o Jevrejima, tamo nisu postojale organizovane vjerske opštine. Godine 1912. na tom području evidentirana su 183 Jevreja na čije ime je dr Josef Polgar podigao subvenciju u iznosu od 157 kruna i 89 helera.²³² Nepostojanje organizovane jevrejske vjerske opštine na tom prostoru može se pravdati činjenicom da je i sama gradska opština nastala relativno kasno, a sam karakter naselja kao „radničkog“, doprinio je tome da su migracije na tom području bile česte i samo naseljavanje je uglavnom imalo nestalni karakter.

Jevrejska vjerska opština u Gračanici formirana je nedugo nakon okupacije. Njen prvi rabin bio je Salamon Abinun koji je tu funkciju obavljao do 1911. godine. Smatra se da se njegova porodica iz Travnika preselila u Gračanicu oko 1865. godine.²³³ Ovdje je bila riječ o zajedničkoj vjerskoj opštini, koja je u oktobru 1912. godine brojala 92 vjernika.²³⁴ U sačuvanoj arhivskoj građi nema detaljnijih podataka o njenom radu.

Jevreji su se počeli doseljavati u Visoko nakon katastrofalnog sarajevskog požara iz 1879. godine, o kojem će biti više riječi u narednim poglavljima. Prvi se doselio Bohor Maestro sa porodicom, a zatim i drugi Sefardi. Jevreji iz Visokog su 1904. godine podnijeli Zemaljskoj vladi na potvrdu Statut „Izraelitičke sefardičke bogoštovne općine“. U 26 članova postavljena je osnova za rad vjerske opštine. Međutim, Vlada je vratila Statut na doradu. Ono na što je imala primjedbu odnosilo se na 19. član, kojim je opština sebe stavljala u zaštitu „političke vlasti“ i računala je na primjenu sredstava prinude „političke vlasti“ protiv neredovnih platiša „bogoštovnog nameta“. Proizrijevši prave namjere opštine, Vlada je odbila potvrditi Statut, na taj način se distanciravši od eventualnih sukoba unutar opštine. Male jevrejske vjerske opštine, poput visočke, u velikoj mjeri su zavisile od plaćanja vjerskog poreza. Opština nije raspolagala drugim sredstvom prinude izuzev

²²⁸ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912, Verzeichniss Kreisbehörde Travnik, 2.12.1912; Ausweis pro 1911.

²²⁹ ABH, ZVS 1, k. 176; š. 57–4; 1914. Zapisnik, 4.5.1914; Pravila Izraelitičke bogoštovne općine u Derventi. Treba dodati da je članom 10 ostavljena mogućnost naknadne promjene vjerskog obreda ukoliko to podrže 3/4 članova opštine. U praksi je to jako teško bilo izvesti jer je, prema popisu iz 1910. godine, u Derventi živjelo 76 Sefarda i 60 Aškenaza. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, 178–179.

²³⁰ ABH, ZVS 1; š. 104 3/6; 1904. Rubralbericht des Bezirksamtes in Dervent–ZVS, 25.5.1904; š. 104 3/13; 1904. Kreisbehörde Banja Luka, 15.11.1904.

²³¹ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 347–349.

²³² ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912.

²³³ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 142, 148.

²³⁴ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis über die israelitischen Kultusgemeinde beider Riten im Kreise Tuzla.

ekskomunikacije, a sama Vlada je u svom držanju bila kontradiktorna, budući da je sporni član potvrdila u Statutu za sefardsku opštinu u Sarajevu. Međutim, to je bilo u prvim godinama austrougarske uprave, i brojnost i značaj Sefarda u Sarajevu nisu se mogli prenebregnuti. Da su tu aktivnosti na potvrđivanju Statuta stale, potvrđuje i činjenica da se visočka sefardska jevrejska opština još 1912. godine ubrajala u red neorganizovanih, iako je brojala 254 člana. Formalno smatrana sefardskom, u suštini primala je i Aškenaze. Te 1912. godine bilo je 39 Aškenaza, od kojih je, istini za volju, većina, njih 25 registrovano u „područnoj ispostavi“ Vareš. Vlada je godišnju subvenciju za vareške Jevreje isplaćivala na ruke trgovca Leopolda Šajbera (Scheiber).²³⁵

Jevrejska opština u Brčkom osnovana je u posljednjim decenijama osmanske uprave, tačnije 1850. godine, pa se smatra da su se Jevreji uglavnom iz Bijeljine i Sarajeva tamo doselili nedugo prije ove godine. U vrijeme austrougarske uprave opština se smatrala organizovanom, znači imala je odgovarajuća pravila za rad i rukovodstvo. Razlike prema obredu nisu se pravile. Krajem 1912. godine opština je imala 193 člana.²³⁶

Jevrejska zajednica u Zvorniku je 1908. godine pokrenula inicijativu za potvrđivanje opštinskih pravila kod Zemaljske vlade. Na generalnoj skupštini, 4. maja 1908. godine korigovan je jedan sporni član Pravila i izvršeno je usaglašavanje svih pet primjeraka Statuta. Zajedničko ministarstvo finansija je relativno brzo, već 20. juna 1908. godine, dalo ovlaštenje Zemaljskoj vladi da potvrdi primljeni nacrt Statuta. Zvornička jevrejska vjerska opština je krajem oktobra 1912. godine brojala 179 članova, od čega 69 Sefarda i 110 Aškenaza.²³⁷

Bihaćka sefardska opština ubraja se u red mlađih. Osnovana je između 1903. i 1904. godine.²³⁸ Od strane Zemaljske vlade primala je skromnu subvenciju i upravo je zbog iste 1913. godine došlo do sukoba među bihaćkim Jevrejima. Naime, pojavile su se dvije suprotstavljene strane, jedna predvođena trgovcem aškenaskog porijekla Albertom Rehnitcerom (Rechnitzer), i druga, na čelu sa Sefardom, Menahemom (Mentom) Levijem, predsjednikom vjerske opštine. Levi je upravu nad opštinom preuzeo 30. maja 1911. godine. Zemaljska vlada je i dalje nastavila da isplaćuje subvenciju na ruke Alberta Rehnitcera, stoga se Jevrejska opština potužila vlasti na takvo postupanje. Nastavilo se sa prepiskom prema Kotarskoj upravi. U pismima upućenim Kotarskoj upravi obje strane su se međusobno optuživale za loše raspolaganje novcem vjerske opštine. Albert Rehnitcer je tvrdio da novac nije ulagan u razvoj zajednice, nego da su istim sanirani dugovi i gubici. On je tako optužio Mentu Levija da je 1910. godine naručio dva svijećnjaka iz Zagreba, koje je on morao platiti novcem od subvencije, zatim da su tim novcima narednih godina plaćane popravke u hramu, kao i otplata dugova prema Zemaljskoj banci. Koliko je situacija bila loša, svjedoči i njegova tvrdnja da se pet godina nije vodilo opštinsko knjigovodstvo. Nemoćan da uredi tešku situaciju, on je molio okružnu upravu da izvrši pregled finansijskog poslovanja opštine, direktno optuživši Jerohama Levija i njegovog sina Mentu Levija da su prisvojili novac namijenjen hramu, koji je omladina prikupljala 1910. godine. Na ovako ozbiljne optužbe reagovala je Kotarska uprava i zatražila izjavu od Mente Levija o iznesenim tvrdnjama protiv njega. Levi je odgovorio da su revizori u januaru 1913. godine pregledali finansijske knjige opštine i da na iste nisu imali zamjerke. Da su tvrdnje Alberta Rehnitcera poljuljale povjerenje Vlade u rukovodstvo opštine, potvrđuje i činjenica da je i naredna subvencija isplaćena njemu, a ne Leviju, kao predsjedniku odbora vjerske opštine.²³⁹

²³⁵ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Bezirksamt in Visoko–Die Kreisbehörde in Sarajevo, 1.2.1913; ABH, ZVS 1; š. 104 9/21; 1904. Izrael. sefardička bogoštovna občina kotar Visoko. Zapisnik od 20. aprila 1904; Rubralbericht das Bezirksamtest in Visoko vom 27. September 1904.

²³⁶ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 167; LJ. Preradović i dr, *Vjerski objekti nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini*, 87; ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis über die israelitischen Kultusgemeinden beider Riten im Kreise Tuzla.

²³⁷ ABH, ZVS 1, k. 176; š. 57–4; 1914: Izvadak iz zapisnika glavne skupštine izraelitičke bogoštovne opštine u Zvorniku; ZMF–ZVS, 20.6.1908; ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis über die israelitischen Kultusgemeinden beider Riten im Kreise Tuzla, 28.10.1912.

²³⁸ J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, 87.

²³⁹ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57–2; 1913. Albert Rechnitzer–Bezirkamte, 4.5.1913; Menachem J. Levi–Kotarski ured Bihać, 31.7.1913; ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912.

U Doboju nije postojala organizovana vjerska opština u periodu austrougarske uprave. Inače, podaci za istorijat ove zajednice veoma su šturi. Zna se da je 1912. godine ona brojala 167 članova, za koje je Vlada Eljasu Baruhu isplaćivala subvenciju od 138 kruna. Arhivska dokumenta potvrđuju da su Jevreji u Doboju i te 1912. godine pripadali zajedničkoj, ali „neorganizovanoj“ vjerskoj opštini.²⁴⁰

Slična situacija je bila i sa Višegradom, u kojem je, počevši od 1885. godine, udio Jevreja u opštoj gradskoj populaciji stalno iznosio oko 10%.²⁴¹ Ipak, sefardska vjerska opština djelovala je kao neorganizovana, što potvrđuje dokumentacija iz 1913. godine.²⁴²

Kladanj, gradić na istoku Bosne, imao je manju jevrejsku zajednicu, koja je pred Prvi svjetski rat brojala svega 35 članova. Nije bila organizovana i smatrana je sastavnim dijelom tuzlanske jevrejske opštine.²⁴³ Takvom stanju je doprinijela izlovanost ovog grada, kao i činjenica da se stanovništvo iseljavalo u potrazi za boljim uslovima života ili pak boljim poslovnim prilikama.

Kada je o Hercegovini riječ, Mostar kao okružno središte, imao je važnu ulogu, iako je, kao što smo već vidjeli, u njemu živjela brojčano skromna jevrejska populacija. Zajedničku vjersku opštinu mostarski Jevreji su osnovali 1885. godine. Njen prvi i dugogodišnji predsjednik bio je poznati veletrgovac Mošo Koen (Moric Kon). Na toj funkciji ga je zamijenio sin David, koga nalazimo kao odgovorno lice kojem je isplaćivana subvencija za 1911. i 1912. godinu.²⁴⁴ Opština je smatrana neorganizovanom i 1913. godine je brojala 237 članova, što u poređenju sa posljednjim popisom stanovništva (1910) čini pad od 17 osoba, odnosno 6,69%.²⁴⁵

U vrijeme austrougarske uprave, rogatička jevrejska vjerska zajednica je uvećavala svoju brojnost, doseživši 1912. godine 47 članova. Ipak, riječ je o skromnoj brojci, pogotovo kada se poredi sa brojnošću vjernika drugih konfesija u ovom kraju. Ni intenzivniji infrastrukturni razvoj rogatičkog kraja početkom XX vijeka nije uticao na porast jevrejskog stanovništva. Njihova vjerska zajednica u zvaničnim dokumentima smatrana je neorganizovanom. Kao predsjednik opštine zabilježen je Juda Levi, da bi ga kasnije naslijedio Juda Danon.²⁴⁶

Pored rogatičke, na teritoriji Bosne i Hercegovine postojalo je još nekoliko manjih jevrejskih opština. Njihov status nije bio pravno regulisan i ubrajale su se u neorganizovane vjerske opštine. Riječ je bila o gradačačkoj, modričkoj, fočanskoj, goraždanskoj, livanjskoj, vlaseničkoj, olovskoj i prijedorskoj vjerskoj opštini. U ovim sredinama udio jevrejske populacije bio je srazmjerno mali.²⁴⁷

Nužnost statutarnog uređenja jevrejskih vjerskih opština je novina koju je austrougarska uprava donijela u Bosnu i Hercegovinu. Sankcionisanjem Pravila rada (Statuta) neke vjerske opštine Zemaljska vlada je utvrđivala okvir njenog djelovanja, strogo vodeći računa da njen rad ne ugrožava utvrđeni državni poredak. Zakonskim uređenjem rada jevrejskih vjerskih opština u stvari

²⁴⁰ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912.

²⁴¹ U Višegradu je 1885. godine od 1.393 stanovnika bilo 145 Jevreja (10,41%), deset godina kasnije od 1.582 Višegradanina 177 su činili Jevreji (11,19%), dok je 1910. godine od 2.551 stanovnika bilo 265 Jevreja (10,39%). *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, 64–65; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, XCIII, C; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, 66–67.

²⁴² ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912; C. Лужија, *Јевреји у Буеоградју (1878–1914)*, 88–94.

²⁴³ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 159.

²⁴⁴ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 194–195; ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1911; Ibid. Ausweis pro 1912.

²⁴⁵ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Stadtbezirksamt in Mostar – Kreisbehörde in Mostar, 27.10.1913; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, 356–357.

²⁴⁶ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 216–217; ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912.

²⁴⁷ Prema stanju iz oktobra 1912. godine u Gradačcu i Modriči je živjelo 50 Jevreja (ova dva grada su imala zajedničku vjersku opštinu), u Foči 38, u Goraždu 15, u Livnu 24, dok je u Vlasenici živjelo 69, u Olovu 44 i u Prijedoru 63 Jevreja. Sve ove opštine su smatrane neorganizovanim. Goraždanska opština je klasifikovana kao sefardska, a fočanska kao aškenaska, dok su ostale obuhvatale pripadnike oba obreda. ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Ausweis pro 1912.

se vršilo ujednačavanje statusa jevrejske zajednice u cijeloj Austro-Ugarskoj. Samim tim, Zemaljska vlada je dobila i pravno uporište da može vršiti nadzor nad radom jevrejskih vjerskih opština u Bosni i Hercegovini. S druge strane, i same jevrejske vjerske opštine bile su zainteresovane da budu priznate i *de iure*, jer im je to otvaralo mogućnost ne samo da u većim novčanim iznostima budu subvencionisane od strane austrougarske uprave, već i da budu subjekt prava. Upravo su subvencije koje je Vlada davala na godišnjem nivou bile od velike pomoći za funkcionisanje malih i uglavnom siromašnih jevrejskih vjerskih opština.

3. Odnos države prema gradnji sinagoga i izboru rabina

Sinagoge su, kao centralna molitvena mjesta, ali i kao prostori okupljanja Jevreja, uvijek unutar sebe sadržavale dualnu ulogu, religijsku i društvenu. To je jasno vidljivo iz same etimologije ovog pojma koji u prevodu sa grčkog jezika znači skupština, zbor, sabor.²⁴⁸

Još od antičkog vremena izgled sinagoga se mijenjao. Na to su uglavnom uticali dominantni umjetnički i graditeljski stilovi, ali i zakonodavstvo u različitim epohama i državama. Sakralnu arhitekturu kod Jevreja u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave obilježio je specifičan stil gradnje poznat kao mudehar ili pseudo-mavarski. Pseudo-mavarski ili neo-mavarski stil javlja se kao pokret u arhitekturi u posljednjim decenijama XIX i početkom XX vijeka. On predstavlja podsjetnik na arapsku arhitekturu Španije i Magreba. U Bosnu i Hercegovinu je došao s prvim godinama austrougarske uprave.²⁴⁹ Međutim, treba istaći da su sinagoge na tom prostoru postojale čak vijekovima prije dolaska austrougarske uprave. Pravi primjer je Stari jevrejski hram, poznat i kao Il Kal Grandi (Veliki hram), odnosno Il Kal Vježu (Stari hram), koji je sagrađen vjerovatno sredinom XVII vijeka, unutar Velike avlije (Kortiža). Danas je nemoguće utvrditi prvobitni izgled hrama, budući da je u više navrata bio oštećivan. Naročito u požarima 1697. u vrijeme upada Eugena Savojskog na prostor Bosanskog pašaluka, te 1788. godine, kada se vatra, koja je počela u kući Jevrejina Jude, veoma brzo proširila čaršijom. Izgorjela je i sinagoga, a među osam stradalih varošana našla su se i dva Jevrejina.²⁵⁰ Istrajnim zalaganjem sefardske zajednice ferman za obnovu sinagoge najzad je dobijen 1794. godine. Međutim, tu nije bio kraj nevoljama, jer u procesu gradnje se urušio svod, pa je stoga trebalo čekati na novi ferman koji je izdat tek 1813. godine, tako da je gradnja najzad završena 1821. Hram je 1909. godine rekonstruisan i tom prilikom mu je dograđeno jedno krilo, oslikana unutrašnjost i omalterisana fasada.²⁵¹

Ova stara sinagoga ispunjavala je sve potrebe vjernika i bila je dovoljna za svu sefardsku sarajevsku populaciju sve do posljednjih godina osmanske uprave. Tada se pojavila inicijativa za podizanje još jednog jevrejskog sakralnog objekta. Novi jevrejski hram je podignut 70-ih godina XIX vijeka. Riječ je o jednostavnoj trobrodnoj građevini koja je imala dva ulaza, od kojih je jedan vodio do galerije za žene.²⁵² Vjernici koji su posjećivali ova dva hrama pripadali su uglavnom imućnom trgovačko-zanatlijskom sloju. Oni su, prije svega zahvaljujući svom materijalnom, ali i društvenom statusu, imali mogućnost da posjeduju nekretnine i da stanuju u centralnim gradskim mahalama u blizini ovih hramova. S druge strane, masa jevrejske sirotinje stanovala je na gradskoj periferiji, na Bjelavama.

²⁴⁸ M. Rajner, *Sinagogalna arhitektura, Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 39.

²⁴⁹ Stil odlikuju drvene i gipsano reljefne (stucco) dekoracije, horizontalne pruge na fasadama, lukovičaste kupole i uopšte duh paviljonski oblikovanih zgrada. Iako sam stil ima islamske korijene, on se koristio i za javne zgrade kao i za sakralne objekte drugih konfesija. I sinagoge su građene u ovom stilu. Najpoznatija je berlinska sinagoga, podignuta između 1859. i 1866. godine. M. Malinović, *The Architecture in Banja Luka during the Austro-Hungarian Rule in Bosnia and Herzegovina between 1878 and 1918*, Vienna 2012, 63.

²⁵⁰ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, 126.

²⁵¹ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 104.

²⁵² Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 108.

Pretpostavlja se da je sinagoga na Bjelavama podignuta 1900/1901. godine. Ona je izgrađena zahvaljujući dobrovoljnim priložima i okupljala je tamošnju jevrejsku sirotinju. Uz sinagogu su postojale i dvije ješive (jevrejska vjerska škola, prim. aut.) – Oneg Šabati i Ahavat Bahurin. Danas je objekat devastiran i nije u upotrebi.²⁵³

Za razliku od Sefarda koji su baštinili dugogodišnju tradiciju izvođenja bogoslužjenja u odgovarajućim vjerskim objektima, vjerska služba za sarajevske Aškenaze dugi niz godina obavljala se u privatnim kućama, iako je još 1879. godine vjerska opština donijela odluku da se podigne sinagoga. Do same realizacije ovog plana prošlo je više od dvije decenije, pa su molitve obavljane u kući koja se nalazila u današnjoj centralnoj sarajevskoj ulici (Ferhadija), zatim u kući Jeftanovića, potom u objektu u Terezija ulici (danas Hamdije Kreševljakovića, prim. aut.).²⁵⁴ Zemljište za hram je već 1883. godine kupljeno u Terezija ulici. Od tada pa do samog početka gradnje prošlo je punih osamnaest godina. Naime, 1895. godine bečki arhitekta Vilhelm Štiasni (Wilhelm Stiassny)²⁵⁵ je uradio projekt za ovu građevinu. Međutim, Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade je imalo izvjesne primjedbe na priloženo projektno rješenje, pa je arhitekta Karl Paržik učinio određene korekcije, uglavnom vezane za oblik i visinu kupola, broj prozora, kao i dekoraciju zidova u unutrašnjosti i na fasadama. Ni nakon ovih stilskih intervencija na papiru, gradnja još nije mogla otpočeti. Građevinska dozvola nije mogla biti izdana sve dok jevrejska zajednica ne priloži troškovnik za gradnju hrama, a prema izvještaju komesara za grad Sarajevo, ona to do 30. jula 1900. godine nije učinila, tako da se početak gradnje sinagoge prolongirao. Dozvolu za gradnju aškenaska zajednica najzad je dobila 1901. godine. Opština je ulagala velike napore da sredstava za gradnju ne bi kojim slučajem pomanjkalo. Čak je 30. marta 1902. godine organizovala u Društvenom domu dobrotvornu igranku, u korist fondacije za gradnju hrama.²⁵⁶ Već sredinom iste godine hram je bio završen, stoga je odbor *Austrougarske jevrejske vjerske opštine* od gradske uprave zatražio da se izvrši inspekcija objekta, te da im se izda upotrebna dozvola. Posebno su naglasili da im je važno da traženi dokument dobiju do konca septembra, jer im je sinagoga potrebna za proslavu „velikih praznika“.²⁵⁷ Uprava im je izašla u susret. Na velikoj svečanosti 30. septembra 1902. godine hram je osveštan od strane sarajevskog aškenaskog rabina Samuela Vesela (Samuel Weszel). O značaju ove svečane prilike svjedoči i cirkular koji je civilni adlatus Hugo Kučera uputio svim funkcionerima „zemaljske uprave“ da uzmu učešće u toj svečanosti, uz napomenu da je, prema protokolu, obavezna svečana odjeća.²⁵⁸ *Sarajevski list* je živopisno izvijestio o ovom događaju, nazivajući sinagogu „novim ukrasom u naprednom razvitku

²⁵³ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 114, 115. Velika sefardska sinagoga je podignuta 1930. godine. Исто, 122.

²⁵⁴ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 57

²⁵⁵ Vilhelm Štiasni (Wilhelm Stiassny) 1842–1910. Rođen je u Bratislavi kao najstariji sin trgovca Abrahama Štiasnija. Kada je imao četiri godine, porodica se preselila u Beč. Tu je stekao osnovno obrazovanje, a 1857. upisao je Politehnički institutu u istom gradu. Nakon završetka Instituta 1861. godine upisao Akademiju za likovnu umjetnost, gdje je zajedno s kolegama osnovao udruženje „Wiener Bauhütte“. Od 1868. godine radio je kao samostalni arhitekt u Beču. U svojoj karijeri je projektovao 180 građevina, među kojima su bile i sinagoge. U posljednjoj deceniji svog života intenzivno se bavio cionističkim pokretom. Godine 1904. postao je predsjednik Jevrejskog kolonizacionog društva, a svoj rad u tom domenu krunisao je izradom plana gradnje Tel-Aviva 1909. godine. Preminuo je sljedeće godine u Bad Işlu. S. Tanaka, *Wilhelm Stiassny (1842–1910) Synagogenbau, Orientalismus und jüdische Identität*, Universität Wien 2009 (doktorska disertacija, pristupljeno 22.3.2020. http://othes.univie.ac.at/6524/1/2009-08-02_0203702.pdf)

²⁵⁶ *Sarajevski list*, Dobrotvorna igranka, 30. mart 1902, broj 38.

²⁵⁷ Vjerovatno se radilo o proslavi jevrejske Nove godine – Roš hašane. Ona se slavi prvog i drugog dana mjeseca tišrija, koji po gregorijanskom kalendaru pada krajem septembra i početkom mjeseca oktobra. Za ovaj praznik je specifično to da se sav ceremonijal odvija u hramu. Nakon deset dana nastupa Jom kipur – Dan pomirenja. Ovaj praznik karakteriše strogi post i pokajanje. E. Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, 133, 206.

²⁵⁸ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 118, 119; ABH, ZVS 1, inv. 51; š. 7 2/5; 1900. Regierungs-Commissär für die Landeshauptstadt Sarajevo-ZVS, 30.7.1900; ABH, ZVS 1, k. 266; š.123–244; 1902. Österreichische-ungarische israelitische Cultusgemeinde–Stadtmagistrat, 14.9.1902; ABH, ZVS 1, inv. 47; š. 7–3; 1902. Cirkulare, 27.9.1902.

Sarajeva“.²⁵⁹ Troškovi za gradnju ovog monumentalne sinagoge na kraju su iznosili više od 125.000 kruna, a do maja 1903. godine vjerska opština uspjela je da podmiri svega 47%.²⁶⁰

Travnička sinagoga iz 60-ih godina XVIII vijeka pominje se u djelu Morica Levija.²⁶¹ O izgledu travničke sinagoge ne možemo ništa pobliže reći, budući da je ona izgorjela u jednom od velikih gradskih požara. Danas ne možemo sa sigurnošću potvrditi da li je u pitanju požar iz 1815. ili pak onaj iz 1827. godine.²⁶² Sefardi su nakon razornog požara bili prinuđeni da molitve obavljaju u neadekvatnim prostorima. Zbog toga je početkom XIX vijeka pokrenuta inicijativa za podizanje sinagoge, pa je u tu svrhu kupljeno i zemljište. Ona je građena dobrovoljnim radom samih vjernika. Zidana je od tesanog kamena i ćerpiča. Riječ je o jednostavnom prizemnom objektu, koji je imao posebnu galeriju za žene na spratu. Ova mjesta za dame, na galeriji, prodavana su svake godine na licitacijama, koje su održavane u sinagou.²⁶³ Kupovina istaknutih mjesta na galeriji bila je stvar prestiža određene porodice.

Sarajevska i travnička jevrejska opština imale su primat kao najstarije, ali Jevreji su naseljavali i druga okružna središta, iako je njihov broj bio skroman u odnosu na ova dva centra. Zbog toga su bogoslužjenja držana u privatnim kućama, da bi se, povećanjem broja jevrejskog življa, prešlo na gradnju vjerskih objekata. Takav je slučaj bio i u Banjoj Luci, gdje su Sefardi 1870. godine, na lijevoj obali rijeke Crkvene, podigli sinagogu od drveta. Ona se održala do 1878. godine kada je uništena neposredno nakon ulaska austrougarskih trupa u Banju Luku. Dvije godine kasnije, na inicijativu rabina Josefa Nahamiasa, u samom centru varoši podignuta je nova sinagoga, koja je bila u upotrebi do 1936. godine.²⁶⁴ Prostor oko samog hrama je, radi bolje pristupačnosti, i proširivan. Znamo da je vjerska opština 1903. godine kupila kuću „sa kućištem i dvorištem“ za 3.000 kruna, jer se to zemljište nalazilo neposredno „pred hramom“ i služilo je „za ulaz u isti“.²⁶⁵ Nakon uspostave austrougarske uprave i masovnije imigracije aškenaskih Jevreja, u Banjoj Luci se javila potreba i za gradnjom sinagoge za „austro-ugarske Jevreje“, kako ih izvori nazivaju. Odbor *Aškenaske (Austrougarske) vjerske opštine* se septembra 1901. godine obratio Zemaljskoj vladi s molbom da im se da subvencija za gradnju sinagoge. Naime, oni su u dopisu istakli da njihova zajednica 20 godina ima sankcionisani Statut, da dotadašnja provizorna sinagoga više ne odgovara njihovim potrebama, niti služi na ugled drugom po veličini gradu u Bosni i Hercegovini. Na parceli od čak 1000 m² u centralnoj banjalučkoj ulici, Kajzerštrase, trebalo je podići novu sinagogu. Opštinarci su raspolagali sa sumom od 7.000 kruna, a za gradnju objekta je trebalo još 4.600 kruna.²⁶⁶ Pomoć im je vjerovatno bila odobrena, jer je aškenaska sinagoga podignuta već 1902/03. godine. Nalazila se neposredno pored poznate vile Zanja Milić.²⁶⁷

U Mostaru je postojala zajednička jevrejska vjerska opština. Kada je tačno podignuta sinagoga ne znamo, ali postoji podatak da je ona postojala 1889. godine. Budući da nije bila odgovarajućih gabarita da primi sve vjernike, donijeta je odluka da se u naselju Brankovac podigne

²⁵⁹ *Sarajevski list*, Osvećenje nove sinagoge, 3. oktobar 1902, broj 118.

²⁶⁰ *Sarajevski list*, Austro-ugar. jevrejska opština, 1. maj 1903, broj 50.

²⁶¹ M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, 35.

²⁶² M. Pištalo, „Travnik – tragom prošlosti“, *Naše more: znanstveni časopis za more i pomorstvo*, Vol. 23, 1–2 (1976), 51.

²⁶³ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 278; J. Konforti, *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976, 12–13.

²⁶⁴ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Републици Српској*, Бања Лука 2017, 86. Kamen temeljac za novu sinagogu i Sefardski kulturni dom postavljen je krajem 1936. godine. Oba objekta su završena sljedeće godine. Nova sinagoga je djelimično uništena u toku Drugog svjetskog rata, da bi u potpunosti bila srušena nakon zemljotresa 1969. godine., Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, Бања Лука 2019, 74.

²⁶⁵ ABH, ZVS 1, k. 39; š. 7 11/2; 1903. Obština Španjolska Izraelitska Banja Luka–ZVS, 4.3.1903. Inače na ovu parcelu se plaćao zakup (mukata) u korist Ferhad-pašinog vakufa. Ibid. Teretovnica, 21.4.1903.

²⁶⁶ ABH, ZVS 1, k. 42; š. 7/20; 1902. Vorstand der österreichisch-ungarischen israelitischen Cultusgemeinde Banja Luka–Landesregierung Sarajevo.

²⁶⁷ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 74. Vila Zanja Milić (druga) je posljednja, najsjevernija vila u Kajzerštrase. Registrovana je 1902. godine i tada se nalazila u vlasništvu porodice Milić. Danas vila pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi. M. Malinović, *The Architecture in Banja Luka during the Austro-Hungarian Rule in Bosnia and Herzegovina between 1878 and 1918*, 163.

nova, koji je završena 1904. godine. Sinagoga je građena u duhu historicizma, pravougaone osnove, pokrivena je dvoslivnim krovom, sa skromnim dekoracijama na fasadama.²⁶⁸

Prvi prostor u kojem su bugojanski Jevreji obavljali molitve nalazio se u privatnoj kući Avrama Saloma i bio je dostupan za pripadnike oba obreda.²⁶⁹ Ni do početka druge decenije XX vijeka situacija se nije umnogome promijenila. Naime, 1912. godine okružna vlast zabilježila je da Jevreji u Bugojnu imaju „kuću molitve“ (Bethaus) i groblje. Obje nekretnine nalazile su se na privatnim parcelama tamošnjeg hotelijera Ludviga Grofa.²⁷⁰ Ovakvi primjeri nisu bili rijetkost, pogotovo u manjim sredinama.

Sinagoga u Derventi spada u red mlađih, jer je njena gradnja završena tek 1909. godine. Bila je podignuta u mudehar stilu, po ugledu na španske hramove. Osvećenje sinagoge izvršeno je 21. juna uz prisustvo vjernika oba obreda, a govor je držao rabin iz Broda na Savi, Saul Štern.²⁷¹ Prema pisanju *Sarajevskog lista*, izgradnja objekta koštala je preko 12.000 kruna, a podigla ga je „takoreći nekolicina ljudi obilatim prilozima“.²⁷²

Podizanje sinagoge u Bosanskom Brodu povezano je sa napretkom same varoši. Godina 1896. predstavlja prekretnicu u istoriji Bosanskog Broda, jer je tada izgrađena željeznička stanica, a već sredinom sljedeće godine odatle je krenuo prvi voz. Tako je ova varoš postala značajno putno čvorište, koje je povezivalo Sarajevo sa Budimpeštom i Bečom. Rast aškenaske jevrejske zajednice u Brodu bio je indirektno povezan i sa poboljšanjem društvenog položaja i uspostavom ravnopravnosti za Jevreje u susjednom Slavanskom Brodu. Kada su u pitanju Sefardi, značajano je doseljavanje trgovačke porodice Pesah sredinom XIX vijeka, i od tada brojnost ove zajednice ide uzlaznim tokom. Sefardi u Brodu su imali manju bogomolju koja je zadovoljavala njihove potrebe za molitvom, dok su Aškenazi odlazili na bogoslužjenja preko Save u Slavonski Brod. Tamo je od 1899. godine postojala aškenaska sinagoga.²⁷³

Dobojska jevrejska zajednica je svoju sinagogu podigla još 1874. godine. Danas ne raspoložemo sa preciznijim podacima o samom procesu gradnje ovog vjerskog objekta. Početkom Drugog svjetskog rata sinagoga je uništena, a do danas su sačuvana samo njena ulazna drvena vrata.²⁷⁴

Bihać su polovinom XIX vijeka počele naseljavati sefardske porodice, da bi uspostavom austrougarske uprave, a naročito od početka XX vijeka, došlo i do značajnijeg priliva aškenaskih Jevreja. Samim tim, potreba za gradnjom nove, prostrane, sinagoge bila je velika, jer se do tada za molitve koristila „jedna stara baraka“. Prelomni događaj bio je dolazak Avrama Atijasa,²⁷⁵ 1900. godine, na funkciju bihačkog rabina i šoheta. On je shvatao važnost tog velikog građevinskog poduhvata, pa je još 1901. godine izrađen projekat planiranog hrama, i izgradnja je, bez izdane građevinske dozvole, počela iste godine. Planirani troškovi sezali su čak do 12.000 kruna. Vlada je izdavanje građevinske dozvole usloвила obavezom da zajednica prikupi 2/3 potrebnih sredstava za gradnju. Ovi su, oglušivši se na postavljeni uslov, počeli gradnju, koja je trajala sve dok su imali

²⁶⁸ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 126–127. Јеврејска општина је објекат 1952. године поклонила граду Мостару који је након адаптације у том простору отворио Дјеције позориште лутака.

²⁶⁹ S. Sarić, *Kratki prilozii o životu Jevreja u Bugojnu i Vlasenici*, *Sefarad* 92, 112. <http://elmundosefarad.wikidot.com/kratki-prilozi-o-zivotu-jevreja-u-bugojnu-i-vlasenici> pristupljeno 19.4.2019; Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 78.

²⁷⁰ АВН, ZVS 1, к. 189; ш. 57 3/2; 1912. Bezirksamt Bugojno–Kreisbehörde Travnik, 27.12.1911; Kreisbehörde Travnik–Bezirksamt Bugojno, 24.1.1912; Bezirksamt Bugojno–Kreisbehörde Travnik, 3.1.1912.

²⁷¹ *Židovska smotra*, Dervent, 1909, број 14, 242; Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 80. Треба напоменути да је у овој монографији отварање синагоге погрешно датирано 1911. годином.

²⁷² *Sarajevski list*, Nova singoga, 27. јун 1909, бр. 77, 2.

²⁷³ J. Danon i V. M. Stošić, *Метоари на холокауст Јевреја Крајине*, 120–122; Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 80.

²⁷⁴ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Републици Српској*, 90.

²⁷⁵ Avram Atijas је рођен у Ванјој Луци 1877. године у породици Јуде и Рахеле. Нјегов живот је обилјежило службовање у Бићацу на позицији рабина од 1900. до 1941. године. Уживао је велики углед у локалној заједници. У својој професионалној каријери обављао је дужности рабина, шохета, вјероучитеља и матичара. А. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 67–68.

raspoloživih sredstava. Kako ni nakon tri godine gradnja nije bila gotova, odbor jevrejske opštine obratio se Zemaljskoj vladi moleći da im se dodijeli subvencija koja bi pokrila do 2/3 građevinskih troškova, jer je zajednica, zahvaljujući dobrovoljnim priložima, uspjela da sinagogu „dovede pod krov“. A kako je Vlada svim konfesijama u Bihaću materijalno pomogla pri gradnji njihovih vjerskih objekata, i Jevreji su očekivali „da će dobiti milost“, jer je „religiozno obrazovan narod oslonac tronu“. Kotarska oblast je smatrala da je šteta ukoliko građevina ostane nezavršena, jer bi „stilski izgrađen hram služio samo kao ukras“. Stoga su predlagali Vladi da im da 800 kruna subvencije za završetak hrama, tim prije što se „ovdašnji Sefardi, kao i jevrejsko stanovništvo uvijek ponaša lojalno“. Najzad, sinagoga je završena i osvećena 1906. godine. U toku Drugog svjetskog rata je opljačkana i pretvorena u magacin, da bi, naposljetku, bila u potpunosti uništena.²⁷⁶

Blizina Sarajeva i Travnika uticala je da su se baš iz tih mjesta, uglavnom u potrazi za boljim uslovima života, ili pak većim izgledima za zaradom, doseljavali Jevreji u Žepče. Bogoslužnja su obavljali u privatnim kućama do 1903. godine, kada su, prema tvrdnji Ljubiše Preradovića, podigli sinagogu.²⁷⁷ Međutim, izvještaj onovremene štampe demantuje ovu informaciju, jer je sinagoga svečano otvorena i osveštana još 4. septembra 1902. godine. Svečanom događaju je, pored vjernika i izaslanstava jevrejskih opština iz Sarajeva i susjednih kotara, prisustvovao i načelnik kotarske uprave sa činovnicima.²⁷⁸

Zavidovička sinagoga podignuta je u posljednjoj deceniji austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Projekat za gradnju ovog sakralnog objekta datira iz 1911. godine. Smatra se da je gradnja završena već sljedeće, 1912. godine. Prema projektnoj dokumentaciji, vidi se da je to trebao biti zajednički hram za pripadnike oba obreda, s tim što su predviđena dva zasebna ulaza, jedan za Sefarde, a drugi za Aškenaze.²⁷⁹

Kada je riječ o gračaničkoj sinagogi, imamo samo fragmentarni podatak da je izgrađena oko 1890. godine.²⁸⁰

Tuzlanski Sefardi su imali skromnu, provizornu sinagogu, koja je zadovoljavala primarne bogoslužbene potrebe njihove zajednice. S druge strane, aškenaski Jevreji, brojniji, ali i imućniji, mogli su sebi da priušte gradnju velelepnog hrama. Objekat je dovršen 1902. godine. Sinagoga je imala dva tornja pokrivena kupolama, bila je bogato dekorisana, što svakako odgovara mudehar stilu u kom je građena. U toku Drugog svjetskog rata sinagoga je srušena. Aškenaska vjerska opština imala je tri, za ono vrijeme, visoko obrazovana rabina koji su službovali u ovom gradu. Riječ je o dr Špiceru, dr Klajnu i dr Hinku Urbahu.²⁸¹

Postoje različita mišljenja o vremenu gradnje sinagoge u Visokom. Dok Vedrana Gotovac drži da je riječ o 1886. godini, Avram Pinto smatra da je do podizanja sinagoge došlo znatno kasnije, čak 1908. godine. Naime, on govori da je inicijativu za podizanje ovog vjerskog objekta dao kotarski ljekar dr Bernard Zauderer,²⁸² koji je, zajedno sa Rafaelom Mandolfom i Danielom Katanom iz Sarajeva, uspio prikupiti dobrovoljne priloge za gradnju.²⁸³ Onovremena štampa demantuje obje ove godine kao godine završetka visočke sinagoge. Naime, *Sarajevski list* je najavio

²⁷⁶ ABH, ZVS 1, k. 143; š. 104 4/2; 1906. Molba, 9.9.1904; Bezirksamt–Kreisbehörde, 15.10.1904; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 67; Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Републици Српској*, 70.

²⁷⁷ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцетовини*, 81.

²⁷⁸ *Sarajevski list*, Nova sinagoga, 9. novembar 1902, broj 134, 1.

²⁷⁹ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцетовини*, 82.

²⁸⁰ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 142.

²⁸¹ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцетовини*, 84. Dr Hajnrh (Hinko) Urbah je 1909. godine postavljen za rabina u Zemunu. *Židovska smotra*, Rabbinerwahl in Zemun, broj 7–8, travanj 1909, 119.

²⁸² Bernard Zauderer je rođen 1851. godine u Galiciji, u ljekarskoj porodici. Obrazovao se u Krakovskoj gimnaziji, a studije medicine je završio na Jagelovskom univerzitetu. Kao mladi ljekar učestvovao je u vojnoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Godine 1882, zajedno sa suprugom, doseljava u Bosnu. Prvo biva raspoređen u Foču, zatim Visoko, te, naposljetku, u Travnik. Počasnim građaninom Travnika proglašen je 1920. godine. Preminuo je 1928. godine. J. Konforti, *Travnički Jevreji*, 33–37.

²⁸³ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцетовини*, 86; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 171.

za 25. maj 1884. godine svečano osveštanje sefardskog hrama u Visokom, a samoj svečanosti je kao predstavnik austrougarske uprave trebao prisustvovati i civilni adlatus baron Fedor Nikolić.²⁸⁴

Oskudni su podaci i o sinagogi u Brčkom, za koju samo znamo da je sagrađena 1881. godine za vrijeme rabina Davida Isaka Alkalaja. Sinagoga je srušena tokom Drugog svjetskog rata.²⁸⁵

Bijeljinski Jevreji su, vjerovatno, nedugo po svom dolasku u ovaj kraj, sredinom XIX vijeka, sagradili skromnu sinagogu. Međutim, kako se broj vjernika iz godine u godinu, a naročito nakon uspostave austrougarske uprave, uvećavao, ovaj hram više nije „odgovarao svome cilju“. Zbog toga je vjerska opština donijela odluku da se isti poruši. Opština je, iako su njeni članovi bili „većim dijelom siromašnog staleža“, donijela odluku da se 1898. godine sagradi nova „monumentalna sinagoga“ u čast obilježavanja pedesetogodišnjice vladavine „premilostivog cara i kralja Franje Josipa I“. Prema sopstvenom priznanju, bijeljinski Jevreji su na taj način željeli „prema našem Vladaru našu nepokolebivu vjernost i podajničku odanost“ iskazati. Opština je podigla kod više novčanih zavoda kredit u ukupnom iznosu od 10.000 forinti, da bi te jubilarne, 1898. godine, sinagogu završila. Kako je Zemaljska vlada od početka odbijala preuzeti bilo kakvu ulogu u sufinansiranju ovog hrama, opštinski odbor je početkom 1899. godine, prilikom zvanične posjete Bijeljini civilnog adlatusa, Huga Kučere, ponovo uputio molbu za „podjeljenje zajma“ sa „jeftinom kamatom“, uz obećanje da će za 10 do 12 godina isti zajam vratiti.²⁸⁶ Vjerovatno ni ova molba nije urodila plodom, zato što je Vlada već jednom odbila zahtjev, pa pokušaj da dobiju subvenciju „zaobilaznim“ putem, preko intervencije civilnog adlatusa, nije mogao dati rezultate. Uprkos nedaćama oko prikupljanja novčanih sredstava, nova sinagoga sagrađena je 1900. godine u pseudomavarskom stilu, imala je dva tornja s kupolama i galerije na spratu.²⁸⁷

Jevreji u Zvorniku su krajem XIX vijeka imali sinagogu, ali ona se tada nalazila u trošnom stanju, te su stoga planirali da u novo stoljeće uđu s novim vjerskim objektom. Sama jevrejska zajednica bila je veoma siromašna, te nije imala sredstva za finansiranje tako zamašnog projekta. Zato su se u novembru 1900. godine obratili Zemaljskoj vladi da im „blagoizvoli odobriti da smijemo u Bosni i Hercegovini skupiti za vreme od 1.1. do 1.7. dobrovoljan prihod“. Upravo zahvaljujući tim donacijama, sinagoga u Zvorniku podignuta je već 1902. godine. Hram su koristili pripadnici oba obreda, jer je u varoši postojala samo jedna jevrejska opština.²⁸⁸

Prvi Jevreji doseljavaju se u Rogaticu sredinom XIX vijeka. Bili su to članovi porodica Levi i Katan. Upravo je jedna od prostorija u kući Eliezera Katana, a kasnije i njegovog sina Eliše, služila kao molitveni prostor za tamošnje Jevreje. Tako je bilo sve do izgradnje sinagoge 1928. godine.²⁸⁹

Na područje Šamca Jevreji se doseljavaju nakon uspostave austrougarske uprave. Budući da nisu sagradili sinagogu, oni su, kao i Rogatičani, molitve obavljali u jednoj privatnoj kući. Riječ je o objektu koji im je ustupila muslimanska porodica Čizmić. Rabinsku službu u vrijeme austrougarske uprave obavljao je Avram „Buki“ Romano.²⁹⁰

Višegradska sinagoga se s pravom ubrajala među najljepše građevine ovog tipa u Bosni i Hercegovini. Prve korake oko gradnje ovog objekta preduzeo je početkom 1901. godine predsjednik jevrejske vjerske opštine Mordo Kajon. Naime, on je od Kotarskog ureda zatražio građevinsku dozvolu za gradnju nove, namjesto stare i dotrajale sinagoge. Građevinska dozvola im je izdana tek nakon nove molbe upućene 16. oktobra 1903. godine. Sinagoga je završena i osvećena 1905. godine, u prisustvu predstavnika svih jevrejskih vjerskih opština.²⁹¹

²⁸⁴ *Sarajevski list*, 24. maj 1884, broj 58.

²⁸⁵ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 87.

²⁸⁶ АВН, ZVS 1, к. 58; §. 7–30; 1899. Israelitische Cultus-Gemeinde Bjelina–Baron Hugo Kučera, 23.4.1899.

²⁸⁷ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 87–88.

²⁸⁸ АВН, ZVS 1, к. 51; §. 7–6; 1900. Zapisnik kod Kotarskog ureda u Zvorniku, dne 17.11.1900; ZVS–Bezirksamt Zvornik, 20.12.1900; Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 88.

²⁸⁹ А. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 216, 227.

²⁹⁰ N. Nežirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, Banja Luka 2019², 29–30.

²⁹¹ С. Лужија, „Јевреји у Вишеграду (1878–1914)“, *Бањалучки новембарски сусрети 2019* (2020), 91–92.

Poznato je da su i Jevreji u Zenici imali svoju staru sinagogu. Međutim, nemamo podataka o njenoj izgradnji. Da je građevina početkom XX vijeka bila u trošnom stanju potvrdila je i Kotarska oblast, koja je 10. septembra 1903. godine izdala rješenje kojim je hram proglašen ruševnim, te je kao takav i zatvoren. Jevrejska zajednica je već sljedeće godine pokrenula inicijativu za gradnju nove sinagoge, jer su 53 porodice ostale bez prostora za molitvu. Dana 9. februara 1904. godine uputili su molbu za izdavanje građevinske dozvole, uz koju su priložili četiri nacrti i troškovnik. Opština je raspolagala sa 10.600 od planiranih 14.500 kruna, pa je od Zemaljske vlade zatražila pomoć u vidu desetogodišnjeg zajma. Vlada je odbila molbu i uputila ih da podignu hipotekarni zajam. Kako nisu imali sva potrebna sredstva na raspolaganju, Vlada ne samo da je odbila da im namiri potrebnu razliku novaca, nego je i odložila izdavanje građevinske dozvole. Sedam mjeseci kasnije, Jakob Štajner i Juso Montiljo, predsjednik i potpredsjednik „Izraelitičke općine u Zenici“, kod Kotarske oblasti dali su izjavu da su obezbijedili sva potrebna sredstva za gradnju i ponovo su podnijeli molbu za građevinsku dozvolu, koju su najzad dobili, pa je gradnja otpočela još iste godine. Sinagoga je završena i osvećena od strane rabina Samuela Vesela 1906. godine. Građena je prema projektu inženjera Miloša Komatine, u mudehar stilu.²⁹²

Sinagoga u Jajcu podignuta je relativno kasno, tek 1911. godine. Ono što je interesantno jeste da je nosila ime „cara-kralja Franje Josipa I“. ²⁹³

Konačno, možemo primjetiti da je gradnja sinagoga u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave u najvećoj mjeri ovisila o materijalom stanju samih opština, zatim mogućnostima da se opština hipotekarno zadužili ili pak da dobije izdašnu subvenciju ili povoljan zajam od Zemaljske vlade. Za male jevrejske vjerske opštine sve ove mogućnosti za gradnju sinagoga činile su se nedostižnima. Jedan kotarski izvještaj svjedoči o pravom materijalnom i duhovnom stanju malih opština, koje su imale, brojčano gledano, skromnu jevrejsku populaciju. Tako su vlasenički Jevreji i 1911. godine bogoslužjenja obavljali u „jednoj maloj i tijesnoj kućici“ koju im je za tu svrhu ustupio trgovac Avram Altarac. Nisu bili u mogućnosti da prikupe sredstva za kupovinu zemljišta za sinagogu jer su „Sefardinski Jevreji ovdje gola sirotinja“. ²⁹⁴

Nemoguće je govoriti o jevrejskim sinagogama, a ne dotaći se institucije rabinata. Kada je riječ o rabinima, postojala je neraskidiva veza sa sinagogama i uopšte molitvenim mjestima za Jevreje. Rabini su činili sponu između vjernika, sinagoge i molitve. Rabin je bio važna figura u jevrejskoj zajednici, pogotovo u manjim sredinama gdje nisu postojale organizovane vjerske opštine. On je predvodio zajednicu i zastupao njene interese. Učeni rabini su svojim radom na vjerskom, nacionalnom, kulturnom, ali i obrazovnom planu, ostavili dubok trag u istoriji Jevreja Bosne i Hercegovine. Neki od njih su: Avram Atijas iz Brčkog, Hinko Urbah iz Tuzle, iz Banje Luke Menahem Romano i istaknuti cionista Pinkas Keler.

Rabini u Donjoj Austriji su od 1891. godine morali imati odgovarajuće obrazovanje. Posebnom naredbom je precizirano da je svaki kandidat za rabinsku službu morao imati makar završenu Višu gimnaziju (Obergymnasium). ²⁹⁵ Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, austrougarska uprava nije insistirala na poštovanju ove odredbe, prvenstveno izlazeći u susret Sefardima. S druge strane, aškenaski Jevreji su, po inerciji, nastavili poštovati ovu odredbu i u Bosni.

Rabini su imali jedno od centralnih mjesta u odnosu prema vlasti. Iako je njihova funkcija, prema intenciji austrougarske uprave u ovom periodu, trebala biti svedena na čisto vjersku, kao i u cijeloj Monarhiji, a zajednicu je predstavljala konfesionalna opština. Rabinska figura kao centralna, organizaciona i pokretačka nije mogla biti zaobiđena, naročito kao što smo vidjeli, u procesu gradnje ili obnove hramova. Isto tako uticaj rabina u samoj zajednici nije bio zanemariv i kao takav

²⁹² ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 3/14; 1904. Israelitische Cultusgemeinde Zenica–ZVS, 25.4.1904; k. 77; š. 104 3/20; 1904. Israelitische Cultusgemeinde Zenica–ZVS, 2.7.1904; Izraelitička občina Zenica–Kotarski ured Zenica, 9.2.1904; Zapisnik kod Kotarskog ureda u Zenici, 22. 9.1904; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 100.

²⁹³ *Sarajevski list*, Nova sinagoga u Jajcu, 14. oktobar 1911, br. 223, 3.

²⁹⁴ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57 2/5; 1913. Kotarski ured u Vlasenici–Okružnoj oblasti u Tuzlu, 11.11.1911.

²⁹⁵ *Landes- Gesetz- und Verordnungsblatt für das Erzherzogthum Österreich unter der Enus*. Jahrgang 1892. Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht vom 27. Dezember 1891. Z. 171164, betreffend das für das Amt eines Rabbiners in Niederösterreich erforderliche Maß allgemene Bildung, 5.

pobuđivao je pažnju okupacione uprave. U sefardskoj zajednici Bosne i Hercegovine najznačajnija figura bio je vrhovni rabin – hahambaša u Sarajevu. Riječ je o instituciji koju su imali bosanski Sefardi i u vrijeme Osmanlija, a ova funkcija je postojala i u Monarhiji. Prema Statutu sarajevske sefardske opštine, precizirano je da se rabin bira po osnovu konkursa, a aktivno biračko pravo u tom procesu imaju svi članovi opštine. Ipak, radom same vjerske opštine rukovodio je odbor. Uloga rabina u radu odbora svedena je na čisto savjetodavnu. A ukoliko u zajednici postoji više rabina, jednog od njih odbor je birao za nadržabina.²⁹⁶ Na taj način potvrđena je prevlast svjetovne nad duhovnom vlašću unutar jevrejskih vjerskih opština.

Izbor rabina, iako je to formalno autonomno pravo vjerske zajednice, ipak se nalazio pod formalnim nadzorom austrougarske uprave, jer je i ona morala potvrditi i priznati izbor dotičnog vjerskog lica. Još u prvim danima okupacije, Sefardi su na poklonjenje generalu Filipoviću poslali svog tadašnjeg rabina Leona Fincija²⁹⁷ koji je u to vrijeme obavljao funkciju predsjedavajućeg Bet dina (jevrejski sud, prim. aut). Tom prilikom on je istakao da su Jevreji „odan i iskren politički element u okupiranim provincijama“.²⁹⁸ Lojalno držanje jevrejskih rabina ostaće jedna od glavnih karakteristika u odnosu prema novoj upravi. Dana 30. septembra 1885. godine u sinagogi je izvršen svečani čin instalacije sefardskog nadržabina. *Sarajevski list* je nastojao slikovito dočarati taj upečatljivi događaj. „Veliki broj ovdašnjeg jevrejskog stanovništva, svi rabini i kantori“ dopratili su Leona Fincija do stare sinagoge, pisale su novine. Tu ga je dočekaio predsjednik vjerske opštine Salomon ef. Salom (Salomon I. Salom) i tom prilikom ga ogrnuo „prvosveštenskim odeždom“, zatim je rabin pred oltarom položio propisanu zakletvu i pomolio se Bogu za „zdravlje, dug i miran život njegovog Veličanstva našega cara i kralja Franja Josipa I“.²⁹⁹ Inače, i proslave carskog rođendana, koji je padao 18. avgusta, bile su idealne prilike za vjerske zajednice, te činovnički i upravni aparat da iskažu svoju odanost vladajućoj dinastiji. Rabin Finci je upravljao sefardskom zajednicom u zaista teškim, sudbonosnim vremenima. U prvim godinama okupacije on je bio jedini legitimni predstavnik Sefarda, budući da vjerske opštine još nisu bile pravno konstituisane. Stoga se vojna uprava obraćala upravo njemu kad god su im trebali podaci o nekom Sefardu, bilo da se radilo o izdavanju putnih dokumenata ili pribavljanju dozvola o moralnom držanju ili pak jednostavno utvrđivanju prebivališta nekog lica. Rabin Finci je vjerno služio svojoj zajednici. Ostalo je zabilježeno da je lično, nakon sarajevskog požara 1879. godine, išao u sakupljanje priloga za gradnju nove sinagoge. Na tom putu doživio je i neprijatnost jer je izgubio pasoš u Budimpešti, pa je Salomon I. Salom, kao predsjednik odbora vjerske opštine, tražio od gradske uprave da rabinu izdaju novi dokument.³⁰⁰

Nadržabin Finci je preminuo 5. januara 1889. godine, u 66. godini života, nakon duge i teške bolesti. Sahranjen je idućeg dana na sefardskom groblju, a *Sarajevski list* je zabilježio da ga je ispratila masa vjernika, ali i pripadnika drugih konfesija.³⁰¹ Opština je za njegovog nasljednika izabrala dugogodišnjeg travničkog rabina Abrahama Abinuna. Naime, Abinun je prvih devet godina rabinske službe proveo u Sarajevu, da bi od 1861. godine prešao u Travnik, odakle je otišao na mjesto hahambaše.³⁰²

²⁹⁶ ABH, ZVS 1, k. 17; š. 13/53; 1882. Pravilnik za španjolsku–izraelitsku vjersku občinu u Sarajevu.

²⁹⁷ Leon Finci je rođen 1824. godine u Sarajevu. Rano je pokazivao interesovanje za proučavanje Talmuda slušajući predavanja rabina Moše Pereire i rabina S. Levija. Ostavši rano bez oca, bio je prinuđen da se iz porodičnih razloga posveti trgovini. U poslu je brzo napredovao pa je postao veletrgovac, mjenjač, trgovac žitom, zakupljivač desetina i liferant za tursku vojsku. Kod jedne velike liferacije kukuruza za vojsku izgubio je polovinu svog imetka. Godine 1866. dolazi u Beograd kao vršilac dužnosti rabina, a dvije godine kasnije vraća se u Sarajevo i postaje predsjedavajući rabinskog suda-Bet dina. Ostalo je zabilježeno da je 1880. godine posjetio više evropskih prestonica s ciljem sakupljanja sredstava za jedan novi sefardski hram. Preminuo je 5. januara 1889. godine. *Židovska smotra*, Der Chacham-Baschi von Sarajevo, 31.5.1909, broj 10, 158-160.

²⁹⁸ *Židovska smotra*, Der Chacham-Baschi von Sarajevo, 31.5.1909, broj 10, 159.

²⁹⁹ *Sarajevski list*, Instalacija vrhovnog rabina, 2. oktobar 1885, broj 111. Treba napomenuti da je svečanosti prisustvovao i vladin povjerenik za grad Sarajevo Kosta Herman.

³⁰⁰ HAS, GP-1, k. 9; 5420/1879; Pasoš za rabina Leona Fincija, 23. decembar 1879.

³⁰¹ *Sarajevski list*, Čitulja, 9. januar 1889, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/534185> pristupljeno 7.4.2020.

³⁰² ABH, ZVS 1, š. 7–2; 1902. Molba Gracije Abinun za milostinju.

Sefardski nadržabin Abraham Abinun uživao je blagonaklonost austrougarske uprave, pa je bio i nosilac odlikovanja „vitez ordena Franje Josipa“. Vrijeme u kojem je on upravljao Sarajevskom sefardskom opštinom obilježilo je jačanje katoličkog prozelitizma, koji se reflektovao u nekoliko slučajeva jevrejskih konverzija na katoličanstvo. Rabin Abinun je naročito pokazivao agilnost u otporu ovakvom ponašanju katoličke crkve. Nakon duže i teške bolesti, preminuo je 4. marta 1902. godine. Sahranjen je sutradan, sa svim počastima, na sefardskom groblju.³⁰³

Nakon Abinunove smrti unutar sefardske zajednice nije bilo moguće postići konsenzus o izboru njegovog nasljednika, stoga je imenovan Bet din koga su činili Merkado Avram Romano, Moše Maestro i Ješua Salom.³⁰⁴ Time se ušlo u novu fazu istorije sefardske zajednice u Bosni i Hercegovini. Nju je obilježilo „traganje“ za odgovarajućom ličnošću koja bi popunila nadržabinski položaj. O tom dugogodišnjem procesu biće više riječi u poglavljima koja slijede u nastavku.

Aškenaska zajednica je takođe imala svoje rabine. Prvi rabin je bio Bernard Buhvald (Buchwald). Zna se da je već 1881. godine doselio u Sarajevo. Inače, njegova šira porodica, pa i on sam, bavili su se štamparskom djelatnošću i prodajom papira.³⁰⁵ To nije bilo neobično za ono vrijeme, jer posao rabina i vjeroučitelja nije mogao garantovati stalna i dovoljna primanja, pa su se i sefardski rabini, naročito oni u manjim i siromašnijim varošima, pored redovne vjerske, bavili uglavnom trgovačkom djelatnošću. Rabin Buhvald je upravljao sarajevskom aškenaskom zajednicom do 1896. godine. Samoinicijativno se povukao sa ovog položaja. Nakon toga, *Austrougarska jevrejska opština* je 4. avgusta 1896. godine održala glavnu skupštinu, na kojoj je odlučila da za rabina izabere doktora filozofije iz Velikog Bečkereka, Samuela Funka (Samuel Funk). Navedeni je bio imenovan na period od tri godine.³⁰⁶ Opština je bila zainteresovana da on što prije preuzme dužnost, kako bi se ubrzale radnje vezane za gradnju nove sinagoge. Austrougarska vlast je budno motrila na sve one koji su, u potrazi za poslom ili boljim uslovima života, dolazili iz drugih dijelova Monarhije. Potvrda o političkom i moralnom držanju nekog pojedinca bila je ključni dokument kojim se određivala nečija sudbina. Iako o tome nemamo sačuvane podatke, vjerovatno je takva potvrda trebala i rabinima koji su dolazili izvan Bosne i Hercegovine, budući da pouzdano znamo da je ista izdavana rabinima iz Monarhije koji su u svojstvu vjeroučitelja dolazili u Bosnu i Hercegovinu.³⁰⁷ Nade aškenaske zajednice da će pod vođstvom novog rabina konačno okončati gradnju novog hrama raspršile su se već nakon dvije godine. Rabin Samuel Funk napustio je svoj položaj u Sarajevu prije isteka trogodišnjeg mandata, jer je krajem avgusta 1898. godine izabran za „rabina i propovjednika jevrejske opštine u Požunu (Bratislavi, prim. aut.)“.³⁰⁸ On se tokom svog dvogodišnjeg boravka u Bosni i Hercegovini držao ustaljene linije djelovanja aškenaske, odnosno cjelokupne jevrejske zajednice, koja se prije svega ogledala u privrženost austrougarskoj upravi i vladarskoj kući. *Sarajevski list* je prenio da je 1897. godine, prilikom obilježavanja „previšnjeg rođendana“, nakon molitve u hramu rabin Funk održao besjedu o „značaju dana i slavljenja vladara“.³⁰⁹ Nakon odlaska rabina Funka vjerska opština je brzo djelovala u potrazi za njegovim nasljednikom. Odbor *Austrougarske jevrejske opštine* je već 8. novembra 1898. godine izvijestio Vladinog komesara za glavni grad Sarajevo da su za vjeroučitelja i rabina izabrali dr Samuela Vesela (Samuel Weszel).³¹⁰ Vrijeme je pokazalo da se radilo o zaista srećnom rješenju. Rabin Vesel je narednih 30 godina djelovao u Sarajevu. Kruna njegove službe bilo je osvećenje nove sinagoge

³⁰³ Sarajevski list, *Čitula*, 7. mart 1902, broj 28.

³⁰⁴ E. Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, 262.

³⁰⁵ H. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo 1969, 123.

³⁰⁶ *Sarajevski list*, 9. avgust 1896, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/947732> pristupljeno 7.4.2020.

³⁰⁷ ABH, ZVS 1, k. 58; š. 7-4; 1899. ZMF–ZVS, 8.3.1899.

³⁰⁸ *Sarajevski list*, 11. septembar 1898, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/975169> pristupljeno 7.4.2020.

³⁰⁹ *Sarajevski list*, 22. avgust 1897, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/968044> pristupljeno 7.4.2020.

³¹⁰ Samuel Vesel (Samuel Weszel) je rođen 1871. godine u Vajceu (Waitzeu) u Ugarskoj. Tu je ostao do dvadesetih godina svog života kada odlazi u rabinsku školu u Presburg (Bratislava), gdje i stiče rabinsku diplomu. Na Univerzitetu u Bernu 5. jula 1897. godine stiče titulu doktor filozofije. Nakon toga kraće vrijeme je živio u Beču, da bi od 1898. godine prešao u Sarajevo, gdje je obavljao dužnost rabina aškenaske zajednice u Bosni i Hercegovini. Preminuo je u Dubrovniku 1928. godine. ABH, ZVS 1, k. 58; š. 7-4; 1899. Österr. ung. Cultusgemenide Sarajevo–Regierungskommissariat der Landeshauptstadt Sarajevo, 8.11.1898.

1902. godine. Postoje tvrdnje da je on tada bio unaprijeđen i postavljen na mjesto aškenaskog nadrabina.³¹¹ Međutim, to nije bio slučaj, jer je dopisnik *Židovske smotre* čak sedam godina kasnije donio detaljnu reportažu o postavljenju Samuela Vesela za nadrabina (Oberrabbiner). Tog 7. februara 1909. godine, nakon vjerskog obreda i čina svečane instalacije aškenaskog nadrabina, za skoro stotinu gostiju upriličen je svečani banket u vinskom vrtu hotela Evropa. Slavlju su prisustvovala sve istaknute ličnosti aškenaskog, ali i sefardskog, vjerskog, kulturnog i društvenog života.³¹²

4. Jevrejska groblja u Bosni i Hercegovini

Jevrejska groblja su nijemi svjedoci postojanja i nestanka jednog naroda u Bosni i Hercegovini. Činjenica je da je velika većina jevrejskih sakralnih objekata uništena u Drugom svjetskom ratu. Stradanja nisu bila pošteđena ni groblja.

Jevreji svoja groblja smatraju svetim mjestima, zato i ne iznenađuje što za njih koriste termine poput „kuća života“ ili „kuća vječnosti“. Sahrinjavanje predstavlja poseban obred u kojem je najznačajniju ulogu igralo jevrejsko pogrebno društvo *Hevra Kadiša*. Unutar svake jevrejske opštine je moralo da postoji društvo *Hevra Kadiša*. Ono je imalo ključnu ulogu pri kupanju, oblačenju i sahrinjavanju pokojnika.³¹³ Pri sahrani, vodilo se računa da se tijelo pokojnika položi tako da mu glava bude okrenuta ka istoku, odnosno Jerusalimu.³¹⁴

U Sarajevu, u naselju Kovačići, na lokalitetu Borak smješteno je staro jevrejsko groblje. Smatra se da je njegov nastanak vezan za XVI vijek, kada se Sefardi počinju i doseljavati u Sarajevo. Prema protokolu Sefardske jevrejske opštine, 1630. se drži godinom osnivanja groblja, jer je tada zabilježena prva sahrana.³¹⁵ Vjerovatno su na ovoj lokaciji i ranije sahrinjivani sarajevski Sefardi, budući da je ondašnje pogrebno društvo *Hevra Kadiša* osnovano još 1558. godine.³¹⁶ *Hevra Kadiša* je obavljala sve poslove vezane za sahrinjavanje preminulih. Uz vjersku opštinu, ona je činila stub same zajednice. Na sefardskom groblju su i u vrijeme austrougarske uprave sahrinjivani preminuli. Prema jevrejskim običajima i propisima, sahrana se trebala obaviti što prije, najkasnije sutradan nakon upokojenja. Društvo *Hevra Kadiša* je preuzimalo obavezu na sebe da pokojnika u skladu sa obrednim pravilima okupa i opremi za sahranu. Sam proces sahrane trebalo je da odiše skromnošću, kako u izgledu sanduka pokojnika, tako i u činjenici da se cvijeće na groblje nije donosilo. Nakon čitanja molitvi i psalama, sanduk bi bio spušten u grob, zatim bi rabini i ostali

³¹¹ H. Kamhi, „Sarajevski rabini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 278.

³¹² *Židovska smotra*, Dr Samuel Weszel–Oberrabbiner, broj 3–4, 1909, 46–48. Naravno ni ovaj događaj nije mogao proći bez zdravice u čast cara, koju je izrekao predsjednik vjerske opštine dr Rotkopf.

³¹³ Kupanje pokojnika vršeno je u posebnoj prostoriji. Tijelo je prano toplom vodom, od glave prema nogama. Kosa je prana i češljana, a nokti uređivani. Tijelo je nakon toga brisano čaršavom uz naročitu pažnju da se ne dodirne rukama, zatim bi se tijelo oblačilo u posmrtnu odjeću (tahrim) od bijelog lanenog platna (na kojem nije smjelo biti poruba, čvorova i džepova). Uz pokojnika je sahrinjivan i njegov molitveni šal Talit (kojem se odsijecala jedna resa, tako da više nije imao religioznu funkciju). Sahrana se trebala obaviti što prije, uglavnom u roku od 24 sata. Jedan od karakterističnih i starih običaja koji se obavljao neposredno prije sahrane bilo je i cijepanje odjeće ožalošćenih. Na taj način oni su demonstriali tugu i žalost za pokojnikom. Običaj je bio da se za ocem ili majkom cijepa komad odjeće s lijeve strane, prema srcu, a za sve ostale rođake sa desne strane. Prema jevrejskim propisima, pokojnik se sahranjuje u zemlju u jednostavnom sanduku, napravljenom bez ukrasa i metalnih eksera. V. Radovanović, „Odnos prema smrti u judaizmu-žalobni običaji“, u *Životni ciklus-običaji kod Jevreja*, ured. V. Radovanović i M. Mihailović, Beograd 2013 (reprint), 60–63.

³¹⁴ E. Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, 212.

³¹⁵ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 110.

³¹⁶ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 111; S. Mutapčić, „Staro sarajevsko groblje u Kovačićima“, *Sefarad* 92, [https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-\(Sarajevo\)](https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-(Sarajevo)) pristupljeno 9.6.2020.

prisutni bacali po tri grumena zemlje u grob. Nakon obreda svi su bili dužni oprati ruke. Žalost pokojnikove porodice trajala je trideset dana.³¹⁷

Početak XX vijeka, zbog infrastrukturnih projekata, sarajevsko sefardsko groblje je podijeljeno i izgubilo je dio raspoloživog prostora. Najraniji podaci o parcelisanju ovog groblja na dva dijela su iz 1901. godine. Naime, tada je trasirana pruga Sarajevo–Višegrad, pa se morala izvršiti eksproprijacija dijela groblja.³¹⁸ Istorijski i umjetnički značaj nadgrobnika na ovom lokalitetu ogleda se u činjenici da oni svojim oblikom sarkofaga ili sanduka podjećaju na stećke, a umjetničkom, dekorativnom i reljefnom ornamentikom se ističu svojom posebnošću. Zanimljivo je napomenuti da su strani putopisci koji su u svojim djelima ostavili svoje impresije o Bosni, pisali i o sarajevskom sefardskom groblju. Upravo je posebnost nadgrobnih spomenika pobuđivala njihovo interesovanje. Tako su Roj Tomson, a kasnije i Mod Holbah, smatrali da su ti masivni nadgrobnici tu postavljeni kako bi spriječili da vukovi otkopaju tijela i oskrnave ih.³¹⁹ To je još jedan pokazatelj kako su autori svoja tumačenja uklapali u narativ o „divljoj“ i „necivilizovanoj“ Bosni.

Kako se varoš širila i uprave mijenjale, broj stanovnika u Sarajevu je rastao, što prirodnim priraštajem, što imigracijom. Avram Pinto tvrdi da je u okviru Jevrejske aškenaske opštine 1883. godine formirano društvo *Hevra Kadiša*, koje je 25. marta 1883. godine odobreno od strane vlasti. Na njegovom čelu tada se nalazio Moric Vajs (Weiss). Aškenaski Jevreji su svoje groblje osnovali 1880. godine na Koševu. Aškenaska zajednica je u vrijeme austrougarske uprave i proširivala postojeće groblje kupovinom okolnih parcela. Godine 1891. vjerska opština ove zajednice je od trgovca Dimitrija Kočovića otkupila 200 m² zemljišta za groblje, ali se to pokazalo kao nedovoljno, pa je 1894. godine ista opština zatražila eksproprijaciju zemljišta u mahali Ćemalbega za novo proširenje groblja. Muhtar je u ime muslimana ove mahale dao saglasnost da se od te čestice zemlje formira groblje, ali vlasnici parcele su odbili da prodaju zemljište za sumu nižu od 10 forinti po kvadratnom metru. Što je čak bilo deset puta više od novca koji su Aškenazi planirali utrošiti za tu svrhu.³²⁰ Kako na postojećem groblju više nije bilo mjesta, a nije postojala mogućnost da se ono proširi, opština je, na čelu sa predsjednikom Zigmundom Dijamantom (Sigmund Diamant), donijela 1903. godine odluku da se u Nehorovoj ulici kupi velika parcela od 21.000 m² i tu je formirano novo aškenasko groblje.³²¹

Kada je riječ o grobljima u drugim bosanskohercegovačkim gradovima, podaci kojima raspolažemo su uglavnom oskudni i fragmentarni. Danas pravu rijetkost čine sačuvani pojedinačni jevrejski nadgrobnici, a o grobljima kao cjelinama skoro da uopšte ne možemo govoriti. Čak i ona groblja koja su „preživjela“ Drugi svjetski rat, uništena su u poratnom periodu. Jedan od primjera je banjalučko jevrejsko groblje.

S druge strane, svijetlu tačku predstavlja groblje u Bihaću, smješteno na lokalitetu Islamovac. Jevreji su ovdje svoje groblje, poznato pod imenom Bet Olam (Kuća počivalaca), zvanično osnovali 1875. godine. To posebno naglašavamo, budući da je naknadnim istraživanjima na terenu utvrđeno da najstariji očuvani nadgrobnici potiču iz 1866. godine. Na ovom

³¹⁷ V. Nedomački, „Žalobni običaji i obredi“, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 109. Prema običajima, postojale su četiri faze žalosti u kući pokojnika. Aninut – od momenta smrti do sahrane, zatim sedmodnevna žalost – šiva. U tom periodu ukućani bi sjedili na podu ili niskim stolicama, ne bi se uređivali, niti češljali, ni brijali. Svu pomoć i podršku u tom periodu pružalo im je društvo *Hevra Kadiša*. Dok je trajala šiva, svijeća ili kandilo bi neprekidno gorjeli. Treća faza od 30 dana nazivala se šelošim. Četvrta faza trajala je godinu dana od smrti. V. Radovanović, *nav. djelo*, 65–66.

³¹⁸ S. Mutapčić, „Staro sarajevsko groblje u Kovačićima“, *Sefarad* 92, [https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-\(Sarajevo\)](https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-(Sarajevo)) pristupljeno 9.6.2020; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 61; Ein interessantes Objekt ist der alte Friedhof der spaniolischen Juden, welcher, wie bereits erwähnt, von der neuen Bahn, durchquert wird. Die Gräber sind mit riesigen behauenen Steinblöcken zugedeckt, welche außer hebräischen Inschriften keinen anderen Schmuck aufweisen. *Bosnischer Bote* 1915, 494.

³¹⁹ M. M. Holbach, *Bosnia and Herzegovina some Wayside Wanderings by Maude M. Holbach with 48 Illustrations from Photographs by O. Holbach and a Map*, New York–London 1910, 105-106. Ona se poziva na putopis Roja Tomsona iz 1897. godine.

³²⁰ ABH, ZVS 1, k. 402; š. 47 5/4; 1895. Regierungs-Commissär für die Landeshauptstadt Sarajevo–ZVS, 9.1.1895: Zapisnik kod Kotarskog ureda, 16.2.1895. Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 62.

³²¹ Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 62–63. Novo aškenasko groblje je 1958. napušteno. Izvršena je ekshumacija oko 1.200 grobova, koji su prenijeti na sefardsko groblje u Kovačićima. Isto, 63.

lokalitetu sahranjivani su pripadnici oba obreda, i to je jedno od rijetkih grobalja koje je sačuvano do danas.³²²

Kada govorimo o očuvanim nadgrobnicima, svakako treba pomenuti i bijeljinsko jevrejsko groblje. Ono je nastalo u periodu između 1860. i 1878. godine. Treba istaći da je dio nadgrobnih spomenika sačuvan do danas, ali se oni nalaze u jako lošem stanju.³²³

Među najstarije jevrejske grobne cjeline ubraja se, svakako, ona mostarska. Prvo groblje na kojem su mostarski Jevreji sahranjivali svoje umrle, bilo je na lokaciji Beklijine trešnje u mahali Zalik. Avram Pinto smatra da je jevrejsko groblje u Mostaru osnovano još 1825. godine. Na tom lokalitetu danas postoji do 100 relativno očuvanih nadgrobnih spomenika, od kojih najstariji datira iz 1904. godine.³²⁴

Rast cjelokupne, pa i jevrejske populacije u nekim manjim urbanim sredinama uslovio je potrebu da se proširi dotadašnji prostor kojim je groblje raspolagalo. Takav je bio slučaj u Bosanskom Brodu. Kao što smo u prethodnom poglavlju istakli, uvećanje broja pripadnika jevrejske zajednice ovdje je zavisio od niza činjenica. Popisi iz 1879. i 1910. godine svjedoče da se broj jevrejskih stanovnika povećao za više od 100 osoba. Kada je u pitanju jevrejsko groblje u ovoj varoši, nemamo tačan podatak o godini njegovog osnivanja. Vjerovatno je riječ o drugoj polovini XIX vijeka, kada se intenzivira imigracija Jevreja u Brod. Groblje je bilo formirano na privatnoj parceli Jakoba Merkadića i 1895. godine je proširivano za jedan dunum. Osam godina kasnije, isti je na ime *Jevrejske vjerske opštine* kupio još dvije parcele državnog zemljišta, s namjerom dodatnog proširenja groblja. Zemaljska vlada je obaviještena o ovim promjenama s napomenom da niko od susjeda nije imao prigovor na kupovinu, kao ni građani Broda.³²⁵ Austrougarska uprava je naročito vodila računa da se prilikom svih katastarskih promjena u pogledu sticanja vlasništva nad određenim zemljišnim česticama, preuzmu i ispoštuju sve feudalne obaveze, ukoliko je bila riječ o mukati ili vakufskom zemljištu. Naročito je bilo važno da se lokalna zajednica saglasi sa učinjenim promjenama.

Pored ranije pomenute sinagoge, drugi značajni sakralni spomenik u Derventi je groblje koje se nalazi na mjestu Rabić, na izlazu iz grada u pravcu Doboja. Ovo groblje je stavljeno u funkciju oko 1884. godine. Jevrejska opština kupila je potrebno zemljište od porodice Porobić, koja je u neposrednoj blizini posjedovala imanje Meškovinu.³²⁶

Do danas je, istina u jako lošem stanju, sačuvano jevrejsko groblje u Tuzli. Zvanično je utemeljeno tek 1910. godine.³²⁷ Međutim, na ovom lokalitetu su se sahrane vršile i decenijama prije zvaničnog nastanka groblja. Postoje i danas djelimično očuvani nadgrobnih spomenici iz XIX vijeka, od kojih je najstariji datiran 1868. godinom.³²⁸

Slična situacija je i sa jevrejskim grobljem u Šamcu. Ono je utemeljeno još 1906. godine, ali prema pisanju Nikše Nezirovića tokom godina je sukcesivno uništavano, što gradnjom infrastrukture, što nebrigom nadležnih institucija za kulturno nasljeđe.³²⁹

Groblje visočkih Jevreja nalazilo se izvan varoši. Smatra se da je formirano deceniju nakon njihovog doseljavanja, odnosno 1889. godine. Godinu dana kasnije, svoje groblje stavili su u

³²² Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 70–71. Na groblju je sačuvano 129 nadgrobnih spomenika. Godine 2012. ovo groblje je proglašeno nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine; Odluka komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 8. novembar 2012. http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struc=6&lang=1&action=view&id=3636 pristupljeno 1.9.2021.

³²³ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 98–99. Danas bijeljinsko groblje ima površinu od svega 460 m². Isto, 98.

³²⁴ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 197; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 17.

³²⁵ ABH, ZVS 1, k. 39; š. 7–15; 1903. Bezirksamt Derventa–ZVS, 25.9.1903; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 16.

³²⁶ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 119.

³²⁷ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 84; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 17.

³²⁸ Zavod za zaštitu i korištenje kulturno–historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona. <https://bastina.ba/jevrejsko-groblje-u-tuzli/> pristupljeno 1.9.2021.

³²⁹ N. Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, 64–65.

funkciju i žepački Jevreji. Iste godine su i rogatički Jevreji na padinama brda Hapsan formirali svoje groblje.³³⁰

O postojanju jevrejskih grobalja u drugim varošima podaci su veoma oskudni. Danas je veoma teško odrediti vrijeme njihovog nastanka. Znamo da su u Bugojnu Jevreji imali groblje na kome su se „Austrijanci, Mađari i domaći sahranjivali“.³³¹ O postojanju jevrejske zajednice u Gračanici danas svjedoči groblje u ulici Samuela Elazara. I u Jajcu postoji jevrejsko groblje.³³² Većina ovih grobalja danas je prepuštena zubu vremena. Sistematska nebriga za ovakvu vrstu sakralnih, istorijskih i umjetničkih spomenika usloвила je da je veliki dio nadgrobnika trajno oštećen i uništen.

Za Jevreje Bosne i Hercegovine posebno je važan grob rabina Moše Danona koji se nalazi oko dva kilometra od Stoca. Naime, rabin Danon se 1830. godine zaputio pješke u Svetu zemlju s namjerom da tu završi život. Međutim, smrt ga je zadesila na putu Stolac–Mostar, pa je tu i sahranjen.³³³ Još od vremena upokojenja, njegov grob je mjesto hodočašća koje posjećuju Jevreji i van granica Bosne i Hercegovine. Brigu o samom grobu, molitvama i obilježavanju godišnjica snosila je sefardska zajednica, a nerijetko su i imućni ljudi u svojim testamentima zavještavali sredstva za tu svrhu. Poznati sarajevski trgovac Daniel Moise Salom je namijenio, za ono vrijeme, zaista visoku sumu od 600 kruna godišnje za posjetu vjernika rabinovom grobu i čitanje molitava.³³⁴

³³⁰ Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 86; А. Pinto, *Јевреји Сарајева и Босне и Херцеговине*, 89, 180.

³³¹ АВН, ZVS 1, к. 189; ш. 57 3/2; 1912; Kreisbehörde Travnik–Bezirksamt Bugojno, 24.1.1912.

³³² Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 84, 76.

³³³ Nadgrobnni spomenik je napravljen od kamena u posebnoj formi koja se naziva „sjedeci lav“, a simbolizuje deset božijih zapovjesti. U blizini je podignuta i havra, kao prostor za povremene molitve posjetilaca. Čitava spomenička cjelina ima status nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine. Љ. Прерадовић и др., *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 130.

³³⁴ АВН, ZVS 1, к. 77; ш. 104 2/11; 1904. Zakladno pismo, 17.6.1904.

III ODNOS JEVREJA PREMA DRUGIM VJERSKIM ZAJEDNICAMA

Odnos Jevreja, prije svega Sefarda, prema drugim vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini mora se posmatrati kroz kontekst viševjekovne zajedničke istorije na navedenom prostoru. Sefardski Jevreji, živeći u Bosanskom pašaluku, postepeno su u sferi javnog djelovanja prihvatili osmanski mentalitet, istovremeno zadržavši svoj jezik, običaje i vjeru. Živeći u gradovima uspostavili su poslovne, ali i prijateljske odnose sa muslimanima, ali i sa nemuslimanskim stanovništvom – hrišćanima. Sefardi su smatrani „domaćim sinovima“, starosjediocima. U doba austrougarske uprave, kao što smo već ranije napomenuli, dolazi do značajnih demografskih promjena na prostoru Bosne i Hercegovine. One su se manifestovale kroz pojačan priliv stanovništva iz svih dijelova Monarhije. Austrougarski podanici su odlaskom u Bosnu vidjele priliku da poprave svoje materijalno stanje, kroz pokretanje samostalnih trgovačkih ili uslužnih poslova ili pak da nađu zaposlenje u činovničkoj službi. Među doseljenicima je bilo i Jevreja, u najvećoj mjeri Aškenaza. Doseljavanje stranaca pojačalo je animozitet pripadnika islamske i hrišćanskih vjerskih zajednica prema došljacima ili „kuferasima“.³³⁵ Ovo nepovjerljivo držanje prema strancima, a samim tim i novopridošlim Jevrejima aškenaskog porijekla, nije imalo antisemitsku odrednicu, odnosilo se na sve doseljenike strance, prvenstveno one koji su svoje zaposlenje našli kod austrougarske uprave.³³⁶ Veliki uticaj na javno mnjenje imala je konzervativna patrijarhalna sredina u kojoj je svaka promjena imala prvenstveno negativnu konotaciju.

Primamljivost novog tržišta privlačno je djelovala na sve koji su željeli da ulože svoj kapital u novoposjednute pokrajine. Vijesti iz lokalnih sredina u vrijeme tih prvih godina austrougarske uprave zaista su oskudne, a i one kojima raspolažemo ne otkrivaju postojanje animoziteta i antisemitskih istupa prema Jevrejima. Naravno, Sefardi su se nalazili u „posebnom“ položaju, jer su smatrani starosjediocima. Pretpostavka je da je tadašnje bosanskohercegovačko društvo tako funkcionisalo da se „svako držao svoga“. Primjeri iz svakodnevnog života su to opovrgavali. U davanju ličnih garancija za putnike u razdoblju od 1879. do 1881. godine u fondu Gradskog poglavarstva u Sarajevu naišli smo na više od 20 slučajeva da su Jevreji davali garancije za putovanja pripadnicima drugih konfesija. Naravno, treba imati u vidu da je riječ o malobrojnim pripadnicima tadašnje sarajevske trgovačke elite, koju su, pored finansijskih interesa, vezivali i prijateljski odnosi.

Austrougarska uprava ne samo da je donijela promjene za Bosnu i Hercegovinu u državnom i političkom smislu, nego su kako je jedan savremenik zabilježio, nakon okupacije zapadni uticaji i navike počeli da prodiru i u domaćinstva sefardske zajednice. On je primjetio da se u kućama, pored standardnog rasporeda prostorija, dodaje i jedna soba uređena *a la franca*, sa visokim stolom i stolicama.³³⁷

Porast tradicionalnog antisemitizma u Austro-Ugarskoj, reflektovao se i na Bosnu i Hercegovinu, iako, po priznanju samih Jevreja, taj pojam je ranije, u osmansko doba, bio potpuna nepoznanica na tom prostoru. Međutim, početkom XX vijeka broj antisemitskih provokacija u Bosni se povećava, tim prije što dolazi do aktivnijeg razvoja političkog života. Ove provokacije su se manifestovale kroz širenje antisemitskih brošura i pamfleta, ali i kroz vrijeđenje, pa i fizičke napade na Jevreje. Važno je istaći da se početkom XX vijeka u Bosni i Hercegovini pokreću i novine, kao glasila pojedinih nacionalnih i političkih grupa. Antisemitizam postaje, prvenstveno po ugledu na Austriju, sredstvo u vođenju političke borbe, pa je tako i u Bosanskom saboru bilo je neprimjerenih izjava protiv Jevreja. Sa saborske govornice su prozivani jevrejski pojedinci, bogati veleposjednici, koji su koristili iseljavanje muslimana i mogućnost otkupa kmetskih selišta da bi se obogatili. Međutim, Jevreji tu nisu bili izuzetak, jer su se ovim špekulativnim radnjama bavile i

³³⁵ Kuferas je personifikacija za doseljene strance, koji sa sobom, prema shvatanju tradicionalne bosanske sredine, nose drugačije običaje, ali i način života.

³³⁶ В. Поповић, „Аутохтона деца Босне и „куфераши“: Сефарди и Ашкенази у Зембиљу, хумористично-сатиричној колумни Саве Скарића“, у *Менора – радови радионице јеврејска уметност и традиција*, Београд 2009, 95–107.

³³⁷ А. Strausz, *Bosnien Land und Leute. Historisch–Ethnographisch–Geographische Schilderung I*, Wien 1882, 206.

druge konfesije.³³⁸ Rasplamsavanju animoziteta prema Jevrejima doprinosila je i distribucija antisemitskih brošura iz Monarhije. Tako se 1905. godine na području Bijeljine i Janje pojavila neprijateljski nastrojena brošura štampana u Novom Sadu, usmjerena protiv jevrejskih trgovaca, u kojoj se isticalo načelo „svoj k svome“. Uprava je kaznila sve koji su širili ovakav vid propagande.³³⁹

Strah od antisemitskih provokacija nagnao je Jevreje da traže zaštitu kod austrougarske uprave. Iako antisemitizam tada u Bosni i Hercegovini nije imao masovni karakter, od strane Jevreja javno je iskazivana bojazan od njegovog širenja. Još 1906. godine u *Židovskoj smotri* jedan od najistaknutijih cionističkih prvaka u Bosni i Hercegovini ukazivao je na dobru saradnju Jevreja sa Srbima, koji ih, prema njegovim tvrdnjama, ne pokušavaju asimilovati, ali istovremeno je izrazio i bojazan da bi neki od njih pod uticajem pojedinih glasila, prvenstveno *Srpske riječi (Cpncke puječu)*, mogli postati antisemiti.³⁴⁰

I u narednim godinama dolazilo je do sporadičnih incidenata, koji su eskalirali čak i do fizičkih sukoba. Naročito je 1909. godina, zbog aktivnosti oko uvođenja parlamentarizma u Bosnu i Hercegovinu, bila bremenita napetostima. Da je animozitet prema Jevrejima javno iskazivan, svjedoči i slučaj iz Banje Luke. U ljeto 1909. godine, sredinom avgusta, u varoši je došlo do incidenta kada je hrvatski srednjoškolac u ime srpsko-hrvatske omladine zatražio od dvojice članova jevrejskog društva *Makabi* iz Beča, koji su tada boravili u gradu, da ne nose na ulici značke i oznake udruženja. Oni su, nakon savjetovanja sa centralom, odlučili da postupe kako je od njih zatraženo i da se klone svakog vida sukoba. Ipak, nakon nekoliko dana grupa od oko 30 učenika je na glavnom banjalučkom šetalištu fizički napala ovu dvojicu. Dopisnik *Židovske smotre* je svjedočio velikom metežu koji je nastao na korzu nakon toga, jer je policija jedva uspjela da smiri situaciju.³⁴¹

Naročito su oštro protiv antisemitskog ponašanja pojedinaca istupali istaknuti cionisti u Bosni i Hercegovini. Oni su se zalagali da se Jevreji ne suzdržavaju, nego da se oštro suprotstave uvredama i poniženjima kojima su bili izloženi. Stereotipi o Jevrejima kao lihvarima i nepoštenim ljudima održavali su se u životu i u svakodnevnom djelovanju. Poznat je istup u Prijedoru gostujuće pozorišne trupe Fotija Iličića, kada se glumac na sceni pravdao da je on pošten čovjek, da nije „Čivutin“. Nakon ove izjave svi Jevreji su demonstrativno napustili dvoranu. I ne samo to, žalili su se i kod kotarskog predstojnika, tražeći javno izvinjenje upravnika pozorišta za iznesenu uvredu. Kako do toga nije došlo, savjetovali su svojim sunarodnicima bojkot predstava ovog pozorišta.³⁴²

Isto tako, treba ukazati da se dešavalo da *Židovska smotra*, kao cionistički list, objavi, bez prethodne provjere, izvještaj dopisnika iz Bosne kojim su se raspirivale tenzije među tamošnjim narodima. Naime, u novembru 1909. godine dopisnik potpisan kao „Noel“, pogrešno je tumačio članak *Hrvatskog dnevnika*, koji govori o jevrejskom iseljavanju „u Siriju i Palestinu“. Naime, na konstataciju lista da se iseljavaju samo siromašni Jevreji, a da „Židovima u srednjoj Evropi ide dobro da bi mislili na iseljavanje“, Noel je vidio žaljenje što se Jevreji masovnije ne iseljavaju. Oštro je istupio protiv pisanja lista nazvavši ga „mračnjaškim listom“ koji se služi „jezuitskom prefriganošću“. U sljedećem broju *Židovske smotre* Gustav Zajdeman iz Prijedora morao je reagovati i kritikovati Noelov oštar istup, uz napomenu da se trebaju kloniti „psovke i grdnje“.³⁴³

³³⁸ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910*, Svezak I, VIII sjednica, 25. juna 1910, 31–32.

³³⁹ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 29.11.1906, broj 1, 29. Izvještaj je potpisao dopisnik Tau (Thau). Pretpostavljamo da je riječ o istaknutom cionisti Johanu Tau.

³⁴⁰ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 29.11.1906, broj 1, 29. Riječ je o Johanu Tau (Jochan Thau)

³⁴¹ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 31.8.1909, broj 16 i 17, 292

³⁴² *Židovska smotra*, Antisemitizam u Bosni, 15.10.1909, broj 19, 335. Članak su potpisali „prijedorski cionisti“. Valja imati na umu da je baš u Prijedoru živio i djelovao jedan od najistaknutijih cionista u Bosni i Hercegovini – Gustav Zajdeman (Seidemann).

³⁴³ *Židovska smotra*, Hrvatski dnevnik priznaje farbu (Noel), 15.11.1909, broj 21, 380–381; *Židovska smotra*, Političko držanje Židova u Bosni (Gustav Seidemann), 30. 11. 1909, broj 22, 388.

Budući da je u Bosni i Hercegovini preklapanje nacionalnog i vjerskog identiteta bilo faktička činjenica, gubitak jednog automatski je povlačio gubitak drugog. Potreba za aktivnijom participacijom u javnom životu istovremeno je Jevreje činila ranjivijim i podložnijim na uticaj sa strane. Jedno od sredstava na tom putu su bile i škole. Zna se da su Jevreji, pogotovo u sredinama van Sarajeva, pohađali škole drugih konfesija. Rimokatolička crkva je bila osnivač najvećeg broja ovakvih obrazovnih ustanova. Imamo primjer iz Brčkog gdje su Jevrejke pohađale školu časnih sestara, budući da druge obrazovne ustanove za žene na tom području nisu postojale. U prvoj polovini 1912. godine, dopisništvo jevrejskih cionističkih novina optuživalo je časne sestre da u školi vode propagandu protiv Jevreja i šire ideju o potrebi pohađanja vjeronauke i pokršćavanja. Slučaj je eskalirao kada je jedna jevrejska djevojčica počela da pohađa „hrišćansku vjeronauku“ s namjerom da se pokrsti. Dopisnik *Židovske smotre* je upozoravao da se takvim postupkom krši zakon, jer su konverzije bile dostupne samo punoljetnima. Stoga je dopisništvo zahtijevalo od jevrejskog narodnog poslanika da od Zemaljske vlade zatraži istragu cijelog slučaja.³⁴⁴ Kako domaća štampa nije izvijestila o ovom slučaju, vjerovatno je situacija „umirena“ tako što je djevojčica prestala odlaziti na vjeronauku, pa stoga nije ni bilo potrebe za daljim intervencijama po tom pitanju.

Pitanje vjerskih konverzija je zaista bilo kompleksno i osjetljivo u multikonfesionalnoj Bosni i Hercegovini. Aktualizovano je naročito od vremena tanzimata, odnosno prve polovine XIX vijeka. Najčešći razlog za dobrovoljnu promjenu vjere bilo je sklapanje braka. U tom slučaju, žene su prihvatale vjeru budućeg supruga, garantujući tim postupkom da će i njihova djeca biti odgajana u muževljevoj vjeri. Još 1859. godine odredbom velikog vezira definisani su pravni uslovi pod kojima se neka konverzija može smatrati važećom.³⁴⁵

U vrijeme austrougarske uprave povećan je broj vjerskih konverzija. Prevjeravanja su vršile sve vjerske zajednice. Razlozi su bili različiti.³⁴⁶ Naročito je došlo do porasta vjerskih konverzija muslimana, pa tek onda ostalih vjerskih zajednica. Svaka od ovih promjena vjere samo je dodatno polarizovala stanovništvo, a austrougarska uprava je nastojala da se odbrani od tvrdnji da potpomaže katolički prozelitizam, odnosno da radi u interesu katoličke crkve. Naravno, ove optužbe se ne mogu uzeti kao potpuno tačne, jer iako je Monarhija bila dominantno katolička zemlja, interes države bio je iznad vjerskog, stoga je primarno mjesto u nastojanjima austrougarske uprave bilo da očuva javni red i mir u zemlji i spriječi eventualne sukobe među različitim vjerskim zajednicama. Kako su godine prolazile, a broj vjerskih konverzija se povećavao, uprava je bila svjesna da se postupak promjene vjere mora propisati državnim zakonima, da bi se otklonile sve nedoumice u konkretnim slučajevima. Stoga je ministar Kalaj, 9. jula 1891. godine, donio naredbu kojom je precizno definisana procedura vjerskih konverzija. Kao model pri kreiranju ove naredbe poslužio je ugarski zakon iz 1868. godine o konverzijama s protestantizma na katoličanstvo, ali isto tako uzete su u obzir i odredbe osmanskog zakona. To se naročito vidjelo prilikom definisanja punoljetstva konvertita, pa je ostavljena opcija da je osoba punoljetna kada dostigne potpunu „tjelesnu i duševnu zrelost“.³⁴⁷ Time je otvoren prostor za manipulacije, jer se postavljalo pitanje: da li osoba stiče „zrelost“ punoljetstvom ili ulaskom u pubertet? Da vjerske zajednice u potpunosti ne bi bile isključene iz navedenog procesa, naredba je dozvoljavala intervenciju predstavnika obje religije.³⁴⁸ U idealnim okolnostima, vjerska zajednica koja „gubi“ vjernika trebala je dati pismenu ispisnicu konvertitu. Ukoliko do toga ne dođe, Kotarska uprava je imala, prema naredbi, da se angažuje u

³⁴⁴ *Židovska smotra*, Hoće da pokrste našu djecu, 31.5.1912, broj 8, 118–119.

³⁴⁵ P. Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“, *Historijska traganja*, 2 (2008), 61. Pitanje vjerskih konverzija, naročito muslimana, je aktualizovano od vremena tanzimata, jer su tada muslimani i nemuslimani izjednačeni u pravima. Prema šerijatu, koji je dominirao u predtanzimatskom vremenu, kazna za istup iz islama je smrt.

³⁴⁶ Vjernici su napuštali katoličanstvo jer nisu mogli dobiti crkveni razvod, s druge strane, pravoslavna crkva je kod sklapanja braka insistirala da oba buduća supružnika budu pravoslavne vjeroispovjesti. Islam je nudio mogućnost mnogoženstva.

³⁴⁷ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 9. jula 1891, br. 52. 694/I o prelaženju ovozemnih pripadnika jednog vjerozakona u drugi u Bosni i Hercegovini zastupljen vjerozakon, Sarajevo 1891, 419.

³⁴⁸ P. Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“, 62–63.

procesu verifikacije konverzije. Ono što je Kotarska uprava morala utvrditi ticalo se toga da li je lice punoljetno, odnosno dovoljno psihofizički zrelo da donese odluku o konverziji, te da li je odluka konvertita ishoda na kakav nezakonit način uz upotrebu prisile ili je pak lice dovedeno u zabludu. Prema naredbi, svaka konverzija je morala biti pribilježena kod okružne vlasti.³⁴⁹ Zakonsko uređenje vjerskih konverzija nije prolazilo bez prepreka. Poznato je da je vrhbosanski nadbiskup Štadler odbacivao propis o konverziji, ističući da se on vodi božanskim zakonima, tvrdeći da mu ni papa ne bi dao dozvolu da ih ignoriše.³⁵⁰ Naime, Sveta stolica je u jesen 1891. godine odbacila naredbu, smatrajući njeno donošenje uplitanjem države u interese crkve. Nadbiskup Štadler je imao i konkretnu primjedbu na sadržaj naredbe, jer je zahtijevana punoljetnost konvertita, pa je stoga smatrao da je zakon nepotpun, jer na dopušta konverziju djeci konvertita ukoliko su maloljetna. Isto tako, rok od dva mjeseca u okviru kojeg je moralo da dođe do verifikacije konverzije smatrao je predugim, jer je sredina mogla na utiče da konvertit odustane od promjene vjere. Da bi se privoljela rimokatolička crkva da prihvati naredbu, unijeta je dopuna da nadležni organ može izdati potvrdu o namjeri konverzije, ukoliko to ne učini predstavnik vjerske zajednice koja se napušta. Na taj način je proces prevjeravanja znatno olakšan, ali je teret odlučivanja u spornim slučajevima prebačen na austrougarsku upravu. U januaru 1894. nadbiskup Štadler je obavijestio ministra Kalaja da Sveta stolica može prihvatiti dogovor o konverziji. Iste godine dopuna je odobrena od strane Svete stolice i cara Franca Jozefa I.³⁵¹

Zaključno sa 1915. godinom, na prostoru Bosne i Hercegovine zabilježene su 243 konverzije, što čini indiferentan broj kada se ima u vidu broj cjelokupnog stanovništva. Ipak, treba imati u vidu da uticaj svake od ovih promjena vjere u lokalnoj sredini prevazilazi brojčani značaj provedenih prevjeravanja. U vrijeme cijelog trajanja austrougarske uprave na ovom prostoru, Jevreji su usljed konverzija izgubili jedanaest pripadnika, s tim što su dobili jednog vjernika.³⁵²

Većina od ovih jedanaest Jevreja prešla je u rimokatoličku vjeru. Iako je svakako bilo i dobrovoljnih prelazaka, oni koju su najviše uzburnili javnost ticali su se pokušaja protivzakonitih navođenja na konverziju ili pak nepoštovanja naredbom propisane procedure za konverziju. Prozelizitam rimokatoličke crkve u Bosni i Hercegovini prema Jevrejima eskalirao je 1895. godine, kada je nadbiskup Štadler izvršio krštenje dvoje jevrejske djece Mordohaja Danitija. O dramatičnosti situacije koja je nastala povodom ovog čina svjedoči i to da je o svim dešavanjima obaviješteno i Zajedničko ministarstvo finansija. Zemaljska vlada je u iscrpnom izvještaju navela da je Danitijevo dvoje djece, dječak starosti dvije godine i djevojčica stara samo pet mjeseci, kršteno od strane nadbiskupa. Krštenje je, prema izvještaju Zemaljske vlade, izvršeno na molbu oca, koji je zamolio nadbiskupa da brine o njegovoj djeci jer je on odveć siromašan čovjek. Nadbiskup Štadler je mališane uzeo pod svoje pokroviteljstvo, a zauzvrat otac je pristao na krštenje. Prema tvrdnji Zemaljske vlade, to je izazvalo veliko negodovanje i uznemirenost kod sefardskog stanovništva. Oglasio se i nadržabin Abraham Abinun. On, kao i cijela zajednica, odbijali su da prihvate ovaj čin krštenja kao istup iz vjerske zajednice. Pogotovo jer su lica bila maloljetna. Oni su potencirali da majka djece i njen stav po ovom pitanju nisu uzeti u obzir. Zemaljska vlada je potvrdila da majka

³⁴⁹ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 9. jula 1891, br. 52.694/I o prelaženju ovozemnih pripadnika jednog vjerozakona u drugi u Bosni i Hercegovini zastupljen vjerozakon, Sarajevo 1891, 419–424.

³⁵⁰ ABH, ZMF, k. 190, Präs. 1267/1902, ZVS–ZMF, 24.9.1902.

³⁵¹ Z. Grijak, „O nekim važnim aspektima problema konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Sarajevo 2011, 153–155.

³⁵² *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, Wien 1917, 99–100. Prema zvaničnoj statistici austrougarske uprave u periodu od 1878. do 1915. izvršene su 243 konverzije, i to tako što su muslimani izgubili 65 pripadnika, a dobili 44, pravoslavni su izgubili 46, a dobili 88, katolici su izgubili 118, a dobili 93, evangelici su izgubili 16 (u radu P. Geleza se pominje broj 6, vidi P. Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“, 21), a dobili 14, dok su Jevreji izgubili 11, a dobili 1 pripadnika. Tri osobe su se izjasnile kao ateisti (für konfessionslos erklärt). Istoričar P. Gelez je u svom radu koristio i građu Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, fond Konverzije, gdje je pronašao da su u razdoblju od 1878. do 1910. godine evidentirana 373 slučaja od kojih je 151 rezultirao konverzijom. P. Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“, 22.

ima pravo da se obrati okružnoj oblasti, koja bi onda u svojstvu suda donijela odluku.³⁵³ Međutim, samu konverziju Vlada je prihvatila, s obzirom na to da je otac djece dao svoj pristanak na nju. Vjerovatno se i majka saglasila sa konverzijom, budući da nema podataka da se na istu žalila sudu.

Pet godina docnije, još jedan slučaj konverzije na katoličanstvo uzbunio je jevrejsku sefardsku zajednicu. Bio je to „slučaj Kabiljo“. Civilni adlatus baron Hugo Kučera je 20. decembra 1900. godine uputio šifrovani telegram Zajedničkom ministarstvu finansija, u kojem je izvijestio da mu se sefardski nadržabin (A. Abinun, prim. aut.) žalio na postupak nadbiskupa Šadlera koji je petnaestogodišnju Merkadu Kabiljo skrivao u nekom vjerskom objektu s namjerom da je krsti. Nadržabin je smatrao da je ovakvim skrivanjem onemogućen da se provede zakonom propisani postupak konverzije, jer vlasti nisu imale pristup u samostan.³⁵⁴ Dva dana kasnije, Zemaljska vlada je uputila telegram ministru Kalaju u kojem je istakla svoju riješenost da se čitava afera okonča na „miran i zakonit“ način. Vlada je predložila da nadbiskup omogući Merkadi da se sastane sa roditeljima, bez prisustva svjedoka. Ukoliko se djevojka i nakon tog susreta opet izjasni za konverziju, onda bi ju trebalo sa svjedocima uputiti nadržabinu koji bi joj trebao dati istup iz zajednice. Naposljetku, trebalo je osigurati da ona bude smještena u jednu privatnu kuću u Sarajevu, gdje bi boravila do konačne promjene vjere, budući da se ona „ni pod kojim okolnostima ne želi vratiti u roditeljsku kuću“.³⁵⁵ Iako je slučaj na kraju rezultirao konverzijom, ono što nije vidljivo iz samog merituma jeste razlog za prihvatanje rimokatoličke vjere. Na to je Zemaljska vlada ukazivala i par godina docnije kada je bio aktuelan slučaj Estere Altarac. Naime, iz arhivskih dokumenata je vidljivo da je vlast tom prilikom upoređivala ova dva slučaja, te je našla sličnost u motivima konverzije koje opisuje kao „svađa u domaćinstvu ili materijalna korist“, mada se to „za Esteru nije moglo sa sigurnošću utvrditi“. Kada je izbila afera oko konverzije Estere Altarac, za zaštitu njenih interesa se založio otac. Međutim, postojala je prepreka u tom pogledu, jer je ona kao petnaestogodišnjakinja bila zaposlena kao spremačica kod Jude Levija, tako da nije ni boravila u roditeljskom domu. Sam pokušaj provođenja konverzije obilježen je misterioznim nestancima i pojavljivanjima Estere. Utvrđeno je da je ista od strane nadbiskupa Šadlera poslana u samostan, pa je nakon par dana vraćena poslodavcu, zato niko od roditelja nije primijetio njen odlazak. Prema saznanjima Vlade, nakon toga je boravila nekoliko dana u nadbiskupskoj rezidenciji, da bi odatle, nakon hitnih žalbi njenog oca, bila odvedena na Betaniju i sklonjena u samostan sestara božanske ljubavi. Odatle je djevojka „ili puštena ili je pobjegla“ i vratila se u roditeljsku kuću. Naposljetku je Zemaljska vlada u svom izvještaju primijetila da je lokalna sefardska zajednica bila zadovoljna ovakvim razvojem događaja.³⁵⁶ Naravno, ovakav rasplet cjelokupne situacije išao je i austrougarskoj upravi u prilog.

Da opasnosti od konverzije nisu vrebale samo Jevreje u Sarajevu, potvrđuje slučaj iz Livna, od septembra 1905. godine, o kojem je pisala *Srpska riječ* (*Српска ријеч*). Naime, rimokatolik Franjo Bezina „kidnapovao“ je Mazaltu, kćer livanjskog trgovca Jakova Montilja. Zahvaljujući intervenciji kotarskog predstojnika i policije, otac je uspio vratiti kćer, a počinitelj je uhapšen. Međutim, istoga dana je zbog intervencije gradskog načelnika i župnika pušten. Time je ionako napeta situacija dodatno pogoršana. Otpočele su provokacije lokalnih katolika prema djevojinom ocu, uz stalne prijetnje da će Mazalta biti ponovo oteta. Nesrećni otac bio je prinuđen da odvede kćer pred Kotarski sud da se izjasni želi li poći za Franju. Atomsfera je došla do usijanja, jer je oko 150 katolika bilo ispred suda, a čak 50 unutra. Djevojka je odbila da pođe za Franju. Oca i kćer su dvojica policajaca na čelu sa policijskim komesarom morala dopratiti kući. Nakon toga Jakov je Mazaltu sklonio iz Livna.³⁵⁷ Koliko je cijela situacija bila dramatična svjedoči i činjenica da je i Zajedničko ministarstvo finansija obaviješteno o događajima.³⁵⁸ Svakako treba imati u vidu da je uredništvo *Srpske riječi* (*Српске ријечи*) donijelo ovu vijest o konverziji s namjerom da ukaže da

³⁵³ ABH, ZMF, k. 10, Präs. 769/1895, ZVS–ZMF, 19.6.1895.

³⁵⁴ ABH, ZMF, k. 7, Präs. 1635/1900, ZMF (šifrovani izvještaj civilnog adlatusa Kučere), 20.12.1900.

³⁵⁵ ABH, ZMF, k. 7, Präs. 1648/1900, ZVS–Kallay, 22. 12.1900.

³⁵⁶ ABH, ZMF, k. 190, Präs. 1267/1902, ZVS–ZMF, 24. 9.1902.

³⁵⁷ *Српска ријеч*, Вјерски фанатизам и отмица дјевојке, 5 (18) октобра 1905, бр. 145, 2.

³⁵⁸ ABH, ZVS 1, k.112; š. 98-46; 1905. ZMF–ZVS, 3.11.1905.

austrougarska vlast nije adekvatno reagovala u pomenutom slučaju. Vidimo da i nakon pravnog uređenja postupaka vjerskih konverzija i dalje je dolazilo do zloupotreba, a nerijetki su bili slučajevi „zaobilaženja“ zvanične naredbe. Iako je odnos jevrejske i ostalih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini u načelu počivao na međusobnom poštovanju, upravo su ovakvi, prozelitizmom inspirisani, pokušaji konverzija doprinosili usložnjavanju uzajamnih odnosa.

Konzervativna sredina teško se nosila sa dobrovoljnim istupima pojedinaca iz vjerskih zajednica. Poznat je i slučaj iz 1907. godine o kojem je pisao banjalučki list *Otađbina* (*Отаџбина*). Naime, oni su izvijestili da je u Banju Luku pobjegla s jednim rimokatolikom iz Sarajeva jedna Jevrejka, s namjerom da se krsti i uda za njega. Ovo je, prema pisanju *Otađbine* (*Отаџбине*), izazvalo „veliku uzbuđenost kod naših sugrađana Jevreja“, koji su od političke vlasti tražili da se djevojka vrati u Sarajevo. Ona je se vratila u Sarajevo, ali se „opet iz Sarajeva vratila natrag ovamo“. Vjerovatno je negativan odnos zajednice uticao da je djevojka ponovo tražila utočište u Banjoj Luci. *Otađbina* (*Отаџбина*) kritikuje vlast što se energičnije nije založila da se zaštiti vjera.³⁵⁹ Treba imati u vidu da je u ovom konkretnom slučaju ovaj list više istupao kao protivnik nadbiskupa Štadlera i rimokatoličke crkve, nego zaštitnik Jevreja.

Sklapanje braka sa pripadnicima drugih vjeroispovijesti, jevrejska, naročito sefardska zajednica, nastojala je spriječiti. Poznat je slučaj iz 1910. godine, kada je Bugarin Marinko Rajkov, radeći kod Salomona Altaraca, upoznao njegovu kćerku Rifku. Znajući da otac ne bi pristao na brak Marinka i Rifke, njih dvoje su pobjegli u Tešanj s namjerom da se tu vjenčaju. Na očevo i bratovo traženje, djevojka se nije željela vratiti kući, stoga je otac tužio Marinka sudu pod optužbom za krivično djelo otmice. Sud ga je na kraju oslobodio krivice.³⁶⁰

Izuzev ovih sporadičnih slučajeva, u cjelini gledano odnos Jevreja i drugih naroda u Bosni i Hercegovini počivao je na međusobnom uvažavanju i poštovanju. U više navrata Jevreji su davali priloge za izgradnju sakralnih objekata drugih konfesija, kao i za rad njihovih pjevačkih i kulturnih društava i to ne samo u Sarajevu, već i u drugim gradskim sredinama.³⁶¹ Bogati jevrejski pojedinci nisu žalili sredstva kada je trebalo ulagati novce za dobrobit grada ili šire zajednice. Novac se ulagao i u kulturu. Jedan od najbogatijih sarajevskih građana Salomon I. Salom, trgovac, posjednik i političar, 1881. godine podigao je ličnim sredstvima, na svojoj parceli u centralnoj gradskoj ulici prvo pozorište u Sarajevu. U „Salomovom pozorištu“ gostovale su strane pozorišne trupe. Ustanova je radila sve do 1894. godine, kada su zemljište i zgrada prodani novim vlasnicima, koji su „pozorište“ porušili.³⁶² Ipak od ideje gradnje nove zgrade, u kojoj bi se prikazivale predstave, nije se odustalo. Salom je kasnije bio i član odbora koji je rukovodio gradnjom Društvenog doma (docnije Narodno pozorište, prim. aut.). Važna ličnost u tom periodu bio je i poznati gradski ugostitelj Eduard Laslauer (Eduard Lasslauer). On je, došavši u Bosnu još u prvim godinama austrougarske uprave (1879), imao u svom posjedu jedan gradski hotel, zahvaljujući čemu se veoma brzo profilisao kao bitna ličnost gradskog društvenog života. I on je bio član odbora za podizanje Društvenog doma. Kada je, najzad, 2. januara 1899. godine zgrada svečano otvorena, Laslauer je uzeo u najam restoran koji se nalazio u okviru ovog prostora. Sam proces njegovog izbora nije bio

³⁵⁹ *Отаџбина*, Штадлерова жртва, 6. јул 1907, бр.4, 3.

³⁶⁰ *Večernji sarajevski list*, Bugarin odveo Španjolku, 24. februar 1911, broj 42, 3.

³⁶¹ *Босанска вила*, Исказ добровољних прилога српско-православног црквеног пјевачког друштва „Слога“, 15. мај 1897, прилоге су дали; Jozef Zadik Danon i Danijel A. Kajon, http://www.infobiro.ba/article/658287_pristupljeno_24.11.2021; *Sarajevski list*, Iskaz dobrovoljnih priloga pridarenih u mjestu i sa strane prilikom obdržavanja svetosavske besjede u gradu Bihaću 14. (26) januara 1890, 2. mart 1890, priloge su dali: A(lbert) Rehnitcer, Mošo Levi i J. Levi, http://www.infobiro.ba/article/562002_pristupljeno_24.11.2021; *Босанска вила*, Исказ добровољних прилога од бесједје која је обдржавана 16. фебруара о. г. у корист градње срп. православне цркве у Бос. Броду, 1. марта 1886, прилоге су дали: Merkadić i Askija (vjerovatno Heskija, prim. sut.) Merkadić, http://www.infobiro.ba/article/449569_pristupljeno_24.11.2021; *Босанска вила*, Исказ добровољних прилога о светосавској бесједи у Бијељини, 30. јул 1897, прилоге су дали: Haim Papo, Baruh Sadik, Samuel Elijas, Ajmiko Altarac, Gabor Grinfeld, Haim Alkalaj, Moric Papo, Samuel Algalaj (vjerovatno Alkalaj, prim. aut.), Moric Alkalaj, Isak Baruh i Josif Fišer, http://www.infobiro.ba/article/658824_pristupljeno_24.11.2021.

³⁶² R. Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1974, 46–47, 51.

neočekivan, jer iako se javilo sedam kandidata, bili su „svi neznatni ljudi kojima se ne bi mogao povjeriti taj veliki posao“.³⁶³

Materijalno situirani jevrejski pojedinci su ulagali novac i u filantropske svrhe. Kada je u Sarajevu novembra 1912. godine otvoren popravni dom za maloljetnike, Dječije popravilište, gradski zastupnik Avram D. Salom je o svom trošku izdržavao 14 pitomaca. I drugi Jevreji su periodično uplaćivali novac za ove svrhe. Tako je Daniel Baruh za popravilište dao prilog od 200 kruna.³⁶⁴

Međutim, nisu svi Jevreji bili imućni, ukoliko izuzmemo tanak sloj trgovačke elite, ostali su uglavnom bili sitni trgovci i skromne zanatlije. Nije bila rijetkost da su se Jevreji sretali i u policijskim i sudskim rubrikama kao prestupnici ili počinioci krivičnih djela. Tako su Majer Bararor i Avram Altarac uhapšeni i pritvoreni zbog krađe koža, zatim Avram Maestro Perić, iako sam dvadesetogodišnjak, bio je dobro poznat policijskim vlastima.³⁶⁵ Ipak to su bili pojedinci i u cjelini gledano bilo ih je znatno manje nego pripadnika drugih konfesija.

Koliko je čaršija bila vezana za istaknute Jevreje svjedoče njihove sahrane, kada je masa običnog naroda svih konfesija dolazila da ih isprati. Poznat je i slučaj iz 1913. godine kada je učeni sarajevski rabin i predsjednik Bet dina Merkado Avram Romano odlučio da zauvijek napusti Bosnu i odseli se u Palestinu, da bi tamo skončao život. Pred nekoliko stotina ljudi koji su došli da ga isprate, rabin je zahvalio sugrađanima svih vjera na predusretljivosti prema Jevrejima.³⁶⁶

Možemo zaključiti da su se Sefardi na početku austrougarske uprave nalazili u boljem početnom društvenom i materijalnom položaju u odnosu na aškenaske Jevreje, jer su nakon viševjekovnog života u Bosni srasli s domaćim mentalitetom, finansijski se konsolidovali i stekli određen ugled u tadašnjem društvu. S druge strane, aškenaski Jevreji, percipirani i kao stranci, morali su da ulože više napora da bi bili prihvaćeni. U cjelini gledano, samo su jevrejski pojedinci posjednici i industrijalci, uglavnom sefardskog porijekla, uspjeli da izbore svoje mjesto u tadašnjoj eliti. Ostali Jevreji, skromnog materijalnog stanja ili pak odveć siromašni, dijelili su sudbinu većine ostalih naroda u Bosni i Hercegovini.

³⁶³ R. Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, 61.

³⁶⁴ *Sarajevski list*, Dječije popravilište u Sarajevu, 31. decembar 1912, broj 278, 2; *Sarajevski list*, 6. februar 1913, broj 26, 2.

³⁶⁵ *Večernji sarajevski list*, 4. januar 1911, broj 3, 2.

³⁶⁶ *Sarajevski list*, Odlazak nadrabina Merkado Romano, 24. februar 1913, broj 39, 2.

IV UČEŠĆE JEVREJA U POLITIČKOM ŽIVOTU BOSNE I HERCEGOVINE

1. Jevreji u gradskim i opštinskim vijećima

Gradski statuti (primjer Sarajeva)

Pravo učešća nemuslimana u radu gradskih vijeća na prostoru Bosne i Hercegovine imalo je svoju genezu još u prvoj polovini XIX vijeka, odnosno od vremena kada su sultani ograničenim reformskim pokušajima nastojali da očuvaju svoju suverenu vlast nad cjelokupnim carstvom. *Hatišerif od Gilhane* (1839), proklamujući jednakost podanika, najavio je početak višedecenijskog razdoblja tanzimata.

Austrougarska uprava se pri organizaciji opština, kao i prilikom definisanja njihovih nadležnosti i utvrđivanja obaveza, poslužila osmanskim *Zakonom o opštinama* od 27. ramazana 1294. (5. oktobar 1877). Prema njemu, mandat opštinskih predstavnika bio je ograničen na četiri godine, s tim da je četvrtim članom zakona bilo predviđeno i da se polovina vijećnika „zamijeni“ svake druge godine. Kada je riječ o procesu izbora opštinskih predstavnika, on je trajao od decembra do februara, uključujući i sve predradnje prije samog čina biranja. Veliki značaj, prema ovom zakonu, imao je poseban izborni komitet u čiji sastav su ulazili predstavnici svih konfesija, pa i Jevreji. Ovaj komitet je vršio nadzor nad cjelokupnim izbornim procesom.³⁶⁷

Značaj Sarajeva kao nekadašnjeg centra vilajeta i najvećeg grada u Bosni i Hercegovini, prepoznala je i austrougarska vlast. Tako je u procesu uspostavljanja vojne uprave još 22. avgusta 1878. godine donijela *Provizorni statut za grad Sarajevo*. Prema njemu, u svjetlu specifične vojne uprave izbori za sarajevsko opštinsko vijeće nisu bili predviđeni. Naime, već je prvim članom Statuta definisano da će opštinske predstavnike, njih osamnaest, imenovati vojna uprava. Konfesionalni sastav je bio takav da je bilo pet muslimana, šest pravoslavnih (u tekstu „šest nepounijačenih Grka“ – „sechs nichtunirte Griechen“), tri katolika i četiri Jevreja. Među ovim predstavnicima vojno-civilni guverner, odnosno šef Zemaljske vlade, birao je gradonačelnika i tri opštinska odbornika. Oni su obavljali funkcije kao uže upravno tijelo.³⁶⁸ Mada nije izričito navedeno, vidi se da je austrougarska uprava pazila da predstavnici sve četiri konfesije budu zastupljeni u odboru. Iako u vrijeme donošenja ovog Statuta još nije bio završen proces popisa stanovništva na okupiranoj teritoriji, vlast se vodila principom da za lojalne konfesionalne grupe obezbijedi dovoljan broj predstavničkih mjesta. Tako su se među „povlaštenima“ našli i Jevreji, jer, između ostalog, nisu pružali oružani otpor. Oni su nakon zauzeća Sarajeva izrazili svoju spremnost da prihvate novu vlast, poslavši već 20. avgusta 1878. godine svoga rabina Jozefa Leona Fincija na poklonjenje generalu Filipoviću.³⁶⁹ Prema *Provizornom statutu*, u nadležnost gradskog vijeća ulazili su uglavnom komunalni poslovi vezani za funkcionisanje vodosnabdijevanja, kanalizacije, rad vatrogasne službe, kao i briga o siromašnima. Gradsko vijeće je u tim prvim godinama rada imalo krupne zadatke u pogledu organizacije života u razrušenom Sarajevu. Za potrebe gradskog budžeta trebalo je obezbijediti redovno naplaćivanje poreza i taksi. Vijećnici su morali i voditi brigu o provođenju stalnih opravki u gradu, naročito nakon katastrofalnog požara. Naravno, Vlada je imala ingerenciju da nadgleda rad gradonačelnika i zastupnika, te je, shodno tome, mogla da izriče i disciplinske sankcije ukoliko ne obavljaju svoje dužnosti.³⁷⁰

³⁶⁷ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Gemeindegesetz vom 27. Ramazan 1294 (5. October 1877), Wien 1880, 574–584.

³⁶⁸ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Provisorisches Statut für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo vom 22. August 1878, Wien 1880, 585–586.

³⁶⁹ *Židovska smotra*, Der Chacham-Baschi von Sarajevo, 31.5.1909, broj 10, 158.

³⁷⁰ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Provisorisches Statut für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo vom 22. August 1878, Wien 1880, 585–586.

Prelaskom s vojne na civilnu upravu javila se potreba za donošenjem novog statuta za grad Sarajevo. On je odobren 10. decembra 1883, a objavljen 20. januara 1884. godine. Trećim, četvrtim i petim članom utvrđeno je da opštinu grada Sarajeva zastupaju Opštinsko vijeće, Gradsko poglavarstvo i kotarski muktari. Opštinsko vijeće sastojalo se od 24 člana, od kojih su 2/3 birane na izborima, a 1/3 je imenovala Vlada. Njega je po konfesionalnoj strukturi činilo dvanaest muslimana, šest pravoslavnih, te po tri katolika i Jevreja. Mandat im je bio ograničen na tri godine. Prema članu trinaestom, propisano je da gradskog načelnika i njegovog zamjenika imenuje poglavar zemlje na prijedlog civilnog adlatusa. Dalje, član šezdeset predviđa da će se u svakom gradskom kotaru postaviti po jedan kotarski muktar, koji će biti dužan da, kao izvršni organ s jurisdikcijom u svom kotaru, potpomaže gradskog načelnika u vršenju opštinskih i javnih poslova. Način izbora kotarskih muktara predviđen je članom 61, gdje stoji da ih bira opštinsko zastupstvo iz reda najuglednijih stanovnika određenog kotara, a imenuje ih gradski načelnik na period od tri godine. Treba još naglasiti da je njihovo imenovanje morao potvrditi vladin povjerenik. Inače, on je bio posrednik između opštine i Zemaljske vlade. Prema odluci od 9. januara 1884. godine, na tu odgovornu poziciju postavljen je Konstantin Herman. Posebnim setom statutarnih članova (od 68. do 75. člana) definisana su njegova prava i obaveze kao vladinog povjerenika za grad Sarajevo.³⁷¹ U cjelini gledano, ovim Statutom su skicirani osnovni obrisi civilne uprave u gradu Sarajevu. Promjena upravnog statusa, odnosno prelazak sa vojne na civilnu upravu, svakako nije značila i promjenu odnosa austrougarske vlasti prema novoformiranim upravnim organima. Izbornost gradskih predstavnika, iako uvedena ovim Statutom, ipak je ostala ograničena, dok je uloga vladinog povjerenika još više istaknuta. Uprkos nedostacima, ovaj Statut ostao je na snazi punih 15 godina.

Naknadnim izmjenama pomenutog Statuta iz 1899. godine, povećan je broj zastupnika sa 24 na 27, tako što su rimokatolici na postojeća tri dobili još tri predstavnika. To se svakako može objasniti činjenicom da je u deceniji nakon okupacije došlo do znatnijeg porasta katoličkog stanovništva, kako zbog naseljavanja stranaca, u vidu činovnika potrebnih za rad u upravnim organima ili pak agrarnog stanovništva, tako i zbog prirodnog priraštaja domicilnog katoličkog žvlja. Naravno, ne treba smetnuti s uma da je okupaciona uprava nastojala pronaći svoj oslonac među katolicima, smatrajući ih krajnje lojalnim stanovništvom. Takođe, umjesto jednog, po novom statutu Sarajevo je dobilo dva zamjenika gradonačelnika.³⁷² To je urađeno da bi se poštovala podjela vlasti po nacionalnom ključu.

Pored Sarajeva, kao upravnog i vojnog središta okupiranih provincija, gradske statute su imali i drugi gradovi. Među najstarijima treba istaći *Provizorni statut za grad Bijeljina* i gradsko vijeće koji je donijet 18. marta 1879. godine. Njime je Zemaljska vlada predvidjela imenovanje gradskog savjeta od dvanaest članova, od kojih šest muslimana, pet pravoslavnih i jednog Jevrejina.³⁷³

U red starijih opštinskih statuta ubraja se i mostarski, donijet već 1879. godine, koji je ostao na snazi punih jedanaest godina.³⁷⁴ On je spadao u red liberalnijih gradskih statuta, pa je kao takav čak uspio da skoro u potpunosti nadživi velike promjene u gradskim upravnim aktima iz 1897. godine. Naime, te godine, 22. januara, Zemaljska vlada je donijela odluku o uvođenju novih statuta

³⁷¹ *Sammlung Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1884. Stück I. Abgegeben und versendet: 20. Jänner 1884, Gemeinde Statut für die Stadt Sarajevo. (Genehmigt mit a. h. Entschliessung vom 10. Dezember 1883, kundemacht von der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina unterm 9. Jänner 1884, Zahl 25034/I.), Sarajevo 1884, 1–6; 19; 21–23; *Sarajevski list*, Vladino povjereništvo za grad Sarajevo. Objava, 24. januar 1884, broj 9.

³⁷² *Gesetz- und Verordnungsblatt für die Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1899. Ausgegeben und versendet 1. März 1899. Stück V, Verordnung der Landesregierung für die Bosnien und die Hercegovina vom 18. Februar 1899, betreffend die Aenderung einiger Bestimmungen des Gemeinde-Statutes und der Wahlordnung für die Stadt Sarajevo vom Jahre 1884, Sarajevo 1899, 42; pogledati C. Луџиџа, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*.

³⁷³ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Erlass der Landesregierung in Sarajevo vom 18. März 1879, Nr. 3073 pol., betreffend die Genemigung des Gemeindestatutes für Bjelina, Wien 1880, 587–589.

³⁷⁴ *Musavat*, Bosna i Hercegovina. Šta sad?, 18. april 1907, broj 12, 3–4.

i izbornih redova za gradove u Bosni i Hercegovini, izuzev Sarajeva i Mostara, koji su uz manju korekciju jednog paragrafa zadržali postojeće Statute.³⁷⁵ Promjenama iz 1897. godine uveden je unificirani oblik Statuta za gradske opštine u Bosni i Hercegovini. U njemu je ostavljena sloboda da se za svako pojedinačno mjesto raspored mandata izvrši prema konfesionalnoj strukturi stanovništva.

Kako je Statut pružao osnovu za rad opštinskih predstavništava, u javnosti su se javljali i glasovi da se zbog promjene brojnosti stanovništva u konkretnim urbanim sredinama, odnosno opadanja broja pripadnika određenih konfesija, prvenstveno zbog iseljavanja, a porasta drugih, moraju mijenjati i statuti. Tako je 12. februara 1911. na saborskoj sjednici Josip pl. Vancaš iznio ideju o potrebi izrade novog Statuta za Sarajevo, jer je broj katolika porastao, a smatrao je i da Jevreji imaju premali broj zastupnika, pa je i tu trebalo izvršiti povećanje broja narodnih predstavnika. Iako je na toj sjednici bilo mišljenja da je Statut nužno reformisati, taj posao, zbog svoje obimnosti, odložen je za kasnije.³⁷⁶ Međutim, promjene nisu izvršene.

Važno je istaći da statutarno uređenje sarajevskog Gradskog vijeća ne samo da je utvrdilo njegove nadležnosti i ingerencije, nego je poslužilo i kao osnova u kasnijim godinama za donošenje statuta za druge gradove. Austrougarska uprava je na taj način brigu za organizaciju života u gradu i rješavanje komunalnih, građevinskih, zdravstvenih i drugih pitanja prebacila na gradske, narodne predstavnike. Kao što smo vidjeli uticaj jevrejskih predstavnika bio je evidentan jedino u Sarajevu. U drugim naseljenim mjestima učešće Jevreja u gradskoj izvršnoj vlasti ovisio je u prvom redu o njihovoj brojnosti, ali i o društvenom ugledu pojedinaca.

Izbori za gradska vijeća i rad istih

Jevreji, zavisno od njihove brojnosti u gradskim središtima, imali su prema zakonu pravo učešća u radu gradskih vijeća. Poznato je da je jevrejska zajednica imala svoje predstavnike u opštinskim vijećima Banje Luke, Travnika, Tuzle, Bijeljine, Bihaća, Broda, Višegrada.³⁷⁷

Narodni predstavnici u gradskim vijećima bili su ugledni i uglavnom imućni članovi dotične uže urbane sredine, kao što je to bio slučaj u Sarajevu. Svojim izborom u sarajevsko Gradsko vijeće, ovi pripadnici uglavnom trgovačke elite, su dobili jedan vid političke moći koja im je omogućavala da svoje bogatstvo i dodatno uvećavaju. Zato i ne čudi činjenica što su se upravo gradski zastupnici nalazili na pozicijama zakupnika poreza, maltarina (porez za uvoz robe u grad, carina, prim. aut), telalija (oglašavanja, prim. aut.), kantarina i drugih poreskih davanja. I jevrejski zastupnici su koristili svoj položaj u Gradskom vijeću da bi za sebe obezbijedili lukrativne poslove. Poznato je da je Javer ef. Baruh od početka austrougarske uprave bio zakupnik sarajevske maltarine.³⁷⁸ Zatvoren krug ljudi različitih konfesija odlučivao je o komunalnim pitanjima, istovremeno gledajući i lične interese.

Možda je najbolje rad gradskih vijeća opisao Petar Kočić, rekavši: „Nema bijednije, licemjernije i iluzornije ustanove u ovoj našoj zemlji. Oni (zastupnici, prim. aut.) troše silan novac narodni, na sjajne honoracije i razne plaće i plaćice ... Pusta želja za sjajnim honoracijama i masnim liferacijama pomrčala je pamet i savjest i potisnula dužnost i patriotizam. Interesi lični stavljeni su pred interese opšte“.³⁷⁹

³⁷⁵ *Gesetz- und Verordnungsblatt für die Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1897, Ausgegeben und versendet 1. Februar 1897. Stück III, Verordnung der Landesregierung für die Bosnien und die Hercegovina vom 22. Jänner 1897, Z 9003/L., Sarajevo 1897, 5–21. Riječ je o manjoj korekciji sarajevskog i mostarskog Statuta, kojom su u članu 8, odnosno 9, iz pasivnog biračkog prava isključeni „bosanskohercegovački činovnici, sveštenici i učitelji koje je postavila vlast“. Ibidem, 5.

³⁷⁶ *Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима босанско-херцеговачког Сабора год 1910./11.*, LXIII сједница, 12. фебруара 1911, 16–17.

³⁷⁷ *Bosnischer Bote* 1915, 381, 387, 395, 398, 400, 469; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 311.

³⁷⁸ HAS, GP–1, K. 7, 3580/1879.

³⁷⁹ П. Кочић, *Дан*, Беледије, 7. мај 1906, бр. 16, 361.

Sarajevsko gradsko vijeće je od početka svog rada imalo važan zadatak da organizuje funkcionisanje života u gradu nakon vojnih operacija i njegovog zauzeća. Kasnije, kako je grad rastao, širio se, razvijao, dobijao obrise „zapadnih“ gradova, trebalo je premostiti prelaz od otomanske čaršije ka austrougarskom gradu. To je najvidljivije bilo početkom XX vijeka. Korištena su velika sredstva za kaldrisanje ulica, izgradnju vodovoda, gradnju bolnice, organizaciju tramvajskog prevoza, „tamanjenje“ divljih ptica grabljivica, „tamanjenje“ gusjenica.³⁸⁰

Kao što smo već istakli, rad sarajevskog Gradskog vijeća bio je strogo definisan Statutom i kontrolisan od strane Zemaljske vlade, posredstvom posebnog povjerenika. Sjednice Gradskog vijeća su se održavale počev od vremena vojne uprave, još od kada je bio na snazi rigidni *Provizorni statut za grad Sarajevo*. Pitanja o kojima se diskutovalo na sjednicama bila su uglavnom vezana za probleme komunalnog karaktera, kao na primjer proširenja ulica, regulacije vodosnabdijevanja, uređenja vatrogasne službe, uspostave vašarskog opštinskog reda, plaćanja carine na uvoz robe i slično. O tome nam govore članci u *Sarajevskom listu* od 1881. do 1884. koji svjedoče o aktivnom učešću Jevreja u radu vijeća. Jevreje su tad predstavljala četvorica sugrađana, i to: Salomon Isak Salom, Javer efendija Baruh, Zeki efendija Rafailović i David Eskinazi.³⁸¹

Stupanje na snagu novog gradskog Statuta, početkom 1884. godine, posljedično je uticalo na raspisivanje izbora za gradsku skupštinu, prema novom Izbornom redu. Dana 13. marta 1884. godine održani su gradski izbori, prema konfesionalnom principu, na kojima se biralo 16 zastupnika, odnosno njih 2/3. Kod Jevreja najviše glasova su dobili Salomon I. Salom i Hajnrih Lovi (Heinrich Löwy), a Zemaljska vlada je u skladu sa svojim ingerencijama postavila preostalu trećinu zastupnika, pa je iz redova Jevreja imenovala Daniela M. Saloma-Uščupliju.³⁸² Salomon I. Salom je uživao veliki ugled, još od vremena osmanske uprave. U prvim godinama austrougarske uprave povjeravani su mu, kao gradskom zastupniku, odgovorni poslovi koji su se ticali, prije svega, organizacije i nadgledanja građevinskih intervencija, a bio je odgovoran i za raspolaganje opštinskim novcem. Nakon ovih, svi naredni izbori održavali su se u pravilnim razmacima od tri godine. Štampa, naročito *Sarajevski list*, bilježila je izbor gradskih zastupnika i donosila izvještaje sa sjednica gradske skupštine.

Redovni gradski izbori održani su 13. marta 1890. godine. Kada je riječ o jevrejskim predstavnicima, najviše glasova, čak 438, dobio je Salomon I. Salom.³⁸³ Na izborima koji su održani tri godine docnije zabilježena je znatno manja izlaznost građana. Jevreji su izabrali svoja dva predstavnika, Salomona I. Saloma i Eduarda Laslauer (Lasslauer). Salom je i 1896. godine dobio najviše jevrejskih glasova, a pored njega tu su još bili dr Josip Grinfeld (Grünfeld), Daniel Moise Salom i Samuel Ferhervari.³⁸⁴

Na gradskim izborima od 17. marta 1902. godine zapaženo je da je, u odnosu na prošle iz 1899. godine, kod svih konfesija došlo do povećanja broja glasača: tako su Jevreji imali 25 birača više. Izlaznost na izborima je bila 75%. U gradsku skupštinu od Jevreja su izabrani Salomon I.

³⁸⁰ *Sarajevski list*, Iz gradskog zastupstva, 19. januar 1906, broj 8; *Sarajevski list*, Iz gradskog zastupstva, 23. februar 1906, broj 22, *Sarajevski list*, Sjednica gradskog zastupstva, 22. jul 1906, broj 85; *Sarajevski list*, Sjednica gradskog zastupstva, 24. jul 1907, broj 87, 2; *Sarajevski list*, Sjednica gradskog zastupstva, 4. oktobar 1907, broj 118, 3; *Sarajevski list*, Sjednica gradskog zastupstva, 24. januar 1909, broj 10, 4; *Sarajevski list*, Sjednica gradskog zastupstva, 24. februar 1909, broj 24, 3; *Sarajevski list*, Redovna sjednica gradskog zastupstva, 30. april 1909, broj 52, 2; *Sarajevski list*, Izvanredna sjednica gradskog zastupstva 5. decembar 1909, broj 146, 2; *Sarajevski list*, Izvanredna sjednica gradskog zastupstva, 8. decembar 1909, broj 147, 2–3; *Sarajevski list*, Iz gradske općine, 12. oktobar 1912, broj 224, 4.

³⁸¹ *Bosansko-hercegovačke novine*, Djelatelnost gradskog zastupstva, 15. septembar 1878, broj 5 (Ovaj list je od 3. avgusta 1881. godine počeo da izlazi pod nazivom *Sarajevski list*, prim. aut.); *Sarajevski list*, Zapisnik vijeća od 25. jula 1881, 3. avgust 1881, broj 62; *Sarajevski list*, Gradsko vijeće, 15. februar 1882, broj 20.

³⁸² *Sarajevski list*, Izbori za gradsko vijeće, 13. mart 1884, broj 29; *Sarajevski list*, Nova beledija u Sarajevu, 22. mart 1884, broj 33.

³⁸³ *Sarajevski list*, Gradski izbori, 16. mart 1890, broj 32. Ispred Jevreja još su se kandidovali Avram D. H. Behorović (119 glasova), Eduard Laslauer (82 glasa), Daniel M. Salom (71 glas).

³⁸⁴ *Sarajevski list*, 15. mart 1893, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/937956> pristupljeno, 7.4.2020; *Sarajevski list*, 25. mart 1896, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/944592> pristupljeno, 7.4.2020.

Salom i Daniel Moise Salom, a kao njihovi zamjenici imenovani su Jozef C. Danon i dr Josip Grinfeld.³⁸⁵

Početak XX vijeka označio je veliku promjenu u društvu Bosne i Hercegovine, a prije svega kod srpskog i muslimanskog naroda. Došlo je do buđenja nacionalne svijesti i kod jednih i drugih, a sve je bilo podstaknuto višegodišnjim djelovanjem pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Polarizacija unutar svakog od ova dva naroda, podstaknuta smjenom generacija, iznjedrila je mlađu generaciju narodnih predstavnika. Do tada relativno marginalni izbori u predstavništvima lokalnih zajednica, veoma brzo postaju poligoni za „vježbanje parlamentarizma“. Predizborne koalicije i postizborne kombinacije unose novu dinamiku u politički život grada. To je svakako bilo najočitije u Sarajevu. Jevrejski politički predstavnici su počeli da se priklanjaju pojedinim političkim grupacijama u Gradskoj skupštini.

Već se početkom 1908. godine osjećala živa akcija u sarajevskoj gradskoj skupštini, koja je težila da se stranci – doseljenici, odnosno „kuferasi“, liše aktivnog i pasivnog biračkog prava. List *Musavat* je u članku „Sjajna pobjeda narodne svijesti“ s ushićenjem prenio da je, zahvaljujući sporazumnom glasanju Srba i muslimana, donijeta odluka da samo „sarajevski građani“ imaju biračko pravo. Sva trojica jevrejskih zastupnika (Danon, dr Grinfeld, Salom) glasala su protiv navedene odluke, svrstavši se, zajedno sa hrvatskim zastupnicima i muslimanskom grupom Esada-efendije Kulovića, na stranu austrougarske uprave. Na taj način su na sebe navukli bijes ondašnje muslimanske i srpske štampe. Tako ih je uredništvo *Musavata* u člancima „Hoćemo da znamo“ i „S nama ili proti nas?“ direktno upitalo da li je to svrstavanje na stranu vlasti odraz volje čitavog jevrejskog naroda u Bosni i Hercegovini ili je riječ o samovolji njihovih predstavnika. Jevrejima je poručivano da su i oni „domaći sinovi“ da i „njima prijeti kuferaška najezda“. Kočićeva *Otačbina* (*Отаџбина*) je nastupala još oštrije, jer ih je pozivala „da se i u ovom najnovijem pokretu strogo drže svoje vjere, koja propisuje da ne pljuju u tanjir iz koga su jedanput jeli, a pod tanjirom zamišlja se ova naša bijedna zemlja“.³⁸⁶ Treba ipak napomenuti da glasanje jevrejskih predstavnika u ovom slučaju ne možemo posmatrati kao isključivo provladino djelovanje, nego pak odraz nastojanja sa se zaštite interesi njihovih sunarodnika. Važno je imati na umu da je u vrijeme glasanja protiv navedenog prijedloga najmanje 1/3 Jevreja u Bosni i Hercegovini pripadala doseljenicima.

U tako naelektrisanom političkom atmosferi su aprila 1908. godine održani izbori za sarajevsku gradsku skupštinu. U njen saziv su, prema rezultatima izbora, ušla i tri Jevreja. Poražena, ujedinjena muslimansko-srpska opozicija je, prema pisanju neimenovanog dopisnika *Židovske smotre*, svoju ogorčenost neuspjehom na izborima usmjerila ka Jevrejima. Pozivajući se na pisanje lista *Musavat*, koji je optuživao Jevreje da su prije izbora obećali svoju podršku ujedinjenoj opoziciji, ali obećanje nisu ispunili. List je išao i mnogo dalje od optužbi. Prema dopisniku *Židovske smotre*, uredništvo *Musavata* je pozivalo svoje čitaoce na prekidanje svih veza sa jevrejskim trgovcima. Ovaj poziv je naišao na odjek, jer su nakon objavljenog članka bojkotovani jevrejski trgovci i njihova roba. List je još izvijestio da je došlo do prekida poslovne saradnje na lokalnom nivou, između jevrejskih trgovaca, s jedne, i muslimanskih i srpskih zemljoposjednika, s druge strane. *Židovska smotra* je opravdano prenosila bojazan da zbog „niskog kulturnog nivoa bosanskohercegovačkog stanovništva“ pozivi u objavljenim člancima *Musavata* nisu bili bezopasni, te su istovremeno upozoravali da će biti prinuđeni da potraže zaštitu kod nadležnih vlasti. S druge strane, uredništvo *Srpske riječi* (*Српске рјечи*) je zbog djelovanja cenzure svoje nezadovoljstvo Jevrejima izrazilo u mnogo blažoj formi.³⁸⁷

³⁸⁵ *Sarajevski list*, Gradski izbori, 16. mart 1902, broj 32; *Sarajevski list*, Novi gradski izbori, 19. mart 1902, broj 33. *Sarajevski list*, Objava, 19. mart 1902, broj 33.

³⁸⁶ Dž. Juzbašić, „Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 376; *Musavat*, Sjajna pobjeda narodne svijesti, 14. februar 1908, broj 7, 2; *Musavat*, Hoćemo da znamo, 14. februar 1908, broj 7, 4; *Musavat*, S nama ili proti nas, 6. mart 1908, broj 10, 1; *Otačbina*, 22. фебруар 1908, број 7, 3.

³⁸⁷ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Der Kampf um den Sarajevoer Gemeinderat, svibanj–lipanj 1908, broj 4 i 5, 119–120.

Do komplikacija je došlo i dvije godine kasnije, na izborima za gradske mandate u Banjoj Luci. Prema izbornim pravilima potrebno je bilo imati 109 birača da bi se dobio jedan mandat. Budući da su Jevreji imali samo 73 birača, ostali su bez mandata u Gradskom vijeću. Iako je Gradsko vijeće predlagalo da se, izlazeći u susret Jevrejima, poveća broj mandata na 20, Zemaljska vlada je prijedlog odbila. Stoga su Jevreji u Banjoj Luci održali skupštinu, na kojoj su istakli da su i „prije okupacije“, odnosno „već od pamtivjeka, kad ih nije bilo više od deset na broju“, imali svoga predstavnika u Gradskom vijeću.³⁸⁸ Zemaljska vlada je, izgleda, onda promijenila svoj stav po ovom pitanju jer se zastupnik Moric Grinvald (Moritz Grünwald) pominje kao član novoizabranog banjalučkog vijeća koje je u decembru 1910. godine poslalo telegram lojalnosti caru. Dvije godine docnije, predstavnici banjalučke Gradske skupštine došli su u posjetu kod Oskara Poćoreka, poglavara Zemaljske vlade. Među njima bio je i Grinvald.³⁸⁹

Opstrukcije u sarajevskom Gradskom vijeću zabilježene su u januaru 1911. godine. One su došle kao posljedica nezadovoljstva zbog izborne pobjede predstavnika Muslimanske narodne organizacije,³⁹⁰ koji su u Gradskoj skupštini nastupali u koaliciji sa Srpskom narodnom organizacijom.³⁹¹ Naime, opozicija, oličena u vidu Kulovićeve partije,³⁹² Hrvatske katoličke udruge³⁹³ i dvojice Jevreja (Ješue Saloma i Elijasa Kajona), odbila je da se pojavi na prvom zasijedanju Skupštine. Budući da bez njihovog prisustva Skupština nije imala većinu, gradonačelnik im je uputio ultimatum da, ukoliko se ne pojave na zasijedanju i ne polože zakletvu, smatraće se da su se odrekli mandata. Suočeni s ovom prijetnjom, njih devet se pojavilo, položili su zakletvu i onda demonstrativno napustili salu. Time je Skupština ostala bez kvalifikovane većine glasova. I sam Vladin komesar za glavni grad je u svom izvještaju Vladi izrazio paradoks cijele novonastale situacije, jer prema Statutu poslanici su mogli biti kažnjeni zbog nedolaska, ali budući da su položili zakletvu više nisu mogli biti lišeni mandata, jer nije postojala većina za izglasavanje takve odluke. Od Jevreja Elijas Kajon je položio zakletvu, dok Ješua D. Salom nije ni došao na zasijedanje, stoga mu je mandat oduzet i dat Josipu E. Baruhu, Kulovićevo pristalici.³⁹⁴ Opstrukcija je trajala do 10. jula 1911, kada su se na zasijedanju pojavili zastupnici Hrvatske katoličke udruge na čelu s Josipom

³⁸⁸ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Općinski izbori u Banjaluci i Židovi, 12. listopada 1910, broj 21, 4–5.

³⁸⁹ *Sarajevski list*, Izjava lojalnosti, 3. januar 1911, broj 2, 2; *Sarajevski list*, 16. april 1913, broj 80, 2.

³⁹⁰ Muslimanska narodna organizacija je bila prva građanska stranka u Bosni i Hercegovini koja je imala svoj program i rukovodstvo. Stranka je utemeljena 3. decembra 1906. godine na sastanku u Slavonskom Brodu. Kao organ stranke izlazio je list *Musavat* (Jedinstvo). Glavni pravac djelovanja ove stranke bio je usmjeren ka pitanjima vjerske i vakufsko-mearifске autonomije, kao i prema zaštiti interese zemljoposjednika. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 134–135, 139.

³⁹¹ Srpska narodna organizacija je formirana na sjednici održanoj u Sarajevu od 27–30. oktobra 1907. godine. U svom političkom programu zagovarali su saradnju sa muslimanskim predstavnicima. Upravo zbog toga srpski politički predstavnici nisu insistirali na rješavanju agrarnog pitanja, pa su nacionalno-politički ciljevi dobili prednost nad socijalnim. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 161–162.

³⁹² Riječ je o Muslimanskoj naprednoj stranci. Njene vođe su bili istaknuti „napredni Muslimani“, intelektualci. Od 24–26. avgusta 1908. godine održana je u Tešnju osnivačka skupština Muslimanske napredne stranke. Prema programu stranka je imala svrhu da „muslimani u Bosni i Hercegovini očuvaju svoju vjeru, svoj imetak, svoj društveni položaj i svoju individualnost“. Za muslimane je tvrdila da su „starosjedilačko autonomno pučanstvo“, te mu, prema tome, pripada pravo da odlučuje Bosnom i Hercegovinom. Kada je riječ o državnopravnom položaju, prihvatila je status quo. Stranka je podržala aneksiju. Revidirala je u januaru 1910. svoj program, odrekavši se prohrvatske orijentacije i uzela je naziv Muslimanska samostalna stranka. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 174–181.

³⁹³ Hrvatska katolička udruga je stranka koju je osnovao nadbiskup Štadler kada je procijenio da ne može preuzeti vođstvo nad Hrvatskom narodnom zajednicom. Osnivačka skupština stranke održana je 18. januara 1910. godine u Sarajevu. Prema programu, stranka je definisana kao „političko, kulturno i socijalno društvo“ koje štiti interese hrvatskog naroda. Stranka je podržala aneksiju i zalagala se za trijalističko preuređenje Monarhije. Zemaljska vlada je tolerisala rad Hrvatske katoličke udruge i dopustila joj je da izađe na izbore, iako je formalna potvrda Pravila ove stranke stigla tek 1911. godine. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 171–174.

³⁹⁴ ABH, ZMF, k. 306, Präs. 366/1911. Magistrat der Landeshauptstadt Sarajevo-ZVS; Abschrift; List *Musavat*, kao protivnik Kulovićeve partije je pišući o sarajevskoj sjednici rekao: „Tako se neka naša inteligentna gospoda igraju opozicije i opstrukcije.“, *Musavat*, Sjednica gradskog zastupstva, 28. januar 1911. br. 5, 3.

pl. Vančašem i jevrejskim predstavnikom Elijasom Kajonom. „Povratnici“ su dali izjavu da su se vratili u rad Gradskog vijeća da ne bi bili oštećeni interesi grada.³⁹⁵

Sarajevski gradski izbori iz 1913. godine na vidjelo su izbacili postojanje različitih političkih struja među sarajevskim Sefardima. Naime, jevrejski predstavnici Ješua Salom i Avram D. Salom na izbore su izašli na dvije različite liste. Prvi se našao na listi Esada-efendije Kulovića, koju je podržavala većina sarajevskih Jevreja. Drugi je bio na listi Fehim-efendije Ćurčića, čija je stranka, Ujedinjena muslimanska organizacija, pripadala tada obrazovanoj novoj većini u Saboru. Za izbor Avrama D. Saloma glasali su mnogi vladini činovnici i doseljeni Jevreji iz Monarhije.³⁹⁶ Na ovaj način došlo je do usitnjavanja jevrejskog biračkog tijela, a sami jevrejski predstavnici postali su zastupnici partijskih interesa drugih nacionalnih grupa.

Jevrejskih zastupnika je bilo i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine.³⁹⁷ Međutim, njihov uticaj, kao i uticaj gradskog vijeća u cjelini u takvim sredinama, bio je manje značajan nego u slučaju Sarajeva.

2. Bosanski sabor i Jevreji

Problem izbora sefardskog nadrabina

Kao jedno od akutnih, otvorenih pitanja za jevrejsku sefardsku zajednicu bilo je ono vezano za izbor nadrabina. Naime, nakon smrti rabina Abrahama Abinuna, 5. marta 1902, ta pozicija je i 1909. godine još uvijek stajala upražnjena.³⁹⁸ Krivac za takvo stanje bila je sama sefardska vjerska opština koja je donijela odluku da neće pristupiti izboru nadrabina, dok se u lokalnoj sredini ne pojavi odgovarajuća ličnost koja će moći da se nosi sa izazovima ove zahtjevne funkcije. U izgledu za izbor je svakako bio dr Moric Levi (Moritz Levy), koji je 1906/07. godine postavljen za sefardskog rabina u Sarajevu.³⁹⁹ Usložnjavanjem političkih prilika nakon aneksije Bosne i Hercegovine i nagovještaja donošenja Zemaljskog ustava i uvođenja parlamentarizma, izbor sefardskog nadrabina kao budućeg viriliste nije se više mogao odlagati. Tim više što je postojala mogućnost da zbog, nepostojanja konsenzusa među Sefardima, Vlada tu poziciju dâ Aškenazima.

Početkom 1909. godine sefardska jevrejska opština je, u skladu sa Statutom, raspisala konkurs za izbor nadrabina. Iz štampe saznajemo da se tada, kao najizgledniji kandidat za tu poziciju, pojavio rabin iz Plovdiva dr Cemah (Zemach). Njegov dolazak u Sarajevo, početkom

³⁹⁵ *Sarajevski list*, Izvanredna sjednica gradskog zastupstva, 11. jul 1911, broj 148, 2.

³⁹⁶ Dž. Juzbašić, „Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 380.

³⁹⁷ U Bihaću je to bio Jerohan Levi, u Bijeljini Baruh Zadik, u Brodu Merkadić Mavro, u Brčkom Jakob Vajl, u Trebinju Haim Abinun; *Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreszbuch für Bosnien – Hercegovina 1915*, Neunzehnter Jahrganag. Sarajevo 1915, 391, 395, 398, 400, 496. (dalje u tekstu i prilikom navođenja ćemo koristiti skraćeni oblik *Bosnischer Bote 1915*).

³⁹⁸ Nakon smrti nadrabina Jude Josefa Fincija, opštinski odbor je odlučio da se za novog vjerskog poglavara izabere dotadašnji travnički rabin, Avram Abinun. On je, nakon početnog odbijanja, ipak prihvatio ovaj odgovorni položaj i kao vrhovni rabin je služio u Sarajevu do 1902. godine. Nakon njegove smrti, opštinski odbor je postavio Bet din, odnosno rabinski sud sastavljen od trojice rabina, koji su rukovodili sefardskom zajednicom. Riječ je o rabinima: Merkadu Avramu Romanu, Moši Maestru i Ješui Salomu. Treba napomenuti da Haim Kamhi pogrešno datira početak Abinunove službe u 1887. godinu, Dr H. Kamhi, „Sarajevski rabini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566–1966*, Sarajevo 1967, 275, 277; ABH ZVS 1; š. 7–2; 1902; molba Gracije Abinon upućena Zemaljskoj vladi, Sarajevo, 27. septembar 1902. U priloženim izvorima porodično prezime je greškom navedno kao Abinon, umjesto Abinun.

³⁹⁹ Moric Levi (1878–1942) je 1906. doktorirao filozofiju, zatim diplomirao 1907. godine teologiju u Beču. Isticao se kao autor naučnih rasprava i istorijskih članaka. Njegovo najznačajnije djelo jeste knjiga „Die Sephardim in Bosnien“. Godine 1906/07. Levi je postavljen za rabina u Sarajevu, da bi na poziciju nadrabina bio izabran tek 1917. godine. Tu funkciju obavljao je pune 24 godine. Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata odveden je 1941. godine u Grac, pa u Jasenovac, gdje je ubijen. A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 113–114; H. Kamhi, „Sarajevski rabini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566–1966*, 277–278.

mjeseca juna 1909. godine, izbacio je na površinu postojanje dviju antagonistički nastrojjenih frakcija unutar sefardske opštine. Riječ je, s jedne strane, o struji na čelu sa uglednim trgovcem Elijasom E. Kajonom koji „energično agitira i kupi potpise za dr Cemaha“. S druge strane, druga, izrazito konzervativna struja, u kojoj se svojim javnim istupom istakao član Bet dina, rabin Merkado Avram Romano, je otvoreno napao novog rabina „nazvavši ga glumcem“. Protivnici rabina Cemaha obraćali su se i Zemaljskoj vladi da bi osujetili njegov izbor. Nastojali su pokazati njegovu nepodobnost, jer nije Sefard, nego „aškenaski Jevrej iz Rusije“, koji uopšte ne poznaje „hrvatsko-srpski jezik“, a njegov pokušaj održavanja probne propovjedi na ladino jeziku u sarajevskoj sinagogi je neslavno prošao. Da bi se preduprijedila intervencija Zemaljske vlade u izboru nadrabina, na što je ona prema opštinskom Statutu imala pravo, trebalo je što prije sazvati generalnu skupštinu sefardske zajednice. Kako nijedna od sukobljenih strana nije bila spremna na popuštanje sam saziv izborne sjednice bilo je teško organizovati. Nakon nekoliko odlaganja, skupština koju je za 17. jun zakazao Elijas E. Kajon, morala je biti raspuštena uz asistenciju policije, jer je „u onako tijesnim prostorijama nastalo komešanje“.⁴⁰⁰

Iako prilike nisu odavale utisak da može doći do konsenzusa među zavađenim stranama ipak je, nakon nekih desetak dana, zategnutost unutar sefardske zajednice počela da popušta. Svakako jedan od razloga je bio i što su Kajon i pristalice uvidjele da dr Cemah ne može biti dostojan predstavnik Sefarda u Bosni i Hercegovini, zbog toga što je Aškenaz i strani državljanin koji ne poznaje domicilni jezik, niti koristi ladino kao bogoslužbeni. Na zblizavanje dvaju razuđenih struja među Sefardima uticalo je i orodačanje kuća Levi i Kajon. Naime, 28. juna 1909. godine održala se ceremonija vjenčanja između „gospođice Lune Kajon, kćerke uglednog trgovca Eliasa. E. Kajona sa gospodinom Moricom Levijem“. Nije naodmet napomenuti da je čin vjenčanja obavio dr Cemah. Time dr Levi i njegova kandidatura za nadrabina postaju opšteprihvaćeni. Sve to je i ozvaničeno na sastanku trideset predstavnika obiju strana 7. jula 1909. godine, kada je većinom glasova odlučeno da bi se on trebao izabrati za sefardskog nadrabina.⁴⁰¹ Nakon ove javne manifestacije zajedništva, činilo se da je pitanje izbora nadrabina privremeno stavljeno ad acta.

Ostvareni konsenzus oko „nadrabinskog pitanja“ odložio je njegovo rješavanje dok unutar sefardske vjerske opštine ne budu okončane izborne radnje. Naime, još je u junu 1909. godine šest članova opštinskog predstavništva (odbora) predalo svoju ostavku Zemaljskoj vladi, jer se između ostalog nisu slagali sa kandidaturom dr Levija za nadrabina, smatrajući ga premladim za tako odgovoran položaj. Prema Statutu opštine, Vladinim prihvatanjem ostavke prestajao bi mandat cjelokupnom dvanaestočlanom opštinskom predstavništvu (zastupstvu), pa bi se, sljedstveno tome, a u skladu sa sedmim članom opštinskog Statuta, trebalo pristupiti izborima istog.⁴⁰² Vlada se ni po isteku mjesec dana od predaje ostavke nije uopšte izjasnila o njoj. Vjerovatno je računala da bi se njenim odbijanjem moglo ići na redovne izbore za sefardsku opštinu, koji su padali ionako u oktobru 1909. godine, tj. za nekoliko mjeseci. Kako se u međuvremenu naelektrisana situacija među taborima nije mogla smiriti, Vlada je odlučila da uvaži ostavku i raspiše vanredne izbore. Tako je već u prvim danima septembra izborna groznica dostigla vrhunac. Po čaršiji su dijeljeni propagandni materijali. „Imao je svaki bakal, svaki hamal, pa i onaj što košpice prodaje“ u rukama po jedan bijeli list, na kome je bilo svega „i obećanja i kandidata“. Ne želeći ništa prepustiti slučaju i slobodnom tumačenju izbornih programa, išle su „neke uplivnije osobe, pa i učena mladež od dućana do dućana, da ožive riječima ono, što je mrtvo stajalo na papiru“. Tako su ponovo oživjele frakcionaške podjele među Sefardima na konzervativce, s jedne strane, i predstavnike inteligencije, s druge strane. Mlada generacija je predstavljala začetak svojevrjne intelektualne elite kod Jevreja, mada to nije specifično samo za Jevreje u Bosni i Hercegovini. Sinovi, uglavnom imućnih trgovaca, nakon školovanja u inostranstvu vraćali su se u Bosnu, gdje su nastojali ponuditi drugačije načine borbe, ali i drugačija rješenja u vjerskoj opštini. Za nedjelju, 12. septembra 1909. godine, bili su zakazani vanredni izbori u sefardskoj jevrejskoj opštini u Sarajevu. Iako se glasanje u početku

⁴⁰⁰ *Židovska smotra*, Izbor nadrabina za Bosnu i Hercegovinu, 30. 6. 1909, broj 12, 199–202.

⁴⁰¹ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 1. 7. 1909, broj 12, 208; Levi je odnio pobjedu sa 30 glasova za, dok je jedan glas bio protiv njegovog izbora. *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 15. 7. 1909, broj 13, 225.

⁴⁰² ABH, ZVS 1; k. 17; š. 13/57; 1882. Pravilnik za španjolsku-izraelitsku vjersku opštinu u Sarajevu.

odvijalo bez ikakvih poteškoća, čak je, prema izvještaju novinskog dopisnika, glasalo 2/3 birača, ipak su izbori morali biti odlukom Zemaljske vlade poništeni. Naime, u toku glasanja su predstavnici konzervativne struje izrazili svoje negodovanje zbog održavanja izbora po nevremenu, jer je toga dana padala jaka kiša, pa birači nisu mogli doći na izbore. Ostalo je zabilježeno da „kiša je padala kao iz kabla“ i sa sobom donijela mnogo štete, jer „mulje začepi kanale, a voda poplavi cijelo donje Sarajevo“. Shodno tome, oni su smatrali da svi članovi opštine, prvenstveno njihove pristalice, nisu bili u mogućnosti da dođu na glasanje. Ovo negodovanje je preraslo u otvoren protest kada je jedan član opštine „doveo sa čaršije desetoricu plaćenika koji su stali galamiti i protestirati“. Čuli su se čak i povici na ladinu da nebo plače, jer je omladina zgriješila (Joran los sielos, que pecaron los mansevos). Na inicijativu predsjednika izborne komisije Ješue Saloma, Vladin povjerenik je zapečatio glasačke kutije i konfiskovao ih. Nakon nekoliko dana sefardska zajednica je obaviještena od Zemaljske vlade da su provedeni izbori proglašeni nevažećim i da će se za mjesec dana raspisati i održati novi.⁴⁰³

Naprednjaci su aktivno počeli sa izbornom propagandom pred nove izbore, pozivajući birače da svoje povjerenje poklone njima, ali i dijeleći štampane letke „pune ogorčenja i predbacivanja starom režimu“. Na čelu svoje liste istakli su uglednog sarajevskog bankara Ješuu D. Saloma. S druge strane, konzervativci su na kritike odgovarali kontranapadima da su ciljevi naprednjaka odveć liberalni, da pod okriljem modernizacije oni žele urušiti tradicionalne temelje opštine.⁴⁰⁴ Bilo je to klasično razilaženje u mišljenjima između starih i mladih. Ovi potonji, nadahnuti idejama građanskog liberalizma koji je u to vrijeme prožimao Evropu, a s kojim su se pobliže upoznali tokom studija u Monarhiji, prije svega Beču i drugim značajnijim gradovima Monarhije van Bosne i Hercegovine, stremili su reformisanju sarajevske sefardske opštine.

Ipak, približavanje datuma izbora doprinijelo je smirivanju strasti, pa su tako naprednjaci pristali na predizborno, kompromisno rješenje, da svaka od stranaka dobije po šest članova u opštinskom predstavništvu i da na izbore obje strane izađu sa zajedničkom listom. Dopisnici *Židovske smotre* otvoreno su negodovali protiv naprednjačkog povlačenja pred konzervativcima. Tome u prilog išli su i napisi da „žrtvovati ideale svoje, ma i na oltaru sloge, znači samoubijstvo“.⁴⁰⁵ Budući da je dogovor među suprotstavljenim stranama već bio načinjen, nije više bilo svrhe buniti se protiv istog, jer je želja svih bila da predstojeći izbori proteknu u miru.

Ponovljeni izbori za sarajevsku sefardsku opštinu održani su 31. oktobra 1909. godine. Za razliku od prošlih, ovi su protekli sasvim mirno. Izabrano je novo opštinsko predstavništvo, iz kojeg je za predsjednika opštine izabran bankar Ješua D. Salom, a za potpredsjednika Jos(if) Z. Danon. Treba još dodati da je zajednica, iz zahvalnosti za dotadašnji rad, odlučila da bivšeg dugogodišnjeg predsjednika vjerske opštine i gradskog zastupnika Salomona I. Saloma jednoglasno izabere počasnim predsjednikom opštine.⁴⁰⁶

Cijeneći da je prošlo dovoljno vremena od izbora i da je novoizabrana opštinska vlast konstituisana, već 29. novembra 1909. godine obreo se u Sarajevu ponovo rabin iz Plovdiva, dr Cemah. Došao je s ciljem da među novoizabranim članovima zastupstva agituje za svoj izbor na upražnjeno mjesto nadržabina. Šanse za razmatranje njegove eventualne kandidature bile su zaista minimalne, tim prije što je još 7. jula 1909. godine potvrđeno od strane samih sefardskih predstavnika da bi najbolji izbor bio dr Moric Levi. Provedeni izbori i izabrano opštinsko predstavništvo unijeli su novu dinamiku i u proces izbora nadržabina. Budući da im je stavljeno u zadaću primarno da se pobrinu za izradu novog statuta opštine, pa tek kada on bude izrađen i od strane Vlade potvrđen, biće ispunjeni uslovi za raspis konkursa za mjesto nadržabina. Time se

⁴⁰³ *Židovska smotra*, Pismo iz Sarajeva, 30. 9. 1909, broj 18, 309; *Židovska smotra*, Općinski izbori u Sarajevu, 15. 11.1909, broj 21, 374–375; Rezultati poništenih izbora, na kojima je glasalo 2/3 birača, išli su u korist inteligencije (napredne stranke) i to 129 naprema 91 glas. *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Sarajevo. Izbori u sefardičkoj općini, 15. 10.1909, broj 19, 335.

⁴⁰⁴ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Sarajevo. Izbori u sefardičkoj općini, 15. 10. 1909, broj 19, 335.

⁴⁰⁵ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Sarajevo. Izbori za sefardsku općinu, 31. 10. 1909, broj 19, 363.

⁴⁰⁶ *Židovska smotra*, Općinski izbori u Sarajevu, 15. 11. 1909, broj 21, 374.

ponovo na neodređeno vrijeme odlagala popuna nadrabinske stolice. Naposljetku, dr Moric Levi će dobiti nadrabinsku poziciju, ali biće to tek 1917. godine.⁴⁰⁷

Kraj turbulentne 1909. godine za sefardske Jevreje u Bosni i Hercegovini obilježen je i sastankom njihovih predstavnika, na čelu sa predsjednikom opštine, bankarom Ješuo D. Salomom, sa aškenaskim predsjednikom opštine Moricom Rotkopfom i njihovim nadrabinom Samuelom Veselom.⁴⁰⁸ Iako je bila riječ o kurtoaznoj posjeti, ne treba zanemariti činjenicu da je ona došla u vrijeme kada se zbog očekivanog uvođenja parlamentarizma u Bosnu i Hercegovinu, saradnja unutar cjelokupne jevrejske zajednice nametala kao moralna i društvena obaveza.

Aneksija Bosne i Hercegovine i Jevreji

Kao što smo već ranije napomenuli, okupacija Bosne i Hercegovine provedena je 1878. godine i za vladajuće krugove u Monarhiji bila je samo prelazno rješenje. Zato je Austro-Ugarska težila da ih anektira čim se za to stvore uslovi. Naravno, njeno postupanje po ovom pitanju bilo je ograničeno složenim okolnostima međunarodnih odnosa na razmeđu dva stoljeća. Postizanje sporazuma u maju 1897. godine između austrougarske i ruske vlade koji je garantovao očuvanje stabilnosti na Balkanu, označio je ponovno odlaganje plana o pripajanju Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj. Mada je ovaj sporazum donio spokoj Monarhiji na međunarodnom planu, ona se veoma brzo suočila sa unutrašnjim krizama i međunacionalnim sukobima. Oni su izbacili na vidjelo sve slabosti, na bazi kompromisa stvorene, dualne državne tvorevine. U nemogućnosti da se izbori sa širokim talasom nezadovoljstva, a istovremeno strahujući od otvaranja Pandorine kutije, nacionalnog pitanja, Austrija je obnovila sporazum sa Mađarima.⁴⁰⁹ Nešto ranije došlo je i do kadrovske promjene na kormilu Ministarstva spoljnih poslova, kada je grofa Agenora Goluhovskog naslijedio Alojz Leksa grof od Erentala. On i politika koju je zastupao uživali su blagonaklonost u bečkim vojnim krugovima, istovremeno najavivši potrebu aktuelizovanja Istočnog pitanja.⁴¹⁰ Tako je pitanje aneksije Bosne i Hercegovine ponovo dospjelo u žižu interesovanja krajem 1907. godine, da bi u aprilu 1908. godine Zajednički ministar finansija baron Buričan predložio caru aneksiju.⁴¹¹ S druge strane, u samoj Bosni i Hercegovini u to vrijeme više se pažnje obraćalo na najave o uvođenju Ustava, nego na samo pripajanje Austro-Ugarskoj.

Prvi konkretniji glasovi o uvođenju ustavnog poretka u Bosni i Hercegovini čuli su se već sredinom 1908. godine. Ovi nagovještaji hronološki su se poklapali sa složenom situacijom u Osmanskom carstvu, koja je 24. jula 1908. godine kulminirala Mladoturkom revolucijom. Pobjedonosno okončana revolucija donijela je umirućem carstvu prividne promjene u vidu pokušaja ustavnog i parlamentarnog ograničavanja vlasti sultana Abdul Hamida II (1876–1909).⁴¹² Eho ovog revolucionarnog pokreta uticao je na zvaničnu politiku Bečkog dvora i Vlade prema Bosni i Hercegovini. Bojazan da bi mladoturci mogli zahtijevati vraćanje okupiranih pokrajina pod suverenitet sultana, tjerala je na brzu akciju. Ubrzo je (19. avgusta) ministarsko vijeće u Beču dalo

⁴⁰⁷ *Židovska smotra*, Sarajevo. Izbor nadrabina, 30. 11.1909, broj 22, 403; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 113–114.

⁴⁰⁸ *Židovska smotra*, Iz židovskog svijeta. Bosna i Hercegovina. Sarajevo. Zbliženje Sefarda i Aškenaza, 31. 12. 1909, broj 23 i 24, 425.

⁴⁰⁹ M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*, New York 1966, 261–262; A. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, 204–205, 209–241; R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526 – 1918*, Berkeley–Los Angeles–London 1980, 455–456.

⁴¹⁰ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 182–183.

⁴¹¹ H. Kapidžić, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 56; A. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 242.

⁴¹² П. Димон и Ф. Жоржон, „Умирање једног царства (1908–1923)“, *Историја Османског царства*, 696–701; L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, 500–502; S. J. Shaw and E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II: Reform, Revolution, and Republic; The Rise of Modern Turkey, 1808–1975, Cambridge–New York 2002, 266–267.

svoj pristanak za aneksiju. Privoljeti Rusiju da prećutno prihvati pripremano pripajanje provincija bio je primarni zadatak austrougarske spoljne politike. Najzad, na sastanku u Buhlau, 15. septembra, ruski ministar Izvoljski složio se s prijedlogom ministra Erentala da Austro-Ugarska anektira Bosnu i Hercegovinu. Aneksija je proklamovana 5. oktobra 1908. godine, kao svojevrsan poklon monarhu za šezdesetogodišnjicu vladavine.⁴¹³

Proglas aneksije Bosne i Hercegovine Jevreji su kao dotadašnje „lojalno stanovništvo sa zadovoljstvom pozdravili“.⁴¹⁴ Važno je napomenuti da je u to vrijeme vladao jak antagonizam između Sefarda i Aškenaza, koji je eskalirao u Zenici i doveo do sukoba. Naime, u Zenici je krajem oktobra 1908. godine došlo do sukoba predstavnika Sefarda i aškenaskih Jevreja, tako da je Zemaljska vlada morala zatvoriti sinagogu. Povod za sukob bila je svađa oko prava bogoslužjenja u sinagogi. Sefardi su to pravo osporavali aškenaskim Jevrejima.⁴¹⁵ Zato ne iznenađuje činjenica da su bosanski Jevreji tokom novembra 1908. godine uputili čak dvije deputacije caru. Sefardi su poslali brojniju delegaciju od 31 člana, na čelu sa Salomonom I. Salomom. U ime ovih deputata caru se obratio Ješua D. Salom, koji je između ostalog rekao: „... stupamo s dubokim poštovanjem pred posvećeno lice Vašeg Veličanstva, da izrazimo svoju blagonaklonost i preponiznu odanost radi toga, što je Vaše Veličanstvo premilostivo izvoljelo pripojiti našu domovinu slavnoj monarkiji. Mi smo Židovi bili vazda i svuda elemenat mira, javnog poretka i rada i mi ćemo i nadalje gajiti ove vrline...“ Sefardi su svoj boravak u Beču iskoristili i da bi zajedničkom ministru finansija grofu Burijanu predali memorandum kojim su tražili da budu priznati kao narod, a ne samo kao konfesija.⁴¹⁶ Ove aktivnosti svakako su se podudarale sa najavom vladara o donošenju Ustava i uvođenju parlamentarizma u anektirane pokrajine. Jevreji, prije svega Sefardi, nastojali su da zauzmu bolje početne pozicije prije donošenja zvanične odluke o raspodjeli mandata u budućem parlamentu.

S druge strane, aškenaski Jevreji predvođeni rabinom Veselom i predsjednikom vjerske opštine dr Moricom Rotkopfom (Moritz Rothkopf), bili su primljeni u audijenciju kod cara dan nakon Sefarda. I oni su iskoristili boravak u Beču da bi se sastali i sa ministrom Burijanom. O ovim posjetama, dviju odvojenih delegacija, pisalo je i uredništvo *Židovske smotre* koje je izrazilo svoje negodovanje jer su Jevreji „manifestirali pred cijelim svijetom i na najvišem mjestu svoju neslogu“.⁴¹⁷

Iako promjena državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine nije imala faktičkog uticaja na položaj jevrejske zajednice, proglas aneksije nagovjestio je uvođenje ustavnosti. Posjeta Beču, te pokušaji sefardskih i aškenaskih predstavnika da u odvojenim audijencijama dobiju podršku zajedničkog ministra finansija Burijana, ne samo da je otkrila neslogu, nego je pokazala i opasnost takvog djelovanja za interese cjelokupne zajednice. Naime, iznošenjem partikularnih ciljeva sefardske i aškenaske zajednice, u značajnoj mjeri su se umanjivale šanse Jevreja da dobiju svog izabranog predstavnika u budućem Saboru. Nastup u Beču je bio svojesvrсно upozorenje, koje je uticalo na popuštanje zategnutosti unutar jevrejske zajednice. Mogućnost da i Jevreji na državnom nivou participiraju u političkom životu aktuelizovala je potrebu da se jaz između Sefarda i Aškenaza premosti, sukobi okončaju, te prijeko potrebna saradnja uspostavi.

⁴¹³ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo 1968, 410–412; M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*, 280–281.

⁴¹⁴ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Die Anexion Bosniens und der Juden, listopad-studeni 1908, broj 10 i 11, 277–278.

⁴¹⁵ ABH, ZVS 1, k. 189, š. 57 7/5, 1912. Utok izraelitičko sefardičke opštine Zenica. Dokumentacija se odnosi na kraj 1908. i početak 1909. godine, uložena je u godinu 1912.

⁴¹⁶ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Poklonstvo Španjola iz Bosne caru i kralju, prosinac 1908, broj 12, 307.

⁴¹⁷ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Poklonstvo aškenaskih Židova Bosne i Hercegovine kod cara i kralja, prosinac 1908, broj 12, 307–308.

Anketna zasijedanja

Od proglasa aneksije, iako još Zemaljski ustav nije bio donijet, u javnost su iznošene različite vizije o organizaciji i sastavu budućeg Bosanskog sabora. Znalo se da će, pored određenog broja virilnih poslanika, biti svakako održani i izbori, sa ograničenim biračkim pravom, na kojima će se birati jedan dio narodnih poslanika. Već se početkom 1909. godine mogla u štampi zapaziti živa akcija bosanskohercegovačkih Jevreja da, pored eventualnog virilnog mandata, dobiju i jedan izborni. Rezonujući da će broj poslanika zavisiti od brojnosti biračkog tijela svakog naroda, odnosno konfesije, oni su bili svjesni da se u taj faktor u svom slučaju neće moći pouzdati. Široka jevrejska zajednica u Austro-Ugarskoj Monarhiji je na sebe preuzela dio odgovornosti da za Jevreje u Bosni i Hercegovini osigura skupštinski mandat. S tim u vezi, 11. februara 1909. godine Bečka jevrejska zajednica održala je povjerljivu konferenciju pod predsjedništvom dr Alfreda Šterna (Alfred Stern), na kojoj su se tražili različiti modaliteti za dobijanje jevrejskog izbornog mandata u budućem saboru. Ponosno je u članku objavljenom u *Židovskoj smotri* javljeno da „dva miliona Jevreja iz Austro-Ugarske bore se za skoro 10.000 Jevreja Bosne i Hercegovine da njihovo buduće predstavljanje u Saboru (Bosanskom, prim. aut.) osiguraju“. Na pomenutoj konferenciji ponuđena su različita rješenja za pitanje jevrejske kurije u bosanskohercegovačkom Saboru. Tako je istaknuti bečki cionista i pravnik dr Hajnrh Gabel (Heinrich Gabel)⁴¹⁸ predložio da se sazovu sve austrijske jevrejske opštine i da prihvate zajedničku rezoluciju „kojom bi energično zahtijevale da se Jevrejima pored virilnog i jedan pravi mandat dodijeli“, te da zatim rezoluciju prosljede zajedničkom ministru finansija Ištvanu Burijanu. Da bi obrazložio ovaj zahtjev za izbornim mandatom dr Gabel je dodao da su Jevreji „marljiv i koristan element“ i da „plaćaju mnogo više poreza nego ostali“, a isto tako je smatrao da Jevreji kao „kulturni faktor“ u anektiranim provincijama imaju pravo da traže skupštinski mandat. Za razliku od prijedloga dr Gabela, na pomenutoj konferenciji mogli su se čuti i umjereniji stavovi, koji su težili kompromisu. Tako je dr Artur Kuranda (Arthur Kuranda)⁴¹⁹ predložio da bi se, u krajnjem slučaju, bosanski Jevreji trebali ujediniti sa tamošnjim protestantima i zahtijevati manjinski mandat. Bio je uvjeren da im to ne bi bilo uskraćeno.⁴²⁰ Ovakva agilnost šire jevrejske zajednice osnažila je stavove bosanskih Jevreja o potrebi da odlučnije istupe u borbi za svoja politička prava. Da bi ona bila zagarantovana, trebalo je prvo donijeti Ustav.

Rad na izradi novog Ustava tekao je veoma sporo. Iako je bila riječ o oktroisanom dokumentu..

S tim u vezi, Zemaljska vlada je u Sarajevu sazvala ustavnu anketu za 8. februar 1909. godine, s ciljem izrade nacrtu Ustava. Poziv je od strane civilnog adlatusa barona Isidora Benka⁴²¹ upućen za 24 predstavnika iz reda svih naroda, i to za devet Srba, devet muslimana, pet Hrvata i jednog Jevreja. Benko je Zemaljskoj vladi dostavio spisak pozvanih, uz opasku da se na zasijedanju neće donositi nikakve konkretne odluke, te da je isto „čisto informativnog karaktera“. ⁴²² Riječ je o uglednim ličnostima, koje su uglavnom bile odane režimu i od kojih većina nije spadala u red

⁴¹⁸ Hajnrh Gabel (Heinrich Gabel) je rođen u Galiciji 1873. godine. Bio je zastupnik u Austrijskom parlamentu i istaknuti član Jevrejske nacionalne partije, a od 1894. godine i njen sekretar. Preminuo je u Beču 1910. godine. <https://www.parlament.gv.at/WWER/PAD33898/index.shtml> pristupljeno 22.8. 2021.

⁴¹⁹ Artur Kuranda (Arthur Kuranda) je bio doktor pravnih nauka i advokat. Poticao je iz poznate bečke jevrejske porodice. Njegov otac Ignac je bio dugogodišnji predsjednik Jevrejske bečke opštine. Artur je rođen u Beču 1853. godine. Imao je zapaženu ulogu unutar jevrejske zajednice u Beču, bio je predsjednik odbora Jevrejske alijanse za Beč, kao i počasni član jevrejskog društva za pomaganje siromašnima. Preminuo je u Beču 1933. godine. <https://www.geni.com/people/Dr-Jur-Arthur-Kuranda/600000009796613036> pristupljeno 22.8. 2021.

⁴²⁰ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Das Wahlrecht der Juden in Bosnien, 28. 2. 1909, broj 3 i 4, 44–46.

⁴²¹ Isidor Benko (1846–1925) je rođen u Pragu. U mladosti je bio oficir Austrijske ratne mornarice, čak je i odlikovan za zasluge u bici kod Visa (1866). Kasnije je istupio iz mornarice i obavljao je niz civilnih dužnosti u Bosni i Hercegovini. Od 1880. godine je bio kotarski načelnik u Nevesinju, zatim okružni načelnik u Mostaru, da bi od 1895. godine obavljao dužnost načelnika odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade. Godine 1904. preuzeo je dužnost civilnog adlatusa. Hrvatska enciklopedija (www.enciklopedija.hr) pristupljeno 17.4.2018.

⁴²² ABH, ZMF, k. 207, Präs. 299/1909. Pozivi su otkucani na pisačoj mašini na ćirilicom i latiničnom pismu.

karijernih političara. Političke stranke koje su zastupale Srbe, kao Srpska narodna organizacija, i ona koja je predstavljala većinu muslimanskog naroda, Muslimanska narodna organizacija, nisu bile kao zvanični predstavnici ova dva naroda pozvane na zasjedanja ustavne ankete. Pozivi su pak, upućeni samo pojedincima iz ovih političkih grupacija, poput dr Nikole Stojanovića, Ali-bega Firdusa, Muhamed ef. Karabega i Derviš-bega Miralema.⁴²³ Dok su predstavnici muslimanske opozicije svoj nedolazak na sjednicu opravdali ličnim razlozima, Srpska narodna organizacija je posredstvom dr Nikole Stojanovića neposredno prije početka sjednice ustavne ankete iznijela svoj stav da zbog Vladinog ignorisanja predstavnika Srpske narodne organizacije i njenog nepozivanja na sjednicu, kao legitimnog predstavnika srpskog naroda, ni ostali pozvani predstavnici iz reda srpskog naroda neće uzeti učešća u radu ankete, te su nakon toga solidarno napustili dvoranu.⁴²⁴ Ova dešavanja prvog dana zasjedanja ustavne ankete nisu uzrokovala njeno raspuštanje, nego čak naprotiv, ona je otpočela svoj rad, doduše u „krunjem“ sastavu. Civilni adlatus, baron Isidor Benko je u svom govoru na početku zasjedanja iznio osnovne principe na kojima bi trebalo da počiva budući Ustav, zatim ingerencije koje bi imao Bosanski sabor, da bi, naposljetku, najavio osnivanje savjetodavnog tijela, Zemaljskog vijeća. Izlaganje barona Benka predstavljalo je platformu na kojoj će počivati prijedlozi učesnika ustavne ankete.⁴²⁵ Jevreje su u ovoj anketi zastupali bankar Sefard Ješua Salom i Aškenaz advokat dr Moric Rotkopf. Treba dodati da se Rotkopf nije nalazio na inicijalnom spisku pozvanih narodnih predstavnika, ali je na kasnije insistiranje delegata anketi dodano još šest članova, pa se među njima našao i dr Rotkopf.⁴²⁶ U samom radu „ankete“ Salom je imao aktivniju ulogu. Na anketnom zasjedanju „jevrejsko pitanje“ je došlo na dnevni red 16. februara. Veoma pozitivan stav prema formiranju posebne jevrejske kurije imali su veletrgovac i veleposjednik Adem aga Mešić iz Tešnja, gradonačelnik Sarajeva Esad ef. Kulović, zamjenik gradonačelnika advokat dr Nikola Mandić i dr Lazar Dimitrijević. U govoru koji je održao pred anketnim odborom Ješua Salom je sa prisutnima podijelio svoje zapažanje da su prve novinske vijesti o organizaciji Sabora na konfesionalnoj osnovi govorile da Jevreji ne mogu očekivati konfesionalnu kuriju. Odbijajući da to prihvati, u govoru je podsjetio učesnike ankete da su Jevreji još u vrijeme Osmanlija, „iako nas je bila samo šaćica“ imali jedno predstavništvo kao konfesija u svakom medžlisu, u svakoj opštini. Isto tako, dodao je da su učestvovali sa svoja dva predstavnika i u radu prvog parlamenta u Istanbulu. Na kraju, podnio je zahtjev da im se dodijeli posebna jevrejska kurija u okviru gradskih kurija, budući da oni uglavnom i žive u gradovima. Potrebu za izbornim, pored virilnog mandata, Salom je pravdao time da će virilista „zastupati samo interese vjere, ali ne i interese jevrejskog naroda“.⁴²⁷ Civilni adlatus baron Benko je 19. februara izvijestio Zajedničko ministarstvo finansija o zahtjevima Jevreja, naglašavajući da je riječ o „konzervativnom i državotvornom elementu“ kojem, pored virilnog, treba dati i jedan mandat u gradskoj kuriji. Sa stavom civilnog adlatusa složili su se predstavnici svih konfesija učesnika ustavne ankete.⁴²⁸

Nakon provedene ankete, svi prijedlozi koji su dobili saglasnost Zemaljske vlade i većine učesnika trebali su postati sastavni dio novog Ustava.

Usljedilo je zatišje. Mjeseci su prolazili, a Ustav još nije bio ni na vidiku. Sve to je dalo povoda da se usljed nedostatka zvaničnih informacija u štampi, pojave i one nepouzdana, kao što su bile neprovjerene informacije o eventualnom prvom saborskom zasjedanju planiranom za 1. septembar 1909. godine, ili pak one koje su govorile o rasporedu poslaničkih mandata. Zvanični izborni red nije bio donijet, pa se samim tim još nije znao raspored virilnih poslanika. Na glasine da

⁴²³ H. Kapidžić, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 61–62, 64, 66.

⁴²⁴ H. Stojanović, *Младост једног поколења (Успомене 1880–1920). Дневник од године 1914. до 1918*, Београд 2015, 105–106.

⁴²⁵ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, 204–205.

⁴²⁶ *Sarajevski list*, 21. februar 1909, broj 23.

⁴²⁷ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Das Wahlrecht der Juden in Bosnien, 28. 2. 1909, broj 3 i 4, 45–46. Peticiju sa ovim zahtjevima su dvojica jevrejskih predstavnika predala 19. februara civilnom adlatusu baronu Benku; HAS, ZV 251/1909.

⁴²⁸ H. Kapidžić, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, 71–72.

će Jevreji dobiti, pored izabranog, i jednog virilnog člana, a da će druge tri konfesije od 15 poznatih virilista, svaka dobiti po pet predstavnika, Srbi su uložili protest Zajedničkom ministarstvu finansija. Da bi obrazložili svoje negodovanje, oni su naveli da je broj Jevreja u Bosni i Hercegovini mali i da se oni ne mogu smatrati konfesionalnom organizacijom, te „da se Jevreji nikada nisu bavili javnim poslovima naše domovine. Njihova aktivnost je uvijek bila usmjerena na komercijalne špekulacije“. ⁴²⁹ Odgovor Jevreja nije trebalo dugo čekati. Napisao ga je Aladar Merkler, predsjednik sarajevskog cionističkog društva *Bene Cion*, a objavila ga je *Židovska smotra*. Tekst je počeo sa sarkastičnim tvrdnjama da je tačno da su Srbi za „ovu zemlju“ krv prolijevali, ali kao ustanici, da bi se u nastavku izložili statistički podaci o brojčanoj nadmoći Jevreja nad Srbima u Sarajevu, do toga da je doprinos Jevreja državnom budžetu preko poreskog opterećenja značajniji. ⁴³⁰ Ni nakon mjesec dana, polemika potaknuta srpskim protestom baronu Burijanu, nije se stišavala. Tako je Eduard Zerelman ⁴³¹ u feljtonu posvećenom Salomonu ef. okarakterisao Srbe da su „sadanji saveznici bečkih antisemita“. ⁴³² Upitno je da li je ovdje riječ o antisemitizmu, jer su i sami podnosioci protesta izjavili: „Mi ne tražimo da se njihova (Jevreja, prim. aut.) prava smanje, ali ne možemo dozvoliti da oni na naš trošak dobiju privilegije.“ ⁴³³ Ovdje je svakako evidentan pokušaj srpskih političkih predstavnika da osujete eventualne pokušaje vlasti da posredstvom Jevreja interveniše na štetu Srba u budućem Saboru.

Donošenje Zemaljskog ustava

Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu najzad je donijet 17. februara 1910. a javno publikovan 22. februara iste godine. Kao što smo već ranije napomenuli uz Zemaljski ustav donijet je i set zakona koji su, između ostalog, imali za cilj i uvođenje parlamentarizma. Previđeno je da će Bosanski sabor imati 92 poslanika, od kojih će se 72 birati na izborima. Stoga je donijet Izborni red. On je baziran na statističkoj procjeni da u provincijama živi oko 1.800.000 stanovnika, oslanjajući se na zvanični popis stanovništva koji je izvršen 15 godina ranije, 1895. godine. U skladu sa tim procjenama Zemaljska vlada je predložila da se na svakih 25.000 stanovnika bira jedan saborski poslanik. Predviđene su tri kurije, od kojih je prva birala 18, druga 20, a treća 34 poslanika. Konfesionalni sastav svake od kurija izgledao je ovako: u prvoj kuriji muslimani su dobili šest mandata, pravoslavni osam, a katolici četiri, u drugoj i trećoj kuriji muslimani po 18, pravoslavni po 23 i katolici po 12 poslanika. Jevreji su dobili jednog poslanika u okviru druge kurije. Koliko je sam način izbora narodnih poslanika bio kompleksan svjedoči i sastav svake od kurija. Tako se prva kurija dijelila u dva razreda, od kojih su u prvi ulazili prvenstveno muslimanski veleposjednici koji su plaćali porez na zemlju u iznosu od najmanje 140 kruna, kao i veleposjednici drugih konfesija

⁴²⁹ „... dass sich die Juden niemals mit den öffentlichen Angelegenheiten unseres Vaterlandes befassen haben. Ihre Tätigkeit war stets auf die kaufmännische Spekulation gerichtet.“ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Der bosnische Landtag, 31. svibanj 1909, broj 10, 161.

⁴³⁰ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Der bosnische Landtag, 31. svibanj 1909, broj 10, 160–161.

⁴³¹ Eduard Zerelman (Eduard Serelman) je 1889. godine stigao u Bosnu kao službenik Mađarskog trgovačkog muzeja. Budući da je znao „zemaljski jezik“, njegov zadatak je bio da uspostavi veze sa trgovcima i sakupi informacije o potrebama Sarajeva za mađarskom robom, zatim da provede propagandu i otvori filijalu u Sarajevu. Filijala je zvanično otvorena 11. avgusta 1890. godine. Zbog potrebe da se djelovanje proširi i izvan Sarajeva odlučeno je da se Zerelman 1892. pošalje u novootvorenu mostarsku filijalu. Vjerovatno je nakadno vraćen u Sarajevo, vjerovatno prije 1908. godine, budući da je tada bio naznačen kao predsjednik pogrebnog društva „Hevra Kadiša“, dok ga 1911. godine srećemo kao generalnog predstavnika društva Fonciere. B. Madžar, „Djelatnost Mađarskog i Austrijskog trgovačkog muzeja za vrijeme austrougarske uprave“, *Prilozi*, 4 (1974), 195–198; *Bosnischer Bote pro 1908, Universal – Hand – und Adressbuch für Bosnien – Hercegovina, Zwölfter Jahrganag*, Sarajevo 1908, 192. (dalje u tekstu ćemo koristiti skraćeni oblik *Bosnischer Bote 1908*); *Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adressbuch für Bosnien – Hercegovina 1911, Fünfzehnter Jahrganag*. Sarajevo 1911, 367. (dalje u tekstu ćemo koristiti skraćeni oblik *Bosnischer Bote 1911*).

⁴³² *Židovska smotra*, Feuilleton. Salamon Effendi, 15. 7. 1909, broj 13, 228.

⁴³³ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Der bosnische Landtag, 31. 5. 1909, broj 10, 160–161.

koji su snosili isto poresko opterećenje kao i muslimani.⁴³⁴ Do koje mjere je riječ o malom, privilegovanom sloju, svjedoči i njihova brojnost od samo 457 birača, od kojih su 396 činili muslimani, 36 pravoslavni, 11 katolici, a 14 veleposjednici drugih konfesija.⁴³⁵ Tako je 0,025 % stanovništva dobilo 6 mjesta u Saboru. Na ovaj način se nastojao održati netaknutim privilegovani položaj u prvom redu muslimanskih feudalaca, aga i begova. Zemaljski ustav i Izborni red su štiteći njihove interese istovremeno doprinosili konzerviranju postojećih društveno-ekonomskih odnosa, tj. opstanku degenerativnog oblika feudalnog sistema u Bosni i Hercegovini.

Drugi razred prve kurije takođe su većinom činili povlašteni dijelovi stanovništva, koji su, između ostalog, plaćali porez u iznosu od minimum 500 kruna godišnje ili su pripadali klasi profesora, učitelja, inteligencije, činovništva, sveštenstva ili je pak bila riječ o penzionisanim oficirima i vojnim činovnicima. Broj glasača u ovom razredu iznosio je skromnih 4.141 osoba i oni su birali nosioce 13 mandata. Prema konfesionalnom sastavu, u ovom razredu najviše je bilo katolika, ali mandati su bili podijeljeni tako što je jedan pripadao muslimanima, četiri katolicima i osam pravoslavcima.⁴³⁶

Kada je riječ o drugoj kuriji, ona je bila raznorodnog sastava. Prema izbornom redu, nju su opštim imenom sačinjavali stanovnici gradova koji nisu pripadali prvoj kuriji, odnosno riječ je o sitnograđanskom elementu, koga su činile zanatlije i srednji proizvođači. Za ovu kuriju predviđeno je ukupno 20 mandata koji su trebali biti podijeljeni tako da muslimanima pripadne devet, katolicima i pravoslavcima po pet, a za Jevreje je predviđen jedan mandat. Da bi se ispunila ova proporcija diobe saborskih mandata, morali su biti primijenjeni različiti kriteriji u njihovoj podjeli. Iako su muslimani činili najbrojniji dio stanovništva druge kurije, čak više nego ostale tri konfesije zajedno, ipak su dobili samo devet mandata. Razlog tome je što se prosječno računalo da na jedan njihov mandat dolazi 16.416 stanovnika. Nelogičnosti su postojale i u izračunu mandata za katolike i pravoslavne. Naime, kao što smo već napomenuli, i jednima i drugima je zagarantovano po pet mandata, ali tako što je za katolički trebalo 11.377 birača, a za pravoslavni čak 1.400 birača manje, odnosno 9.977. Jevrejski mandat je zavisio od 10.545 stanovnika.⁴³⁷

Treća kurija je osmim članom Izbornog reda šturo definisana kao kurija koju čine svi podanici koji žive na selu, a koji ne glasaju u prvoj kuriji. Najbrojnija i u materijalnom smislu najsiromašnija kurija trebalo je da dobije 34 mandata. Za pravoslavne osamnaest, muslimane devet i sedam za katolike. I ovdje smo uočili nedosljednosti pri izračunu potrebnog broja birača za jedan saborski mandat. Tako je razlika između muslimanskog i pravoslavnog mandata iznosila čak 10.187 u korist pravoslavnih. Tek kada bi se odnos tri najbrojnije konfesije unutar druge i treće kurije posmatrao zajedno, upadalo je u oči da je za svaku od pomenutih zakonodavac predvidio prosječno po 33.000 birača za jedan mandat u Saboru.⁴³⁸ Ovi pokušaji ostvarivanja ravnoteže među trima konfesijama u predizornoj kombinatorici nisu mogli umanjiti utisak da je Izborni red donijet radi zaštite privilegovanog, veleposjedničkog sloja iz prve kurije. Tako je jedan glasač iz reda veleposjednika „vrijedio“ koliko i 3.334 glasača iz treće kurije.

⁴³⁴ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*. Jahrgang 1910, Wahlordnung, Sarajevo 1910, 30–31.

⁴³⁵ Ђ. Микић, *Актуелности политике у стогодишњици Босанског сабора 1910–1914. године*, Бања Лука 2017, 36.

⁴³⁶ Ђ. Микић, *Актуелности политике у стогодишњици Босанског сабора 1910–1914. године*, 36; *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*. Jahrgang 1910, Wahlordnung, Sarajevo 1910, 31. Н. Капидžić, „Припреманје уставног периода у Босни и Херцеговини (1908–1910)“, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, Сарајево 1968, 90.

⁴³⁷ Н. Капидžić, „Припреманје уставног периода у Босни и Херцеговини (1908–1910)“, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, Сарајево 1968, 90–91.

⁴³⁸ Н. Капидžić, „Припреманје уставног периода у Босни и Херцеговини (1908–1910)“, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, 91; *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*. Jahrgang 1910, Wahlordnung, Sarajevo 1910, 31.

Izbori za Bosanski sabor

Izbore za prvi saziv Bosanskog sabora Zemaljska vlada je raspisala 24. marta 1910. godine. Budući da je planirano da se glasa po kurijalnom principu, izbori su se trebali provesti u intervalu od 18. do 28. maja. Jevreji, kao glasači druge kurije i drugog razreda prve kurije, trebali su glasati 23. odnosno 25. maja.⁴³⁹

Nakon donošenja Zemaljskog ustava i Izbornog reda, istaknuti cionisti, poput Gustava Zajdemana (Gustav Seidemann) iz Prijedora, protežirali su ideju da su predstojeći parlamentarni izbori prilika da se nanovo uspostavi, već narušeno, jedinstvo i saradnja između Aškenaza i Sefarda. Budući da je za virilnog člana Sabora iz reda jevrejskog naroda predviđen sarajevski sefardski nadrabin, cionisti su bili stava da izborni mandat treba da pripadne Aškenazima. Prema njima, jedinstven stav virilnog i izabranog člana iz reda Jevreja morao bi doći do izražaja u radu Sabora. U pogledu političkog držanja na saborskim sjednicama, Zajdeman je pozivao na oprez. Predlagao je da se u nacionalnim suprotnostima među strankama (drugih triju konfesija, prim. aut.) Jevreji drže neutralno, a u pitanjima vezanim za privredu da rade „na dobrobit i unapređenje Bosne“.⁴⁴⁰

I pored ovih sugestija, politička mobilizacija Jevreja pred izbore tekla je prilično sporo. Dopisnici *Židovske smotre* su javljali kako, za razliku od Jevreja, velike političke stranke drugih naroda spremaju se za predstojeće izbore i užurbano organizuju, održavaju sastanke i konferencije. S druge strane, jevrejske opštine, kao jedini legitimni predstavnici ovog naroda, nisu činile gotovo ništa. Javno su od strane sunarodnika upozoravane da se što prije održi sveopšta skupština na kojoj bi se raspravljalo o kandidatima za saborski mandat.⁴⁴¹

Kako su izbori bili predviđeni za drugu polovinu maja 1910. godine, sugerisano je još u aprilu Jevrejima da je njihova dužnost da glasove daju isključivo svom predstavniku.⁴⁴² Naime, pripadnici prve i druge kurije su prema Izbornom redu imali aktivno biračko pravo koje se protezalo i unutar prava drugih vjeroispovijesti i drugih kurija. Uz opasku, naravno, da je svako imao mogućnost da samo jednom ostvari svoje biračko pravo.

Opasnost od rascjepkavanja jevrejskog biračkog tijela pokazala se već pri isticanju kandidatura za jevrejski mandat u Saboru. Pošto su bili brojčano nadmoćniji, Sefardi su imali odlučujuću ulogu u izboru pogodnog kandidata za predstojeće parlamentarne izbore. Apelujući na slogu među Sefardima i Aškenazima, oni su otvoreno favorizovali Sefarda Ješuu Daniela Saloma.⁴⁴³ On je bio veoma cijenjen u sarajevskoj sefardskoj vjerskoj opštini, čiji je bio i predsjednik. Pored toga, bio je potpredsjednik trgovačko-zanatske komore, uvaženi industrijalac, bankar i trgovac. Potencijalnu Salomovu kandidaturu Aškenazi nisu odmah blagonaklono dočekali.

Naime, travnička jevrejska opština, hvaleći Natana Rozencvajga (Nathan Rosenzweig), upravnika ekspoziture Zemaljske banke u Travniku, istakla je njegovu kandidaturu. Kada se on zahvalio na ponuđenoj časti, travnički Jevreji su počeli da, suprotno željama Sarajeva, protežiraju novog kandidata. Riječ je bila o uglednom sarajevskom advokatu dr Viti Alkalaju (Vita Alkalay). Naposljetku se i on odrekao ponuđenog mu mjesta. Svoje razočarenje ovim travničkim predizbornim kombinacijama dopisnik *Židovske smotre* iz Sarajeva izrazio je konstatacijom: „U Travniku kan da kandidati preko noći niču.“⁴⁴⁴ Pored pojave ovih konkurentskih kandidata, telegrami upućeni iz Sarajeva *Židovskoj smotri*, ukazivali su i na opasnost od agitacije prije svega Hrvatske katoličke udruge i Hrvatske narodne zajednice, prema Jevrejima, s ciljem pridobijanja

⁴³⁹ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, 225.

⁴⁴⁰ *Židovska smotra*, Židovski mandat, 2. 3. 1910, broj 5, 1.

⁴⁴¹ *Židovska smotra*, Židovski mandat u Bosni, 30. 3. 1910, broj 7, 1.

⁴⁴² *Židovska smotra*, Bosansko-hercegovački sabor i židovski mandat, 13. 4. 1910, broj 8, 1–2.

⁴⁴³ Ješua Salom, sin Daniela, rodio se u Sarajevu 10. oktobra 1870. godine. Odgojen je u jevrejskoj sefardskoj porodici, učitelj mu je bio sekretar osiječke vjerske opštine Natan Švarc. Veoma rano počeo je da radi uz oca kao bankar, da bi taj posao i naslijedio. Oženio se 1891. godine djevojkom iz ugledne porodice Moise Izrael. U braku su dobili četvoro djece, dva sina i dvije kćeri. Ješua Salom se isticao i kao veliki dobrotvor i kulturni radnik. Bio je osnivač i dugogodišnji predsjednik kulturno-humanitarnog društva „La Benevolencija“. *Židovska smotra*, Nešto iz životopisa Ješue D. Saloma, 25. 5. 1910, broj 11, 2.

⁴⁴⁴ *Židovska smotra*, Izborni pokret među bosanskim Židovima, 11. 5. 1910, broj 10, 2

njihovih glasova.⁴⁴⁵ Obje ove stranke imale su u vidu prvenstveno da privuku jevrejske glasače iz drugog razreda prve kurije. Nepun mjesec dana prije zakazanih izbora jevrejska sefardska zajednica je na opštoj skupštini, održanoj 26. aprila u Sarajevu, potvrdila kandidaturu Ješue D. Saloma, predsjednika sefardske vjerske opštine, kao najsposobnijeg i najvrednijeg zastupnika i branioca interesa jevrejskog naroda. Konačno su i travnički Jevreji, na sjednici održanoj 6. maja 1910. godine, prihvatili i podržali Salomovu kandidaturu.⁴⁴⁶ Ipak, umirivanjem opozicionih stremljenja travničkih Jevreja nije postignuto trajno i jedinstveno rješenje unutar cjelokupne jevrejske zajednice, na nivou cijele Bosne i Hercegovine, u pogledu jedinstvenog predstavnika u budućem Saboru. Naime, Aškenazi Sarajeva su, protivno sefardskim i cionističkim uputstvima, istakli svog kandidata dr Morica Rotkopfa (Moritz Rothkopf), predsjednika Aškenaske sarajevske opštine.⁴⁴⁷ Aškenazi su smatrali da imaju pravo na izborni mandat, jer je prema Izbornom redu Sefardima već bilo zagarantovano mjesto u Saboru preko viriliste, sarajevskog sefardskog nadrabina. Njihov potez je bio čisto demonstrativnog karaktera. Naime, brojčani odnos snaga bio je na strani Sefarda: približno 1200 naprema, 200 glasača.

Izbori za drugu saborsku kuriju, a samim tim i za jevrejski mandat, održani su 23. maja. Već sutradan u *Židovskoj smotri* objavljeni su detaljni rezultati po pojedinim opštinama. Sveukupno, Ješua Salom je dobio 1126, a Moric Rotkopf 142 glasa.⁴⁴⁸ Salomov trijumf nagovijestio je jedan duži period zatišja u sukobima Sefarda i Aškenaza.

Bosanski sabor, saziv i rad

Nakon održanih prvih parlamentarnih izbora, u zvaničnu posjetu Bosni i Hercegovini stigao je car Franc Jozef. U toku svog četvorodnevno boravka, od 30. maja do 3. juna, vladar je posjetio Sarajevo i Mostar. Već drugog dana posjete izdao je u Sarajevu Patent kojim je zakazano sazivanje Sabora za 15. jun 1910. godine.⁴⁴⁹ Prva saborska sjednica otpočela je navedenog dana u 10 časova i bila je izrazito svečanog karaktera. Nju je pozdravnim govorom otvorio poglavar Zemaljske vlade, baron Marijan Varešanin,⁴⁵⁰ koji je, između ostalog, izrazio svoje zadovoljstvo da je uporedo „sa kulturnim, privrednim i ekonomskim“ razvitkom Bosne i Hercegovine u vrijeme okupacije i „narod ovih zemalja“ dosegao političku zrelost. Ta zrelost i prava koja su iz nje proisticala bila su strogo određena. To se vidjelo već na prvoj saborskoj sjednici po tome što poslanici nisu birali parlamentarno rukovodstvo, nego su odlukom vladara postavljeni predsjednik i dvojica potpredsjednika Sabora, naravno prema nacionalnom ključu. Kako je imenovani predsjednik Ali-beg Firdus zbog bolesti bio spriječen da prisustvuje sjednici, njome je predsjedavao potpredsjednik, Vojislav Šola, dok je drugu potpredsjedničku funkciju vršio dr Nikola Mandić. Nakon polaganja zakletve izabranih i virilnih poslanika, jednosatna sjednica okončana je čitanjem pozdravnih telegrama.⁴⁵¹

⁴⁴⁵ *Židovska smotra*, Izborni pokret među bosanskim Židovima, 11. 5. 1910, broj 10, 1–2; *Židovska smotra*, Izbori u Bosni i Židovi, 27. 4. 1910, broj 9, 1.

⁴⁴⁶ *Židovska smotra*, Izborni pokret među bosanskim Židovima, 11.5. 1910, broj 10, 2.

⁴⁴⁷ Uredništvo *Židovske smotre* je onda počelo da dr Rotkopfa prikazuje u negativnom svjetlu. Između ostalog, pisano je da on „nije nacionalan Židov“, da nije religiozan, da je „asimilant“. *Židovska smotra*, Rezultat izbora u židovskoj kuriji, 25. 5. 1910, broj 11, 1–2.

⁴⁴⁸ *Židovska smotra*, Rezultat izbora u židovskoj kuriji, 25. 5. 1910, broj 11, 1; *Hrvatski dnevnik*, Izbori II. kurije, 27. 5. 1910, broj 119, 1.

⁴⁴⁹ *Kalendar Bošnjak*, Historična 1910. godina, XXIX/1911.

⁴⁵⁰ Marijan Varešanin (1847–1917) je bio austrougarski oficir. Između ostalog, školovao se na vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu i Ratnoj školi u Beču. Od 1897. do 1905. godine službovao je na različitim vojnim pozicijama u Bosni i Hercegovini. Godine 1909. postavljen je za zemaljskog poglavara. Na otvaranju Bosanskog sabora 1910. godine na njega je izvršen neuspješni atentat. Varešanin je sljedeće godine, nakon dobijanja titule barona, penzionisan. Preminuo je u Beču. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=63898 pristupljeno 22.9.2020.

⁴⁵¹ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910*, Svezak I, I sjednica, 15. juna 1910, 1–5.

Saborska zasjedanja, radnog karaktera, nastavila su se još istog dana, odmah nakon svečane sjednice. U zasjedanjima koja su uslijedila trebalo je organizovanjem posebnih parlamentarnih tijela olakšati funkcionisanje samog Sabora. Krenulo se sa konstituisanjem različitih odbora, koji su trebali da pomažu u radu Sabora. Tako je na 16. sjednici, 23. jula 1910. godine Ješua Salom sa 33 glasa izabran za jednog od članova „financijalnog odbora“.⁴⁵²

Ješua D. Salom je zastupao Jevreje u Saboru tokom 1910. godine, da bi se onda dobrovoljno povukao sa položaja. Za vrijeme njegovog saborskog mandata, kada je riječ o pitanjima koja su bila neposredno vezana za jevrejsku zajednicu, govorilo se uglavnom o prijedlogu budžetskih davanja za pojedine konfesije i prosvjetu. Već na 17. i 20. saborskoj sjednici Salom se pobunio protiv izvještaja budžetskog odbora. Naime, iako su budžetom predviđena značajna povećanja subvencija za nastavu i vjerske potrebe, ona su uglavnom bila planirana za pravoslavne, muslimane i rimokatolike. Poslanik Salom je sa ogorčenjem konstatovao da se novac troši u nerentabilne svrhe, poput 3.000 kruna za pucanje na vjerskim svečanostima, a istovremeno kada su subvencije u pitanju „Jevrejima nije dato ništa“. U nastavku zasjedanja Salom je u govoru istakao da „naša je konfesija zapostavljena“, jer joj prema budžetu za 1910. nisu bila predviđena sredstva za vjerske potrebe. U toku njegovog izlaganja čuli su se i povici: „Imate vi para!“, na koje se poslanik Salom nije referisao, nego je nastavio sa kritikom predloženog budžeta. Istakao je da, i pored toga što u domenu prosvjete postoji stavka za stipendije u iznosu od 713.443 kruna, „Jevreji ne uživaju nikakve stipendije“. Ni predstavnici drugih naroda nisu bili zadovoljni predloženim rješenjima od Vlade, tako da su i oni uzeli učešća u kritikovanju istih. Naposljetku, budžetska debata je okončana tako što je Sabor većinom glasova odobrio predloženi nacrt, uz preporuku upućenu Zemaljskoj vladi da za sljedeću godinu unesu i subvencije za konfesije koje su izostavljene usvojenim budžetom. Treba naglasiti da je i Ješua Salom, i pored toga što je negodovao na prijedlog budžeta, na glasanju ipak podržao isti.⁴⁵³

Saborski mandat Ješue D. Saloma, iako je ambiciozno počeo, nije dugo trajao. On je 29/16. novembra 1910. godine izjavio u Saboru da odstupa sa položaja „zbog važnih privatnih razloga“. Da možda privatni razlozi nisu pravi uzrok Salomove ostavke indirektno je potvrdila i Zemaljska vlada u dopisu upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija. Vlada je tom prilikom navela „unutrašnje svađe“ među Jevrejima kao razlog Salomovog odricanja od mandata.⁴⁵⁴

Stvarna situacija je bila takva da je u tom periodu već došlo do porodične svađe između rođaka, posjednika i bankara Avrama D. Saloma i Ješue D. Saloma, u to vrijeme i predsjednika sefardske opštine. Zavada koja je počela kao lični sukob oko primata u sefardskoj zajednici, uzela je maha i rezultirala podjelama među Sefardima. Avram D. Salom je još odranije bio u sukobu sa sefardskom opštinom. Naime, još u decembru 1902. godine on je obavijestio Zemaljsku vladu da istupa iz sefardske vjerske opštine, budući da mu je opština na ime duga od 250 kruna za neplaćanje vjerskog poreza zaplijenila kočiju i istu prodala na licitaciji. A. D. Salom je od Vlade tražio da mu se odobri prelaz iz sefardske u aškenasku vjersku opštinu. U prepisci između Zemaljske vlade i Zajedničkog ministarstva finansija naznačeno je da je motiv za prelaz u „drugi obred“ isključivo „finansijski“.⁴⁵⁵ Zajedničko ministarstvo finansija je donijelo odluku da mu se odobrava prelaz *Austrougarsku vjersku opštinu* i da se to neće smatrati promjenom vjere, ali će, u skladu s Naredbom o konverzijama (1891), ova promjena biti registrovana kod državnih organa. Ministarstvo je naložilo da je Vlada dužna da zaštiti Saloma od „terora“ vjerske opštine. Značaj ovog slučaja ogleda se u tome što je Zajedničko ministarstvo finansija naložilo da se ova odluka

⁴⁵² *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910*, Svezak I, XVI sjednica, 23. jula 1910, 33.

⁴⁵³ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910*, Svezak I, XVII sjednica, 25. jul 1910, 10–16; XX sjednica, 25. jul 1910, 40, 56–59.

⁴⁵⁴ ABH, ZMF, k. 10, Präs. 1752/1910, ZVS–ZMF, 7.12.1910. Krajem 1910. godine J. Salom je odstupio sa poslaničkog položaja zbog „unutrašnjih svađa“ među Jevrejima.

⁴⁵⁵ „... dass der Rekkurent den Uebertritt zu den anderen Ritus nur deshalb anstrebe, finanzielle Erleichterung bezüglich Kultussteuer zu erlangen.“ ABH, ZVS 1, inv. 77, š. 104 2/4; 1904. ZMF–ZVS, 29.3.1904.

mora smatrati prezedencom za sve buduće slučajeve. A. D. Salom se kasnije vratio u sefardsku zajednicu, ali to nije ublažilo netrpeljivost koja je vladala između njega i Ješue Saloma.⁴⁵⁶

Zemaljska vlada je, u skladu sa saborskim obavještenjem o „polaganju mandata“, a na osnovu 15. člana Izbornog zakona, raspisala vanredne izbore za 30. januar 1911. godine, za drugu kuriju, za jevrejski kotar. Veoma brzo se počelo sa agitacijom za potencijalne kandidate, pa su mladi podržali dr Vitu Alkalaja, dok su stariji stali na stranu Avrama D. Saloma. Da će do konsenzusa o zajedničkom kandidatu teško doći, najavila je pojava velike opozicije Salomovoj kandidaturi, koju je predvodio Jozef Levi Finci (Finzi), inače veletrgovac kolonijalnom robom. On je čak predao i zvaničan protest kod vladinog povjerenika za grad Sarajevo, tražeći da se Salomova kandidatura poništi „pošto je zadnje vrijeme više boravio u Beču nego u Sarajevu“. Protest je odbijen.⁴⁵⁷ Napetost u izbornim taborima nije popuštala. U predizbornu propagandu su se posredstvom svojih dnevnih glasila uključili i muslimani, Srbi i Hrvati, s tim što su Hrvati otvoreno protežirali Alkalaja, dok su Srbi i veći dio muslimana stali na stranu Saloma. Dvadeset dana prije zakazanih izbora većina sarajevskih Sefarda odlučila je da će kandidovati advokata dr Vitu Alkalaja i obrazovali su izborni odbor u sastavu: Ašer S. Alkalaj i Abraham Is. Papo. Ovaj potonji uspio je uspostaviti dijalog sa Aškenazima, koji su zatim podržali kandidaturu dr Vite Alkalaja za Sabor. Ipak, manjinski dio sefardske zajednice istakao je protivkandidata, bankara i zastupnika u sarajevskom Gradskom vijeću, Avrama D. Saloma. Time su i za širu javnost na vidjelo izašli „nesloga i razmirice“ među sarajevskim Sefardima. Na izborima dr Alkalaj je trijumfovao sa 860 glasova, dok je A. Salom dobio 426 glasova.⁴⁵⁸ Zemaljska vlada je u svom izvještaju naglasila da izbori nisu imali „politički značaj“, ali da su korištena velika sredstva za „podmićivanje izbora“, navodeći da je Ješua Salom, kako bi obezbijedio pobjedu „svoga kandidata i nasljednika“, utrošio nevjerovatnu sumu od 30.000 kruna, dok je Avram Salom potrošio još i više novca.⁴⁵⁹ Nejevrejska javnost je povodom rezultata izbora bila podijeljena. Dok su Srbi i muslimani, kao i njihova glasila, bili uzdržani, *Hrvatski dnevnik* nije krio svoje oduševljenje. Naime, nepotpisani dopisnik ovog lista izrazio je zadovoljstvo Alkalajevom pobjedom, ali nije propustio priliku da dodatno omalovaži Salomove birače, zapažajući: „Kakve li ironije? Jednog milijunara biraju gotovo sami adrapovci ... Njih četiri petine pripadaju najgorim društvenim slojevima.“ Iznio je i tvrdnju da su „gotovo svi“ glasovi za Saloma u Sarajevu kupljeni, a cijena im je, kako je izvijestio, išla čak do 50 kruna.⁴⁶⁰

Novoizabrani poslanik, dr Vita Alkalaj, položio je zakletvu pred Saborom 9. februara (27. januara) i odmah je uzeo učešća u saborskoj raspravi podržavši donošenje Deklaracije Rifat-bega Sulejmanpašića.⁴⁶¹ Sumnju u regularnost provedenih izbora za jevrejskog poslanika i izbor dr Vite Alkalaja podigla je žalba Alberta S. Eskinazija.⁴⁶² Dana 1/14. februara 1911. godine Albert S.

⁴⁵⁶ ABH, ZVS 1, inv. 77, š. 104 2/4; 1904. ZMF–ZVS, 29.3.1904; ABH, ZVS 1, k. 77, š. 7 4/13. 1902. A. D. Salom–Vladino povjereništvo, 10. 12. 1902; ABH, ZVS 1 inv. 77; š. 104 2/4; 1904.

⁴⁵⁷ *Musavat*, Jevrejski kandidat za zemaljski sabor, 18. januar 1911, broj 3, 5; Avram Salom je čak zbog ličnih ramirica „prije nakoliko godina“ istupio iz jevrejske sefardske opštine, da bi onda neposredno prije saborskih izbora u nju ponovo stupio. ABH, ZVS 1 inv. 77; š. 104 2/4; 1904. *Musavat*, Jevrejski kandidat za zemaljski sabor, 25. januar 1911, broj 4, 3; Josef Leon Finci je od 1900. godine imao registrovanu trgovinu na veliko kolonijalnom robom. *Bosnischer Bote* 1915, 317.

⁴⁵⁸ *Sarajevoer Tagblatt*, Die Kandidatur des jüdischen Landtagsabgeordneten, 12. Jänner 1911, Nr. 9, 2; *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Naknadni židovski izbori za bosansko-hercegovački sabor, 10. 2. 1911, broj 1, 13; Kada je riječ o broju glasova koje je dobio Vita Alkalaj, u izvorima srećemo i broj od 919, odnosno 406 za Avrama D. Saloma. ABH, ZMF, k. 304, Präs. 174/1911, ZVS–ZMF; U konačnom izvještaju verifikacionog odbora od 11. decembra 1911. godine navodi se da je bilo 1292 važeća listića, od kojih je V. Alkalaj dobio 860, a A. Salom 426 glasova. *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1911*, XIII sjednica, 11. decembar 1911, 9; ABH, ZMF, Präs. 246/1911. ZVS–ZMF.

⁴⁵⁹ ABH, ZMF, k. 304, Präs. 174/1911, ZVS–ZMF.

⁴⁶⁰ *Hrvatski dnevnik*, Izbor jevrejskog zastupnika, 31. siječanj 1911, broj 25, 2.

⁴⁶¹ Riječ je o Rezoluciji po kojoj bi u spornim stvarima između erara i privatnih osoba umjesto političkih oblasti nadležni bili redovni sudovi. *Musavat*, Govor narodnog poslanika Rifat-bega Sulejmanpašića, 11. februar 1911, broj 9, 2–3 ; *Stenografski izvještaji o sjednicama i prilozima bosansko-hercegovačkog Sabora god 1910./11.*, LIV sjednica, 27. januar (9. februar) 1911, 16–17.

⁴⁶² Albert S. Eskinazi je bio u to vrijeme vlasnik agenture i komisije radnje. U *Bosnischer Bote* je pogrešno upisan kao Alberto. *Bosnischer Bote* 1911, 391.

Eskinazi i drugovi iz Sarajeva uložili su protest i u skladu sa 51. članom Izbornog zakona zatražili da izbor dr Vite Alkalaja za narodnog poslanika iz reda jevrejskog naroda bude proglašen ništavnim. Prema proceduri, ova žalba prosljeđena je saborskom verifikacionom odboru, koji je imao zadatak da utvrdi da li je ona osnovana ili ne. Na 92. sjednici Sabora, koja je održana 30. marta 1911. godine, narodni poslanik Risto Božić je u ime verifikacionog odbora podnio izvještaj o žalbi Alberta S. Eskinazija. U opširnom izlaganju Božić se osvrnuo na sadržaj uložene žalbe u kojoj su navedeni slučajevi u „kojima su vršena podmićivanja od gospodina dr Vite Alkalaja“, da se tako uticalo na glasače i „da je novac dijeljen“, pa stoga „nije izbor vršen slobodnom voljom“. Dalje je naveo da su podnosioci prigovora ponudili i dokaze za 28 taksativno navedenih „slučajeva kupovanja glasova i prijetnji u korist g. dr Vite Alkalaja“. U skladu sa iznesenim, u ime verifikacionog odbora, predložio je da se izbor V. Alkalaja proglašni spornim, te da se ovaj predmet na dalje postupanje prosljedi Zemaljskoj vladi.⁴⁶³ Dok se čekala konačna odluka Vlade o ovom pitanju, mandat poslanika Alkalaja nije bio ni u kom smislu ograničavan. Štaviše, on je tokom narednih mjeseci aktivno učestvovao u radu Sabora. Vlada se tek 27. oktobra 1911. godine oglasila po ovom pitanju, uputivši dopis Saboru u kojem je, nakon taksativnog navođenja optužbi i suočavanja tužilaca i optuženih utvrdila da se koruptivne radnje ne mogu dokazati.⁴⁶⁴ Verifikacioni odbor je na osnovu zaprimljenog dopisa i provedene istrage 11. decembra donio svoju odluku. Nju je u Bosanskom saboru izložio poslanik dr Viktor Jankiević (Viktor Jankiewicz). On je prvo pročitao detaljno obrazloženje, u kome su navedeni rezultati istrage svih spornih slučajeva iz prigovora, te je na osnovu njih donijeta odluka, koja je na kraju saopštena narodnim poslanicima. Istragom je potvrđeno da je najviše izbornih neregularnosti prijavljeno u Sarajevu, pa zatim u Visokom i Travniku. Podnosioci žalbe su naveli čak 10 slučajeva prijetnji u kojima su pristalice dr Alkalaja vršile pritisak na glasače da glasaju za njega. Na kraju je samo slučaj Haima Moše Kamhija potvrđen. On je izjavio da je pod prijetnjom gubitka posla morao da glasa za Alkalaja, umjesto za Saloma, kako je prvobitno planirao. Dalje, navedeni su slučajevi u kojima su pristalice dr Alkalaja sprečavale pojedine birače da ostvare svoje aktivno biračko pravo. Naveden je primjer Saloma Davida Pape koji je svom pomoćniku Danijelu M. Papi zabranio napuštanje radnje na dan izbora, jer je navodno znao da ovaj planira glasati za Saloma. Utemeljenost ove optužbe nije dokazana, jer su obojica kasnije potvrdila da su svojevrijedno ostali na poslu da „ne bi radi njihove odsutnosti radnja trpjela“. Dalje se navode još ozbiljnije koruptivne radnje. Kao u slučaju Salomona Moise Abinuna kome je na glasačkom mjestu, pred izbornom komisijom, Leon Josef Alkalaj istrkao i pocijepao glasački listić i „biraču gurnuo u džep pet kruna“. Kasnije su to obojica porekla. Pored ovoga, navedeno je još sličnih slučajeva uništavanja glasačkih listića, ali se istragom njihova istinitost nije mogla potvrditi. U 12 slučajeva navedeni su primjeri da su pristalice „dr Alkalaja nudile nekim biračima imovinsku korist“ da bi za njega glasali. U istrazi je Juda Jakob Montiljo potvrdio da mu je Jakov Altarac dao 20 kruna da bi glasao za Alkalaja. „Svjedok je tih 20 K primio, ali je glasao za Saloma!“ Optuženi Jakov Altarac nije opovrgao optužbu da je novac dao, ali ne kao mito za glas za Alkalaja. Rafo Jakov Koen je izjavio da mu je Isak Kampus nudio 10 kruna da ne izađe na izbore, ali ga ovaj nije poslušao, nego je glasao, i to za Avrama D. Saloma. Zatim, naveden je slučaj Eliasa Jakova Kabilja kojim se potvrđuje da su se oba izborna tabora bavila koruptivnim radnjama. Naime, ovaj bakal je uz izjave svjedoka potvrdio da mu je David Izrael predlagao da, ukoliko ne glasa za Saloma, on će mu platiti put u Visoko, samo da ne bude na dan izbora u Sarajevu. Kabiljo to nije prihvatio i glasao je za Saloma, a tri dana kasnije zbog toga je dobio pet kruna od Alberta S. Eskinazija. Ovo je samo jedan od slučajeva kada je novac davan i poslije izbora. Vjerovatno su se strane sporazumijevale o načinu glasanja prije samog izbornog dana, a isplatu bi ugovorile za dane nakon izbora. Istraga nije mogla potvrditi postojanje predizbornih dogovora ovakvog tipa, dijelom i zbog toga što su osobe iz obje izborne stranke priznavale da su

⁴⁶³ *Stenografski izvještaji o sjednicama i bosansko-hercegovačkog Sabora god. 1910./11*, LVI sjednica, 14. februar 1911, 1. Među podnosiocima prigovora su bili Avram M. K. Altarac, Leon I. Levi, David A. Romano. P. Zindorf, Mošo Isak Romano, Jakov Avram Romano. XCII sjednica. 30. mart/12. april 1911, 2–3.

⁴⁶⁴ ABH, ZMF, k. 10, Präs. 4918/1911, ZVS–Visokom predsjedništvu Sabora Bosne i Hercegovine, 27. oktobar 1911.

dijelile novac, ali kao pomoć za siromašne, a ne kao mito za izbore. Takav slučaj je bio i u Visokom, gdje je dr Alkalaj priredio večeru za birače, nakon koje je ostavio 40 do 50 kruna Heskiji Danonu „da se tamošnjoj jevrejskoj fukari (sirotinji, prim. aut.) iza izbora podijeli“. Na osnovu svega izloženog, dokazana su „djelimično“ samo četiri pojedinačna slučaja u kojima su glasovi kupovani, pa se nije moglo potvrditi „da je ovdje postojao sistem kupovine glasova“. Isto tako, direktna umiješanost dr Vite Alkalaja u nečasne predizborne radnje nije mogla biti dokazana. Stoga je verifikacioni odbor predložio da Sabor potvrdi njegov izbor za narodnog poslanika.⁴⁶⁵

Sumnje u neregularnost izbora u jevrejskoj kuriji, kao i istraga koja je vođena, nisu uticali na saborsko djelovanje dr Vite Alkalaja. On je tokom 1911. godine imao nekoliko značajnih istupa u Saboru, od kojih je svakako najvažnije ono od 1. februara 1911. godine, koje se odnosilo na kritiku prijedloga budžeta. U fokus svog izlaganja Alkalaj je stavio predložene subvencije za vjerske potrebe i prosvjetu. Razočaran, za govornicom je izjavio: „Mi Židovi Bosne i Hercegovine bili smo uvijek pastorčad naše uprave.“ Prema prijedlogu budžeta, za vjerske potrebe Jevreja predviđeno je svega 4.378 kruna. S druge strane, za grkokatolike je bilo predviđeno čak 15.000 kruna, dok je protestantima obezbijeđeno 8.240 kruna. Alkalaj je smatrao da subvencije za Jevreje ne bi trebalo računati prema njihovoj brojnosti, nego bi trebalo imati u vidu da je u Bosni i Hercegovini tada postojalo 25 jevrejskih vjerskih opština. Subvencija koju je država davala nije mogla da osigura njihovo finansiranje. Alkalaj se još požalio da budžetom Jevrejima nije, kao ostalim konfesijama, zagarantovano pravo uzdržavanja virilnog vjerskog predstavnika u Saboru. Izjavio je: „Dotle moramo mi na svoj trošak svoga nadrabina uzdržavati, ako hoćemo da ga imamo.“ Nadrabin zaista nije bio postavljen, ali ne zbog pomanjkanja sredstava za njegovo izdržavanje, nego zbog razmirica i sukoba unutar sefardske zajednice. Stoga ne čude povici narodnih poslanika „pogodite se“ u vrijeme Alkalajevog izlaganja, kojima se otvoreno aludiralo na neslogu među sarajevskim Sefardima. Dr Alkalaj je u kritici budžeta ukazao i na pogrešnu percepciju vlasti o Jevrejima, rekavši da su često odbijene njihove molbe za finansijsku pomoć s obrazloženjem: „Židovi su bogati, oni ne trebaju novaca.“ Prema Alkalaju prava istina je bila takva „da ni u nas ne teče med i mlijeko i da i u nas imade sirotinje u velikom broju“. Naposljetku, nakon opsežne kritike predloženog budžeta, kao i uopšte odnosa vlasti prema bosanskohercegovačkim Jevrejima, dr Vita Alkalaj je pomirljivim tonom izjavio da će budžet ipak dobiti njegovu podršku.⁴⁶⁶ Tako je dr Alkalaj nastavio politiku svoga prethodnika, koja se ogledala u, generalno gledano, provladinoj politici.

Do februara 1912. godine Vita Alkalaj smatran je jedinim predstavnikom Jevreja u Bosanskom saboru. Kako se nije naziralo rješenje pitanja izbora sarajevskog nadrabina, Jevreji su početkom 1912. godine dobili mogućnost da preko predsjednika advokatske komore dr Morica Rotkopfa, dobiju svog predstavnika i među saborskim virilistima.⁴⁶⁷ Dr Rotkopf je na mjestu predsjednika advokatske komore naslijedio dr Josifa Fišera (Fischer) koji je takođe bio Jevrej. Staviše, dr Fišer je bio potpredsjednik jevrejske aškenaske opštine. Ipak, mišljenje jevrejske zajednice o njemu, a posebno cionističkih krugova, bilo je izrazito negativno. Dopisnik *Židovske smotre* ga je u jednom nepotpisanom članku nazvao „Mađarom“ koji je izgubio simpatije kod sunarodnika, ali i kod nejevreja „baš radi njegove mađarske asimilacije“. Pomenuti dopisnik je bio stava da dr Fišer ni dok je bio poslanik u sarajevskom gradskom vijeću nikada nije „govorio o nepravdama nanešenim Židovima“, a da se ni za vrijeme saborskog mandata nikada nije zalagao za interese jevrejskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁴⁶⁸ Zbog toga su ondašnji Jevreji smatrali da je tek

⁴⁶⁵ Izvještaj sa sjednice uvezan u knjizi: *Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима босанско-херцеговачког Сабора год 1910./11.*, Свезак III, XIII сједница, 11. децембар 1911, 9–12.

⁴⁶⁶ *Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима босанско-херцеговачког Сабора год 1910./11.*, Свезак III, LXIV сједница, 1. фебруар (14. фебруар) 1911, 26–34.

⁴⁶⁷ АВН, ZMF, к. 25, Прäs. 263/1912. Телеграфски извјештај о саборској сједници 13. фебруара 1912. Заклетва др Rothkopfa.

⁴⁶⁸ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Sarajevo. Jedna antisemitska insinucija u bosanskom saboru, 15. 4. 1912, broj 4 i 5, 65; *Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима босанско-херцеговачког Сабора год 1912.*, XIX сједница, 11. фебруар 1912, 2.

dr Rotkopf prvi izabrani virilista iz redova njihovog naroda. Njegov rad u Saboru bio je usko povezan sa njegovom profesionalnom orijentacijom, pravom. Poslanik Rotkopf je istupao pred govornicu u više navrata u periodu donošenja krivičnog zakonika, a u vrijeme donošenja pravila za advokatski red bio je izvjestilac pravnog odbora. U kritičnim trenucima odbijao je da učestvuje u bilo kakvim antivladinim istupima, pa čak i kad je bilo riječ o rezolucijama deklarativnog karaktera.⁴⁶⁹ Za razliku od njega, izabrani poslanik dr Alkalaj je mnogo češće uzimao riječ u Saboru, naročito od kada je njegov mandat ponovo potvrđen. On je od strane kolega u Saboru često svrstavan u grupu tzv. „vladine većine“. Sam Alkalaj se branio riječima: „Glasati za budžet po momjemu sudu ne znači apsolutno identificirati se sa radom uprave, ne znači apsolutno priznavati bezuvjetno savršenstvo i ispravnost njezina rada...“⁴⁷⁰

Jevreji su ponovo dospjeli u žižu javnosti za vrijeme vanrednih izbora, koji su organizovani u septembru 1913. godine, s ciljem da se popuni mandat koji je ostao iza narodnog poslanika Steve Kaluđerčića. Zemaljska vlada se tada poslužila Jevrejima kao sredstvom kojim je nastojala da se donekle pacifikuje srpski klub i da se u njegov sastav izaberu političari koji bi bili lojalnije raspoloženi prema upravi. Tim više, što su u to vrijeme bile na snazi „iznimne mjere“, koje je Vlada uvela zbog dešavanja vezanih za Balkanske ratove (1912–1913). Vlasti su u biračke spiskove srpske prve kurije, drugog razreda, unijeli i Jevreje, njih do 250, koji su plaćali više od 500 kruna direktnih poreza. Sjećajući se ovakvog držanja uprave, narodni poslanik Živko Nježić je 26. marta 1914. godine u svom izlaganju pred Bosanskim saborom podsjetio poslanike da su Srbi tada na jednoj građanskoj skupštini zaključili da u „tom činu državne uprave“ ima i „protivzakonitosti“, ali i „političke tendencije“. Žalbe upućene zajedničkom ministru finansija grofu Leonu Bilinskom ostale su bez odgovora.⁴⁷¹

Risto Radulović je u listu *Narod (Hapod)* oštro napao ovakvo „političko držanje“ Jevreja. Naime, Radulović je u članku „Naši Jevreji“ prvo istakao da su Srbi u Bosni i Hercegovini veoma liberalni prema Jevrejima i da ne pokazuju „ni najmanjeg znaka kakve rasne mržnje ili vjerske netolerancije“, a s druge strane zamjerio je Jevrejima „pristajanje uz Vladu“. Radulović je konkretno mislio na uskraćivanje podrške Jevreja muslimansko-srpskoj koaliciji u gradu Sarajevu. Na kraju članka je poručio da će pomno pratiti držanje Jevreja na predstojećim izborima, uz opasku da zbog zaštite interesa srpskog naroda „i u izborima i na privrednom polju“ nakon izbora prema Jevrejima treba ići s devizom „svoj svome“.⁴⁷²

Koliko je efikasna bila ova vladina „intervencija“ u birački spisak pokazalo se na rezultatima izbora provedenih 9. septembra 1913. godine, kada kandidat ispred grupe *Narod* nije izabran u Sabor. Tri mjeseca kasnije, na naknadnim izborima za četvrti saziv Sabora, održanim od 8. do 10. decembra 1913. godine, uprava je ponovo primijenila oprobani metod uticaja na njihov ishod. Tako je većinu među Srbima u Saboru dobila politička grupa okupljena oko dr Danila Dimovića. Srpski poslanici su preko Koste Majkića uputili rezoluciju pravnom odboru Sabora,

⁴⁶⁹ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1912.*, XX sjednica, 4. decembar 1912, 4; *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1914.*, IV sjednica, 15. januar 1914, 3–15; XXVII sjednica, 12. maj, 12, 28; Poslanici Sabora su bili iznenađeni brutalnim ponašanjem policije pri gušenju đlačkih i studentskih protesta u Zagrebu. Zahtijevali su posredstvom rezolucije da se provede disciplinska istraga. Poslanik Rotkopf je bio protiv predložene rezolucije, koja je na kraju većinom glasova ipak usvojena. *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1912.*, XX sjednica, 19. februar 1912, 1; XXI sjednica, 21. februar 1912, 3, 4, 10, 11.

⁴⁷⁰ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1914*, II nastavak VIII sjednice od 28. januara 1914. držane 31. januara 1914, 34–35.

⁴⁷¹ Dž. Juzbašić, „Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 381; *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1914*, XXI sjednica, 26. mart 1914, 29; Nježić je još izjavio: „Mi zato ovim ne istupamo protiv Jevreja, nego protiv uprave, koja se služi Jevrejima, da nama napakosti...“ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1914*, XXI sjednica, 26. mart 1914, 30.

⁴⁷² *Hapod*, Наши Јевреји, 17. (30) август 1913, 1. Za ustupljeni članak zahvaljujem koleginiici Sandri Lukić.

protiv „pripuštanja Jevreja u 1. kuriju Srba pravoslavni“, na koju im je odgovoreno da je uprava postupila po zakonu.⁴⁷³

Do napetosti između srpskih poslanika i dr Alkalaja u Saboru došlo je i zbog pitanja konverzije Stočanina Isaka Pape u pravoslavlje. Jevrejski poslanik je oštro protestovao što se nisu ispunili propisani uslovi pri prelasku Pape u pravoslavlje. Jevreji nisu htjeli olako preći preko toga, nego je čak dr Alkalaj vodio jednu delegaciju u Zemaljsku vladu, povodom ovog pitanja. Naime, i pored toga što je mitropolit Evgenije Letica odbio da ga primi u pravoslavnu vjeru i da ga vjenča sa pravoslavnom djevojkom Natalijom Mihić, jeromonah manastira Žitomislić Makarije Radonić je to učinio. Alkalajevo izlaganje na ovoj sjednici bio je ujedno njegov posljednji istup u Saboru, jer je zbog bolesti bio prinuđen da uzme višenedjeljno odsustvo.⁴⁷⁴

Posmatrano u cjelini, djelovanje sva tri jevrejska predstavnika u Bosanskom saboru, i Ješue Saloma i Vite Alkalaja kao izabranih, te Morica Rotkopfa kao virilnog poslanika, odvijalo se u sjeni provladine politike. Njihovi istupi uglavnom su se ticali budžetskih pitanja, odnosno subvencija za jevrejske vjerske opštine. Uporno potencirajući visoka poreska davanja Jevreja prema državnom budžetu, od istog su zahtijevali izdašniju pomoć. Pozivajući se na baštinjenje viševjekovne tradicije koja je sezala u prve decenije osmanske uprave u Bosni, naglašavali su svoj doprinos u privrednom, kulturnom, pa i političkom uzdizanju Bosne i Hercegovine. Njihovi javni istupi su bili često veoma dobro argumentovani i oštri, ali do tačno određene granice, koju su nastojali da nikako ne pređu, da ne bi ugrozili podršku koju su uživali od austrougarske uprave. Zbog činjenice da su zastupali provladinu politiku, često su, uglavnom od strane Srba, bili prozivani i kritikovani u Bosanskom saboru. Postavlja se pitanje da li su Jevreji mogli svoju saborsku politiku da vode na drugačijim osnovama? U Bosanskom saboru, organizovanom na kurijalnom i konfesionalnom principu, jevrejski poslanici bi približavanjem bilo kojoj od nacionalnih političkih grupacija rizikovali da se „utope“ u njenoj oficijelnoj političkoj orijentaciji. Zastupajući skoro 12.000 Jevreja, odnosno oko 0.63% ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine,⁴⁷⁵ Salom, Alkalaj i Rotkopf su jedino vođenjem provladine politike unutar Bosanskog sabora mogli da očuvaju vjersku i nacionalnu posebnost svog naroda, istovremeno se trudeći da njegove interese što bolje zaštite.

⁴⁷³ Dž. Juzbašić, „Nekoliko napomena o Jevrejima...“, 381–382; *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1914*, XXI sjednica, 26. mart 1914, 29–33.

⁴⁷⁴ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog Sabora god 1914*, II nastavak VIII sjednice od 28. januara 1914. držane 31. januara 1914, 36,72; Na istoj saborskoj sjednici govorilo se o još jednoj „spornoj“ konverziji. Riječ je o prelasku Đurđijanke Pavlović u rimokatoličku vjeru.

⁴⁷⁵ Prema zvaničnim podacima, u Bosni i Hercegovini je 1910. godine živjelo 11.868 Jevreja, odnosno 0,63%. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, XXXIV.

V UDIO JEVREJSKE ZAJEDNICE U PRIVREDNOM RAZVOJU BOSNE I HERCEGOVINE

1. Trgovina – primarno zanimanje Jevreja u Bosni i Hercegovini

Zakonsko regulisanje trgovačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini

Trgovina je i u posljednjem vijeku osmanske uprave u Bosni i Hercegovini bila jedno od primarnih zanimanja gradskog stanovništva. Trgovačke veze sa jadranskim gradovima i zaleđem, uspostavljene još u srednjem vijeku, intenzivno su održavane i u narednim stoljećima. Od XVIII vijeka trgovci s prostora Bosne i Hercegovine krenuli su sve više da se okreću habzburškom tržištu. Shodno tome, trgovački putevi počeli su od tada da vode uglavnom ka Beču i Pešti, odnosno ka Trstu kao najvećoj austrijskoj izveznoj luci. U narednim decenijama austrougarska preduzeća su, zahvaljujući povlaštenom statusu, uspjela da uspostave primat u spoljnotrgovačkom prometu Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o uvozu robe, iz Monarhije je stizala čak 1/3, dok je priliv trgovačke robe iz ostalih evropskih zemalja u Bosnu i Hercegovinu išao uz posredovanje austrijskih trgovaca. Što se tiče izvoza, domaći trgovci su bili orijentisani uglavnom na austrijsko tržište.⁴⁷⁶ Austrougarska uprava je pružila priliku trgovačkim institucijama iz Austro-Ugarske da, uz minimalne zakonske korekcije, povećaju postojeći obim svoje izvozne trgovine.

U vrijeme vojne uprave u Bosni i Hercegovini, prevashodni cilj okupacionih snaga bila je pacifikacija okupirane teritorije, uspostava sistema uprave i provođenje popisa stanovništva. Tako da je zakonsko regulisanje trgovačke djelatnosti ostavljeno za naredni period. Vojna uprava je morala posredstvom svojih naredbi „u hodu“ rješavati otvorena pitanja, prije svega ona iz oblasti uslužne i trgovačke djelatnosti.

Kada je o trgovini riječ, Zemaljska vlada je, u prvom redu da bi osigurala „javni red i sigurnost“, a istovremeno i otklonila mogućnost strane špijunaže, zabranila rad putujućim trgovcima koji su se zatekli na okupiranoj teritoriji, uz prijatnu izricanja novčane kazne, kao i protjerivanja u matičnu zemlju.⁴⁷⁷ Uglavnom su se Jevreji iz Monarhije bavili ovakvim vidom trgovine. Kako je ova naredba bila privremenog karaktera, već sljedeće godine javila se potreba da se pobliže naznače opšte odredbe po kojima se neko uopšte mogao baviti ovakvim tipom trgovine. Stoga je donesena nova naredba, koja je stupila na snagu 1. novembra 1880. godine. U njoj je navedeno da putujući trgovac mora imati najmanje trideset godina starosti i to pravilo je važno za državljane Bosne i Hercegovine, dok su stanovnici pojedinih oblasti u Austriji i Ugarskoj imali pravo da se sa navršene 24 godine bave ovim vidom trgovine. Dozvola trgovcu izdavana je svake godine, uz obavezu da uredno vodi trgovačku knjigu prometa robe. U cilju zaštite državnog monopola propisana je vrsta robe kojom u načelu nisu mogli trgovati putujući trgovci, iako se u rijetkim prilikama sa izričitom dozvolom Zajedničkog ministarstva finansija od tih pravila i odstupalo.⁴⁷⁸

Na prostoru osmanskog Bosanskog pašaluka (vilajeta), trgovačkom djelatnošću se bavilo isključivo gradsko stanovništvo. Nakon tanzimatskih reformi i priznanja jednakosti među svim osmanskim podanicima, hrišćani se aktivnije uključuju u čaršijsku privredu kao trgovci, iako su trgovali i ranije. Za Jevreje tanzimatske reforme nisu donosile veliku promjenu u tom pogledu. Naime, još od XVI vijeka Jevreji su bili svakako jedni od nosilaca trgovačke razmjene u Bosanskom pašaluku, a naročito van njega. Privredno zakržljala i kreditno zadužena Osmanska

⁴⁷⁶ Dž. Juzbašić, „O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 49–51.

⁴⁷⁷ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Wien 1880, Cirkularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 19. Februar 1879, Nr. 1669 pd., betreffend den Hausirhandel, 623.

⁴⁷⁸ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Wien 1880, Verordnung betreffend den Hausirhandel in Bosnien und der Hercegovina. Genehmigt mit Allerhöchster Entschliesung vom 20. Juni 1880, 668–669.

carevina pokušavala je u periodu tanzimata da nađe rješenje za svoj ekonomski oporavak. Na tragu toga je 30. aprila 1860. godine donijet *Trgovački i mjenični zakon*. Austro-Ugarska je nakon dolaska u Bosnu i Hercegovinu nastavila sa primjenom ovog zakona, koji se održao u upotrebi još punih pet godina nakon okupacije. Najrazložnije objašnjenje za preuzimanje ovog zakonskog rješenja možemo naći u njenoj želji da u osjetljivim i nestabilnim političkim okolnostima ne stvara još i velike potrese na tržištu, kao i da za sebe pridobije naklonost trgovaca. Sam zakon detaljno tretira trgovačko i mjenično poslovanje i sva prava i obaveze koje proizilaze iz istog. U uvodnim napomenama je naglašeno da se svako lice koje navrší 21 godinu starosti može baviti trgovinom. Jedna od najvažnijih obaveza svakog trgovca, sa stanovišta zakonodavca, bilo je vođenje detaljnih trgovačkih knjiga. Pored individualnih trgovaca, ono što je specifikum ovog zakona jeste da on poznaje i institut trgovačkih društava, čak više vrsta njih, isto tako pravno uređuje mjenično i kreditno poslovanje, zatim reguliše prava i obaveze povjerilaca i dužnika u stečajnom postupku.⁴⁷⁹

Prelazak sa vojne na civilnu upravu stvorio je u Bosni i Hercegovini povoljnije uslove za donošenje, između ostalog i *Trgovačkog zakona za Bosnu i Hercegovinu*. Isti je objavljen 24. juna 1883. godine. Njime je trgovačka djelatnost stavljena pod direktniju kontrolu austrougarske vlasti nametanjem obaveze da svi trgovci moraju biti upisani u registre kod nadležnih sudova, što ranije nije bila praksa. Naime, ranije su trgovci bili uvedeni u posebne zapisnike koje su vodili lokalni organi uprave, kao što je bio slučaj sa Sarajevom. Takođe, ovim zakonom se preciznije definišu različiti tipovi trgovačkog udruživanja, pa tako imamo javno trgovačko društvo, komanditsko, dioničarsko, kao i oblike zadružnog udruživanja.⁴⁸⁰

Zakon je priznao postojeće trgovačke i zanatske radnje, pa su one naknadno unijete u registar. Neke od njih su baštinile višedecenijske tradicije kao što je bio slučaj sa trgovinom iz Sarajeva *Semiz i sinovi R.*, koja je osnovana 1803. godine. Pored nje, imamo još trgovačkih i zanatskih radnji koje su osnovane prije 1884. godine i kao takve su navedene u popisima protokolisanih firmi. Brojčano gledano, najviše ih je zabilježeno u Mostarskom okrugu, čak 97, i to u gradovima Mostaru, Trebinju, Stocu i Bileći.⁴⁸¹ Kada je o jevrejskim trgovcima riječ, veoma rijetki su unosi u *Bosnischer Bote* koji datiraju prije 1884. godine. Kao jedini primjeri mogu se navesti u Bugojnu trgovina mješovitom robom Salomona Altaraca iz 1855. i za Bihać trgovačko društvo *Rechnitzer A&C* iz 1879. godine.⁴⁸²

Od velikog značaja za unapređenje trgovine bilo je formiranje *Trgovačkog društva za Bosnu i Hercegovinu* 1906. godine u kojem su i Jevreji igrali bitnu ulogu. Ješua D. Salom je bio

⁴⁷⁹ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. II Band, Handels- und Wechselrecht. Handelsgesetz vom 9. Scheval 1276 (30. April 1860), 395–452; Zakon predviđa tri vrste trgovačkih društava, i to: kolektivna, komanditska i anonimna društva. Treba još dodati da ovaj zakon prepoznaje i ustanovu trgovačkog partnerstva. Ibidem, 400.

⁴⁸⁰ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*, Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1883, 308–312, 325–326; Ibidem, Verordnung über die Anlegung und Führung der Handelsregister, 439–448. Javno trgovačko društvo nastaje kada dvije ili više osoba obavljaju trgovinu i kada nijedan od partnera nije ograničen uložnim imetkom. Za valjanost osnutka ovakvog društva nije potrebno sastaviti pisani ugovor, nego samo prijaviti njegov nastanak kod nadležnog suda. Komanditsko društvo nastaje kada pri trgovini koja se obavlja pod zajedničkom firmom jedan ili više partnera učestvuju samo sa uslovnim ulogom kapitala, dok jedan ili više partnera imaju neograničenu i zajedničku odgovornost. Pod dioničarskim društvom smatra se ono koje nastaje sa unaprijed ustanovljenom temeljnom glavnicom, koja je razdijeljena u određen broj dionica jednake vrijednosti i u kojoj partneri odgovaraju samo za iznos u vrijednosti njihovih dionica. Pod zadrugama su se podrazumijevala sva društva koja su se sastojala od neutvrđenog broja članova, koja su sklopljena za unapređenje kreditiranja, privrede ili privređivanja njihovih članova uz zajedničko vođenje posla. Ibidem, Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1883, 326, 327, 344, 350, 378.

⁴⁸¹ *Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreßbuch nebst Kalender für alle Confessionen für Bosnien – Hercegovina*, 3. Jahrganag 1899, Verlag Adolf Walny, Sarajevo 1899, 101–127 (u daljem tekstu koristimo skraćeni oblik *Bosnischer Bote* 1899). Stanje po okruzima: Banjalučki okrug 9, Bihaćki 3, Sarajevski 2, Travnički 4 i Donjo Tuzlanski 4 trgovačke i zanatske ranje koje su osnovane prije 1884. godine.

⁴⁸² *Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreßbuch nebst Kalender für alle Confessionen für Bosnien – Hercegovina*, 2. Jahrganag 1898, Verlag Adolf Walny, Wien 1898, 206, 187 (u daljem tekstu koristimo skraćeni oblik *Bosnischer Bote* 1898); *Bosnischer Bote* 1899, 119.

potpredsjednik, a društvo je poslovalo pod načelom „brat je mio, koje vjere bio“. Ovo društvo je bilo zametak iz kojeg je tri godine kasnije formirana *Trgovačka komora za Bosnu i Hercegovinu*.⁴⁸³

Sarajevska čaršija i njeni jevrejski trgovci

Prema austrougarskom zakonu, pod pojmom trgovina podrazumijevala se cjelokupna trgovačka djelatnost, izuzev putujućih trgovaca i prodavnica duvana. U oblast trgovine spadala su skladišta, zatim posrednički, komisioni, špedicioni i drugi pomoćni poslovi u domenu trgovačkog poslovanja. Isto tako, pod pojmom trgovine obuhvaćene su i novčane, kreditne, bankarske i osiguravajuće zadruge, uključujući štedionice, avansne kase, zatim robna, skladišna i potrošačka udruženja i druge nabavne i privredne zadruge.⁴⁸⁴

Gledano kroz prizmu brojnosti jevrejske populacije, Sarajevo je tu svakako bilo na prvom mjestu. Zato ćemo našu pažnju posvetiti prvenstveno njemu kao najznačajnijem trgovačkom središtu u Bosni i Hercegovini. Kada je o trgovini riječ, dolazak austrougarske uprave nije unio drastičnije promjene među ondašnje jevrejske trgovce. Sarajevski Sefardi svoj primat u trgovačkom prometu doseljavanjem Jevreja aškenaskog porijekla nisu izgubili. Čak su strani putopisci, koji su u svojim djelima ostavili svjedočanstvo o izgledu i radu čaršije, tvrdili da većinu trgovina u Sarajevu drže upravo sefardski Jevreji.⁴⁸⁵

Trgovačke radnje onovremenog Sarajeva mogle su se podijeliti u par osnovnih grupa. Tu su, prije svega, bile trgovine mješovitom robom, njima srodne trgovine životnih namirnica, takozvani špeceraji, zatim radnje u kojima se prodavala manufakturna roba, potom gvoždarske radnje i nasposljtku prodavnice konfekcije, galanterije, stakla, posuđa i porcelana.

Dolazak austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu nije prekinuo trgovačke veze sa Istanbulom, ali je uticao na to da se sve manje trgovaca opredjeljivalo za poslovanje sa ovim trgovačkim centrom. To je bila direktna posljedica ulaska Bosne i Hercegovine u carinsku uniju sa Monarhijom. Time su, ne samo direktno oštećeni ekonomski interesi Osmanskog carstva, nego je izvršen udar na sultanov suverenitet. Uvoz ćilima, svile i druge luksuzne orijentalne robe činio je osnov trgovine sa Istokom. Iako se trgovina sa Istanbulom nalazila uglavnom u rukama sarajevskih muslimana, pojedine jevrejske porodice uspjele su da im konkurišu. Godine 1898. za trgovinu carigradskom robom registrovao se Maestro Mojše. Iste godine je i dioničarsko društvo *B. Kabiglio & Co*, koje se bavilo prodajom orijentalne robe i tepiha, upisano u sudski registar. Inače, porodica Kabiljo bila je veoma zastupljena i uspješna u trgovačkim poslovima. Kasnije je porodični posao naslijedio sin Elias Kabiljo i znatno ga proširio, pa je pored orijentalnih tepiha i veziva, jedini u Sarajevu prodavao i orijentalni namještaj. Isto tako, bavio se i prodajom domaćeg starinskog i modernog veziva, koje se proizvodilo od 1906. godine u njegovom ateljeu za vez i tkanje. Pored državnih, ovo je jedini atelje te vrste u privatnom vlasništvu. Zanimljivo je da se trgovina Eliasa Kabilja reklamirala i u *Bosnischer Bote*. U oglasu, pored naziva trgovine i predstavljanja asortimana, predstavljena je i osmanska zastava (polumjesec i zvijezda).⁴⁸⁶ Poslovanje sitnijih trgovina zavisilo je u velikoj mjeri od rada većih trgovačkih radnji koje su uvozile robu na veliko. Pa su tako robu iz Istanbula uvozili i Jevreji iz porodice Pinto, Mozes i Leon, dok su kao uvoznici kolonijalne robe na veliko bili cijenjeni Papo Isak Abraham, Levi Majer i Finci Leon.⁴⁸⁷

⁴⁸³ *Sarajevski list*, Otvorenje Trgovačkog društva, 7. mart 1906, broj 27.

⁴⁸⁴ *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Sarajevo 1909, Wahlordnung für die Handels- und Gewerbekammer für Bosnien und die Hercegovina in Sarajevo, 75.

⁴⁸⁵ H. Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Berlin 1896, 55; R. Trevor, *My Balkan Tour*, London–New York 1911, 92.

⁴⁸⁶ *Bosnischer Bote* 1915, 534, 535, 318; *Bosnischer Bote* 1898, 160, 162; *Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreßbuch nebst Kalender für alle Confessionen für Bosnien – Hercegovina*, 3. Jahrganag 1899, Verlag Adolf Walny, Sarajevo 1899, 245 (u daljem tekstu ćemo koristiti skraćeni oblik *Bosnischer Bote* 1899).

⁴⁸⁷ *Bosnischer Bote* 1915, 317; *Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adressbuch für Bosnien – Hercegovina*. V. Jahrganag 1901, redigirt von Adolf Walny, Sarajevo 1901, 180 (u daljem tekstu ćemo koristiti skraćeni oblik *Bosnischer Bote* 1901); *Bosnischer Bote* 1898, 200.

Ipak, za urbanu sredinu od najveće važnosti bile su prodavnice životnih namirnica tzv. špeceraji⁴⁸⁸ ili pak „sitničarske“ radnje. Nakon dolaska austrougarske uprave pojavio se veći broj Aškenaza koji su podnosili molbe da im se dopusti otvaranje trgovina ovog tipa. Tako je Simon Grinvald (Simon Grünwald) dobio 18. decembra 1879. godine dozvolu da otvori „sitničarski obrt“ u glavnoj sarajevskoj ulici, već tada nazvanoj Ulica Franje Josipa.⁴⁸⁹ Sljedeće godine sitničarske radnje su još otvorili Samuel Frojnd (Samuel Freund), Bernard Polak (Bernard Pollak), Daniel Štajner (Daniel Steiner) za koje se zna da su u Bosnu došli iz Pečuha, kao i Pinkas Rot (Pinkas Roth), čije mjesto porijekla ne znamo.⁴⁹⁰ Nepredvidivi tržišni uslovi uticali su na to da su neki od ovih trgovaca zatvorili svoje objekte, kao B. Polak, ili su se pak okrenuli drugim poslovima, kao D. Štajner. Pa stoga ne čude odluke okružnih sudova kojima se najavljuju javne prodaje pokretne imovine trgovaca koji su pali pod stečaj. Ipak, bilo je i onih koji su se uspjeli othrvati pritiscima tržišta, kao Jozef Štajner (Josef Steiner). On je posjedovao jedan od najstarijih špeceraja, odnosno trgovinu mješovitom robom. Za njega se zna da je krajem 1880. godine podnosio molbu da mu se izda dozvola za rad. Njegova radnja je upisana u sudski registar već 1884. godine.⁴⁹¹ Treba napomenuti da je u ovakvim trgovačkim radnjama na početku austrougarske uprave obično prodavana i „kolonijalna roba“, odnosno začini, šećer, kafa i čajevi. Vremenom su se diferencirali raznorodni tipovi trgovina, za različite vrste proizvoda. Pa je tako za prodaju kolonijalne robe u svojim špecerajima u Sarajevu 1898. godine bilo registrovano četvero jevrejskih trgovaca, a do 1914. godine kolonijalnom robom su trgovale i porodice Finci, Levi i Salom, dok su špeceraje imali Finci, Šiler (Schiller), Kabiljo, Montiljo i Samokovlija.⁴⁹²

Treba imati na umu da je trgovačka djelatnost nosila sa sobom uvijek određenu dozu rizika. Finansijske teškoće su veoma često, na koncu, vodile do bankrotstva. Da bi to izbjegli, pojedinci su čak pribjegavali i protivzakonitim radnjama. Imamo slučaj iz 1887. godine kada je poznati sarajevski trgovac David Rafael Finci zbog lažne prijave bankrotstva osuđen na tri mjeseca zatvora, da bi već sljedeće godine u Beču ponovo dopao zatvora zbog prevare jedne velike trgovačke kuće.⁴⁹³

Poseban vid trgovine životnim namirnicama bila je prodaja žita i brašna, te stoke i mesa. Ova roba se prodavala kako stanovništvu, tako i vojsci. U prvim danima okupacije, pa i ranije u osmanskom periodu, Jevreji su vršili liferacije za vojsku. Kasnije, u doba austrougarske uprave oni su na konkursima dobijali pravo snabdijevanja vojske kao što je bio slučaj sa braćom Baruh. Riječ je, naravno, o ugovorenim poslovima sa državnom upravom, koji su kao takvi donosili siguran prihod. U popisu registrovanih trgovaca liferanata od 1894. godine nalazimo i Heskiju Danona, koji je trgovao žitom i brašnom, da bi od 1907. godine istim poslom počeo da se bavi Zadik Danon. Kao trgovac žitom početkom novog stoljeća pojavio se i Jakob Levi. Vremenom se smanjivao broj trgovaca žitom, pa od trojice navedenih 1915. godine samo jedan je Jevrej, Zadik Danon.⁴⁹⁴ Dželebdžije, odnosno trgovci stokom, još od osmanskog vremena bili su članovi jevrejske porodice Kampos. I nakon dolaska austrougarske uprave oni su nastavili sa ovom vrstom poslova. Imamo sačuvanu bilješku da je Jakov Kampos, zvan Čolo, u ime Daniela Baruha kupio 1880. godine na vašaru u Tuzli 23 vola i uvezao ih Sarajevo. Nakon ove kupovine je kod Gradskog poglavarstva pokrenuta opsežna istraga da bi se doznalo porijeklo kupljene stoke, s namjerom da se osujeti

⁴⁸⁸ Špeceraj (njem. Spezerei) životne namirnice, kolonijalna roba, bakalska roba. M. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1996/97, 1023.

⁴⁸⁹ HAS, GP-1; K. 9, 5386, 18.12.1879. RR-GP, Dozvola Simonu Grinvaldu.

⁴⁹⁰ HAS, GP-1; K. 12, 1020, 18.2.1880; HAS, GP-1; K. 12, 1448, 7.3.1880. Samuel Frojnd; HAS, GP-1; K. 13, 1964, 26.3.1880; HAS, GP-1; K. 19, 5157, 18.8.1880. Bernard Polak; HAS, GP-1; K. 23, 7303, 12.12.1880. Pinkas Rot. HAS, GP-1; K. 10, 390, 23.1.1880; HAS, GP-1; K. 11, 855, 11.2.1880. Daniel Štajner. *Bosnischer Bote* 1898, 155, 162. Kod Frojnda i Štajnera naveden je njemački naziv mjesta Pečuj (Fünfkirchen), dok je kod Polaka, pored njemačkog naziva, u zagradi upisano i „Pecs“.

⁴⁹¹ HAS, GP-1; K. 23, 7347, 14.12.1880; *Sarajevski list*, 10. februar 1882, broj 18; 12. maj 1882, broj 57; 24. maj, broj 62; HAS, GP-1; K. 23, 7539, 28.12.1880. Josip Štajner.

⁴⁹² *Bosnischer Bote* 1898, 155; *Bosnischer Bote* 1915, 534, 535.

⁴⁹³ *Sarajevski list*, 17. avgust 1888, infobiro (<http://www.infobiro.ba/article/1026125>) pristupljeno, 7.4.2020.

⁴⁹⁴ *Bosnischer Bote* 1898, 59, 157; *Bosnischer Bote* 1908, 199; *Bosnischer Bote* 1915, 317, 318, 534.

širenje stočne zaraze.⁴⁹⁵ Kasnije se, kao nasljednica porodične tradicije, od 1896. godine pominje Rahela Kampos. Poslije nje, kao istaknuti džebebdžija, bio je poznat Isak Kampos, koji je aktivno učestvovao i u gradskom političkom životu. U ovom poslu docnije su se obreli Jakov Koen, zatim Salomon Levi.⁴⁹⁶ Prodajom stoke bavili su se i sarajevski mesari jevrejskog porijekla, ali o njima će biti više riječi u narednom poglavlju.

I prodavnice manufakturne robe bile su zastupljene u Sarajevu. Ostalo je zapisano da su ih vodile porodice: Altarac, Danon, Finci, Goldfinger, Kabiljo i Levi.⁴⁹⁷

Značajne su bile i gvoždarske trgovine. Gvožđe je obično stizalo iz Vareša, gdje se u obližnjem rudniku vadilo, ili je pak dovoženo iz udaljenijih rudokopa Kreševa i Fojnice. Proizvodi od gvožđa mogli su se kupiti u trgovinama koje su vodile porodice Kabiljo i Altarac, a početkom XX vijeka nalazimo i jednu ženu u ovom poslu, riječ je o Flori Finci, koja je 1901. godine registrovala svoju trgovinu gvoždarskim proizvodima.⁴⁹⁸

Jevrejske porodice bavile su se i prodajom stakla i različite staklene i porcelanske robe. Posjedovanje luksuznih predmeta u domaćinstvima istovremeno je bila potvrda društvenog statusa neke porodice, ali i pokazatelj prodora kulturnih, umjetničkih, pa i društvenih uticaja iz Monarhije. Od samih početaka okupacione vlasti imamo vijesti o pokretanju staklarskog zanata i trgovine. Tako je 5. marta 1880. godine Filip Goldštajn (Goldstein), koji je inače u Bosnu došao iz Đakova, dobio dozvolu da se bavi staklarskim zanatom, a tri mjeseca kasnije dozvoljeno mu je da svoju staklarsku trgovinu preseli u ulicu Franje Josipa 81, u samom centru Sarajeva.⁴⁹⁹ Među najpoznatije prodavnice ove vrste ubrajale su se radnje Ludviga Martona, Moise Katana, Daniela Pape i Nisima Romana.⁵⁰⁰

Kada je o konfekciji riječ Jevreji su u Sarajevu bili poznati i kao krojači, ali i prodavci odjevnih predmeta i galanterije. Veliki primat tu je imalo akcionarsko društvo *D. Goldfinger & Co.* Od pojedinačnih radnji kod Jevreja su među prodavcima galanterije zabilježene porodice Pinto, Kabiljo, Papo, Katan, Sumbulović i Levi.⁵⁰¹ Prema izdanoj dozvoli iz 1880. godine, vidljivo je da je Sam Frojnd Lovental (Sam Freund Löventhal) u svojoj radnji u Bezistanu 7 prodavao odijela i sitnu robu.⁵⁰² Prodajom konfekcije za dame i gospodu se od 1911. godine bavio Bernard Polak, dok je *Levi i drug.*, komanditsko društvo registrovano 1912. godine, bilo specijalizovano za prodaju šivaćih mašina.⁵⁰³ Pojedini trgovci su uživali posebne pogodnosti kao ovlašteni dobavljači uniformi za vojsku. Takav je bio slučaj sa Samuelom Vitom Levijem, koji je pored ugovorenih liferacija prodavao i odjevne predmete, galanteriju i toaletne potrepštine i za ostalo stanovništvo. Prodavnica mu je registrovana 1888. godine.⁵⁰⁴

Namještajem je u svojoj prodavnici od 1903. godine trgovao Mošo J. Kabiljo, a pored njega u ovom poslu će se od 1909, odnosno 1910. godine, pojaviti i braća Finci. Svoje proizvode su prodavali i sarajevski stolari Apel Osias i Hajnrih Romano. Od stvari koje su neophodne u jednom domaćinstvu, a da su njima trgovali Jevreji, treba svakako pomenuti trgovinu sa jorganima na veliko, koju je u Sarajevu još 1884. godine registrovao Leon B. Pinto, inače u čaršiji poznat pod nadimkom „Behar Jorgandži“.⁵⁰⁵

⁴⁹⁵ HAS, GP-1; K. 15, 2724, 24.4.1880.

⁴⁹⁶ *Bosnischer Bote* 1899, 113; *Bosnischer Bote* 1901, 179; *Bosnischer Bote* 1898, 200.

⁴⁹⁷ *Bosnischer Bote* 1908, 199, 200; *Sarajevski list*, 14. februar 1884, broj 17; Upis trgovine manufakturnom robom Figli Z. Danon, br. 394/gr; *Sarajevski list*, 19. februar 1884, broj 19, Upis trgovine manufakturnom robom Salomon Zadik Lewy, br. 430/gr; *Sarajevski list*, 4. septembar 1903, broj 104, Upis trgovine manufakturnom robom Mayer E. Kabiljo, br. 4763/gr.

⁴⁹⁸ *Bosnischer Bote* 1898, 199; *Bosnischer Bote* 1901, 178, 179.

⁴⁹⁹ HAS, GP-1; K. 11, 915, 13.2.1880; HAS, GP-1; K. 12, 1399, 5.3.1880; HAS, GP-1; K. 17, 4089, 27.6.1880.

⁵⁰⁰ *Bosnischer Bote* 1915, 534.

⁵⁰¹ Isto; *Sarajevski list*, 17. jul 1903, broj 83.

⁵⁰² HAS, GP-1; K. 11, 761, 7.2.1880.

⁵⁰³ *Bosnischer Bote* 1915, 319, 314.

⁵⁰⁴ *Sarajevski list*, 11. maj 1906, broj 54.

⁵⁰⁵ *Bosnischer Bote* 1908, 199; *Bosnischer Bote* 1915, 317, 535; *Sarajevski list*, 19. februar 1884, broj 19.

Pored navedenih trgovina, bilo je u Sarajevu i antikvarnih radnji koje su vodili Avram i Juso Papo, zatim prodavnica igračkaka Salomona Vite Levija, Cezara Danona i Josefa Saloma, čak i jedna trgovina biciklima Leopolda Polaka.⁵⁰⁶

Razvoj trgovačkog prometa direktno je bio povezan sa potrebom osiguranja kapitala, robe, novca, pa i života. U Bosni i Hercegovini najvažniji osiguravajući zavodi iz Monarhije imali su svoja predstavništva i ovlaštene agente. Među njima se našao i priličan broj Jevreja. Generalno predstavništvo u Sarajevu imalo je austrijsko osiguranje „*Elementarversicherungs – Actiengesellschaft*“. Zastupali su ga *Jozef Salom i društvo*. I *Prvo mađarsko društvo za opšte osiguranje* osnovalo svoju filijalu u Sarajevu, a zastupnik mu je bio Moric Gero (Moritz Gerö). Osiguravajuća zadruga „*Croatia*“ iz Zagreba nudila je životno i zdravstveno osiguranje, te osiguranje od nesretnog slučaja. Bila je zastupana po Eliasu Baruhu. Svoju agenturu imalo je i društvo „*Union*“, a predstavljao ga je Bernardo Klajn (Klein). Bilo je zavoda i iz drugih država. Tako je „*The Gresham Life Assurance Society Limited*“ iz Londona svoju podružnicu u Sarajevu osnovalo 1899. godine i na njeno čelo je došao Jozef S. Salom. Iz SAD-a, njujorško životno osiguravajuće društvo „*The Mutual*“ predstavljao je u Sarajevu Bernard Buhvald (Buchwald), inače trgovac i aškenaski rabin. U Bosni i Hercegovini su djelovale i osiguravajuće kuće osnovane kao dionička društva iz dvije države. Kao primjer možemo navesti ugarsko–francusko osiguravajuće dioničko društvo (*Ungarisch – französische Versicherungsaktiengesellschaft*). Moric Gero je bio predstavnik i ovog društva. Opštenarodno osiguravajuće društvo „*Universale*“ u Bosni i Hercegovini je zastupano preko zajedničke firme Mauricija Kona (Kohn) i Emanuela Erentala (Aerenthal).⁵⁰⁷ Ovako veliki broj osiguravajućih društava, što iz Monarhije, što iz drugih država, svjedoči da se Bosna i Hercegovina u posljednjoj deceniji XIX vijeka pokazala veoma privlačnim, novim tržištem, dok je angažovanje uglavnom Jevreja kao osiguravajućih agenata potvrdilo njihovu dobru pozicioniranost u trgovačkom i poslovnom svijetu onoga vremena.

Uporedo sa razvojem trgovine i zanatstva, špedicioni poslovi su doživjeli potpuni procvat. Akumulacija kapitala u ovoj djelatnosti rezultirala je stvaranjem *Špedicionog i trgovačkog društva za Bosnu i Hercegovinu*. Ono je upisano u sudski registar 1914. godine i tada je raspolagalo sa respektabilnim kapitalom od 700.000 kruna koji je bio razdijeljen u 3.500 akcija. U upravnom odboru nalazili su se: Ješua D. Salom, Avdaga Šahinagić, Isak A. Salom i brat, Josef M. Izrael, Jozef Flajšman (Fleischmann), Jozef Z. Danon, Isak A. Salom, Mojse D. Salom. Kao što vidimo, Jevreji su ovdje sačinjavali apsolutnu većinu. Špediterskim poslovima su se bavili Jevreji i kao pojedinci. Majer Šernberger (Mayer Schernberger) je od 1890. godine bio registrovan kao preduzetnik i prevoznik, dok je Leopold Hajm imao špeditersku i komisionu radnju od 1894. godine.⁵⁰⁸

Novac stečen trgovinom otvarao je mogućnosti njegovog ulaganja i u druge poslove. Istoričarka Hana Junis (Hana Younis) tvrdi da su se sarajevski veletrgovci u drugoj polovini XIX vijeka, pored trgovine, bavili i dodatnim zanimanjima, poput sarafskog, ili pak kreditiranjem.⁵⁰⁹ Kako razvoj bankarskog sistema u modernom smislu u Bosni i Hercegovini pada tek u posljednje decenije XIX vijeka, veliku ulogu u ekonomskom razvoju urbanog privređivanja odigrali su, prije svega, mjenjači – sarafi. Među najstarije sarafe, još od vremena okupacije, spadali su Papo Isak Avram i Daniel A. Papo. Veoma dugu tradiciju u „sarafstvu“ imala je i porodica Salom. Zna se da je Daniel Abrahama Salom 1884. godine svoju inokosnu firmu u ulici Kujundžiluk broj 32, upisao u sudski registar. Da je ulaganje novca u bankarske poslove itekako bilo isplativo, svjedoči i osnivanje banke 1894. godine u vidu akcionarskog društva *Salom, Besarović i Birnbaum*.⁵¹⁰ Godine 1903. registrovana je i banka *Salom J. & M.* Riječ je o društvu koje se nalazilo u vlasništvu Ješue D.

⁵⁰⁶ *Bosnischer Bote* 1898, 163, 162; *Bosnischer Bote* 1915, 535, *Bosnischer Bote* 1908, 200.

⁵⁰⁷ *Bosnischer Bote* 1915, 311–312.

⁵⁰⁸ *Bosnischer Bote* 1898, 199, 201; *Bosnischer Bote* 1915, 315, 539.

⁵⁰⁹ H. Younis, „Veletrgovac kao kreditor“, *Prilozi*, 42 (2013) 71.

⁵¹⁰ *Bosnischer Bote* 1898, 200, 201; *Bosnischer Bote* 1901, 180; *Sarajevski list*, 29. januar 1884, broj 11. Risto Đ. Besarović je 1903. godine istupio iz ovog društva, što je potvrdio i Okružni sud Sarajevo svojom odlukom od 26. februara, navedene godine. *Sarajevski list*, 11. mart 1903, broj 28.

Saloma i Mojse D. Saloma. Bankarskim i mjenjačkim poslovima bavila su se i braća Sumbulović, Samuel i Cezar.⁵¹¹

Vidimo da je poslovanje jevrejskih trgovaca u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini doživjelo procvat. Istina, temelji trgovačke djelatnosti kod Sefarda postavljeni su još u vrijeme osmanske uprave. Ipak, dolazak Austro-Ugarske nagovijestio je promjene u privredi uopšte. Dostupnost novih tržišta, kao i doseljavanje Aškenaza u Bosnu Hercegovinu, predstavljalo je pravo osvježenje i podsticaj za privredni progres uopšte, pa samim tim i trgovinu. Čvrst zakonski okvir u domenu trgovačkog poslovanja, koji je uspostavila nova vlast, pružao je sigurnost. Ulaganje kapitala, namjesto akumulacije, omogućilo je pragmatičnim poslovnim ljudima, među njima i Jevrejima, da uvećaju svoje bogatstvo.

Trgovina je omogućavala preduzimljivim pojedincima i pristup u elitno društvo. Javer ef. Baruh je kao ugledna ličnost sarajevskog društvenog života i poznati trgovac bio i član gradskog vijeća. Bila je to specifična kombinacija trgovačkog bogatstva i političkog uticaja u zajednici. Ipak, većinu u čaršiji činili su sitni trgovci. Koliko je poslovanje bilo rizično, vidi se i po tome što su novopridošli aškenaski Jevreji često mijenjali zanimanja tražeći ono koje bi dalo najveći prihod. Da je trgovina mogla donijeti visoke prihode, svjedoči primjer Daniela Moise Saloma koji je pri osnivanju svoje zadužbine, nakon što je imetak razdijelio djeci, ostavio čak 182.000 kruna kapitala u humanitarne svrhe.⁵¹² Ali, to su bili pojedinci.

Jevrejska trgovina u drugim gradovima Bosne i Hercegovine

Jevreji su se trgovačkom djelatnošću bavili i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, ali svakako u značajnije manjem obimu nego u Sarajevu. U posmatranom periodu od 1878. do 1914. godine, brojnost jevrejske populacije u gradovima, izuzev Sarajeva, bila je veoma skromna. Najviše Jevreja, sefardskog i aškenaskog porijekla, u tom periodu živjelo je u Travniku, Banjoj Luci, Bihaću, Tuzli i Bijeljini. Treba istaći da se njihova brojnost u nekom mjestu nije poklapala sa njihovom zastupljenošću u trgovačkoj razmjeni dotične varoši ili grada. Unutrašnje ekonomske migracije cijelih porodica nisu bile rijetkost. Luna Albahari je ostavila svjedočanstvo da je njen otac prodao svu imovinu u Kladnju i nakon toga cijelu porodicu preselio u Banju Luku. Luna je kasnije, kao udana žena, često sa suprugom i djecom selila iz grada u grad tražeći varoš „gdje će trgovina bolje ići“.⁵¹³

Travnik je po broju jevrejskog stanovništva bio odmah iza Sarajeva, iako je, poređenja radi, riječ o skromnoj cifri od 473 Jevreja prema popisu iz 1910. godine. Nekadašnji centar pašaluka nije mogao u austrougarsko doba povratiti staru slavu. Broj stanovnika je sporo rastao, a i čaršija se osipala. Pored migracija, tome su doprinosile i prirodne katastrofe. Veliku štetu na kućama i privrednim objektima uzrokovao je požar, koji je pogodio ovaj grad 3. septembra 1903. godine. Iako su prve vijesti govorile da je izgorjelo 500 kuća, kasnije je utvrđeno da je stradalo 337 privrednih zgrada, naravno uglavnom trgovačkih, skladišnih i zanatskih radnji. Među stradalim vjerskim objektima bila je i jevrejska sinagoga. Obnova čaršije trajala je naredne tri godine. Od tada se naročito pazilo da se pri gradnji koristi čvrst materijal koji ne bi tako lako stradao u eventualnim idućim požarima.⁵¹⁴

Travnički Jevreji sefardskog porijekla su se u vrijeme austrougarske uprave, a i ranije, uglavnom bavili trgovinom, dok je zanatstvo bilo zastupljeno u znatno manjem obimu. Razlog tome je blizina Sarajeva odakle se uglavnom roba i dobavljala, pa je ono malo zanata koji su opstali na

⁵¹¹ *Bosnischer Bote* 1915, 315, 533.

⁵¹² ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 2/11; 1904. Zakladno pismo, 17.6.1904.

⁵¹³ L. Albahari, *Rodena sam u Kladnju*. <http://elmundosefarad.wikidot.com/rodena-sam-u-kladnju-luna-albahari> pristupljeno 30.8. 2021.

⁵¹⁴ *Bosnischer Bote* 1915, 467–468; *Sarajevski list*, 6. septembar 1903, broj 105. Odmah se organizovalo skupljanje pomoći za pogorele. Zemaljska vlada je za tu svrhu donirala 30.000 kruna.

tržištu podmirivalo osnovne potrebe čaršije. S druge strane, trgovina je imala mnogo jače uporište. Njome su se ovdje generacijama unazad bavile porodice Abinon, Altarac i Konforti.

Kao i u ostalim gradskim sredinama, prodavnice u kojima se trgovalo mješovitom robom bile su esencijalne. Jednu od najstarijih trgovina ovog tipa imao je David–Davi Abinon. Radnja mu je registrovana 1886. godine. Godine 1911. u sudski registar je uvedena velika trgovačka firma Davida Pinte, koja je imala i jednu filijalu u Vitezu. Kada je o manufakturnoj robi riječ, primat od sitnijih travničkih trgovaca preuzelo je društvo *Knöpfelmacher & Gutmann*, koje je svoju podružnicu imalo i u Mostaru.⁵¹⁵

Od trgovina koje su se, pored prodaje robe široke potrošnje, isticale i velikim izborom „pomodne robe“, treba pomenuti radnju Zadika Levija koja je registrovana 1895. godine, kao i prodavnicu doseljenog Aškenaza Pinkasa Druitera (Pinkas Drutter).⁵¹⁶

Proizvodnjom alkoholnih pića Jevreji su se bavili još u osmansko doba, mada u početku samo za lične potrebe. Nakon tanzimatskih reformi dozvoljeno im je da se bave i njihovom prodajom. U Travniku je po ovoj proizvodnji najpoznatija bila porodica Montiljo. Salomon Montiljo je proizvodio i prodavao rakiju na veliko, dok se njegov rođak Moise Montiljo bavio trgovinom manufakturnom robom i prodajom vina. Manufakturnom robom je od 1900. godine trgovala i Luna Finci, koja je za ovaj posao izabrana po osnovu konkursa.⁵¹⁷

Kada je riječ o trgovini stokom, predvodili su je trgovci pravoslavne i muslimanske vjeroispovijesti. Zato i ne iznenađuje što u Travniku tek 1910. godine nalazimo jednog jevrejskog trgovca stokom. Riječ je o Benjaminu Pinti, koji je uz to vodio i jednu trgovinu mješovitom robom. Među specifičnim jevrejskim trgovinama u Travniku treba pomenuti i antikvarnicu koju je vodio Hajim Altarac.⁵¹⁸

Česta putovanja trgovaca nosila su sa sobom i različite rizike. Stoga je potpuno razumljivo da su agenti osiguravajućih kuća djelovali u skoro svim većim gradovima Bosne i Hercegovine i nudili osiguranje trgovačke robe. Među ovim zastupnicima osiguranja bilo je i Jevreja. Posmatrano prema najistaknutijim gradovima i varošima, to su bili: u Travniku M. Salom, u Banjoj Luci Leopold Dojč (Leopold Deutsch), u Bijeljini Moric Alkalaj (Moritz Alkallay), u Gradišci Izrael Kon (Israel Kohn), u Jajcu Jakob Salom, dok je u Višegradu taj posao obavljao Leopold Lang.⁵¹⁹

U Banjoj Luci je, prema austrougarskom popisu iz 1879. godine, od ukupno 9560 stanovnika bilo 187 Jevreja, da bi 1910. godine taj broj porastao na 421.⁵²⁰ Svakako, riječ je o srazmjerno maloj populaciji, ali budući da je bila nastanjena u užoj gradskoj sredini njen uticaj na svakodnevni, pa i privredni život, bio je veoma veliki.

Trgovina je bila jedno od primarnih zanimanja banjalučkih sefardskih Jevreja. Nekoliko porodica se zahvaljujući višedecenijskoj trgovačkoj tradiciji istaklo u ovoj djelatnosti. Kao takve, ne samo da su ostavile trag u privredi Banje Luke, nego i cijele Bosne i Hercegovine. U tom pogledu nezaobilazna je porodica Poljokan (Levi).⁵²¹ Naime, Salomon Levi Poljokan je 1863. godine preselio iz Sarajeva i Banju Luku i tu se počeo baviti trgovinom, koja je veoma brzo napredovala, od štanda kod Ferhat-pašine džamije, do registrovane trgovine mješovitom robom.⁵²² I njegovi

⁵¹⁵ *Bosnischer Bote* 1898, 183; *Bosnischer Bote* 1915, 366.

⁵¹⁶ J. Konforti, „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966, 133; A. Hasanhodžić, R. Rustemović, *nav. djelo*, 279.

⁵¹⁷ *Bosnischer Bote* 1915, 366; *Bosnischer Bote* 1899, 121; *Bosnischer Bote* 1908, 232.

⁵¹⁸ *Bosnischer Bote* 1915, 366; *Bosnischer Bote* 1898, 190.

⁵¹⁹ *Bosnischer Bote* 1898, 190–191.

⁵²⁰ *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina*, Sarajevo 1880, 33; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 27. septembra 1910*, Sarajevo 1912, 148–149.

⁵²¹ Salomon Levi Poljokan imao je trojicu sinova. Rafaela (Rafo), Leona (Dudo) i Izaka (Kučo). Rafael S. Levi (1849–?) bavio se trgovinom i imao je sinove Salomona (Haima), Jakoba, Isaka (Bracu) i kćer Matildu. Leon (Dudo) Levi (1857–1937) imao je sinove Salomona (Bukus) i Rafaela. Izak S. Kučo (1855–1930) imao je sinove Abrahama i Salomona i kćer Mazaltu. J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, 445–453.

⁵²² Salomon Levi je kao dijete izgubio jedno oko nesretnim slučajem i od tada su svi njegovi bliži i dalji srodnici nazivani Poluokani ili Poljokani. Tako je vremenom od tog nadimka nastalo prezime. J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, 48–49.

potomci su nastavili porodičnu trgovačku tradiciju. Tako je Rafael Poljokan 1884. godine otvorio trgovinu mješovitim robom, koja je 1905. godine prerasla u javno trgovačko društvo koje, su pored njega, činili još Salomon i Jakob Poljokan. Ovo društvo nije dugo poslovalo u istom sastavu, jer je već 1908. godine okrnjeno Rafaelovim istupanjem, da bi 1911. godine prešlo u isključivo vlasništvo Salomona Poljokana.⁵²³

I drugi nasljednici Salomona Levija Poljokana istakli su se u trgovini. Tako je njegov sin Isak (1855–1930), zvani Kučo, zajedno sa sinovima Salomonom i Abrahamom, 1. marta 1899. godine osnovao trgovačko društvo *Poljokan Isak & Söhne*. Ovo trgovačko društvo trgovalo je mješovitim robom na veliko i imalo je svoju radnju na Carskom drumu (Kaiserstraße). Zatim je Jakob Poljokan (1890–1969), Rafaelov sin, 18. septembra 1911. godine registrovao trgovačku radnju mješovitim i manufakturnom robom.⁵²⁴

Godine 1903. Avram S. Poljokan, sin Salomona Bukusa i unuk Leona Levija, upisao je u sudski registar agenturu i trgovinu mješovitim robom. Deset godina prije njega radnju ovog tipa u Banjoj Luci, na Carskom drumu registrovao je, „mađarski Jevrej“, Moric Grinvald (Moritz Grünwald). On je svoj kapital ulagao i u proizvodne djelatnosti, pa se tako, pored trgovine, bavio i proizvodnjom soda vode.⁵²⁵

Do Prvog svjetskog rata u Banjaluci mješovitim robom su još trgovali Moric Hercog (Moritz Herzog), Samuel Kabiljo, Jozef Nahamijas, Salom G. David, Sarafić Isidor Salom, Julijus Šnicler (Julius Schnitzler), te Jakob Nojman (Jacob Neumann).⁵²⁶

Poznatu gvoždarsku trgovinu imao je Arnold Fišer (Fischer), koji se veletrgovačkim gvoždarskim poslovima bavio od 1876. godine. Godine 1896. ona je prerasla u društvo *A. Fischer et Rechnitzer* koje je trgovalo „gvoždarskom robom, kožom i zemaljskim proizvodima“. Društvo je 1903. godine prešlo u inokosnu firmu u Fišerovom vlasništvu.⁵²⁷

Štamparskim i knjigovezačkim poslovima, kao i prodajom papira i crtaćeg pribora, bavilo se trgovačko društvo *Fon & Grgić*. Riječ je o firmi koju su 1902. godine osnovali mađarski Jevrej Adolf Fon i Pavo Grgić. Posao im je bio unosan pa su veoma brzo uvećali početni kapital proširivši poslovanje, tako što je već sljedeće godine štamparija i trgovina knjižarskom i papirnom robom u vlasništvu Aškenaza Jozefa Volfa (Wolf) prešla u vlasništvo društva *Fon & Grgić*.⁵²⁸

U banjalučkoj varoši, koja se u austrougarskom periodu uprave počela intenzivnije širiti i razvijati, javila se potreba za trgovačkim radnjama u kojima bi se prodavala luksuzna roba ili pak moderna odjeća i galanterija. Poznatu trgovinu galanterije, stakla i porcelana imao je od 1886. godine Moric Jelinek, „Jevrej iz Slavonije“, ali treba napomenuti da je bio registrovan i njegov limarski zanat, budući da je to bilo njegovo primarno zanimanje. Prodajom konfekcije i modnih dodataka bavili su se Rafael i Jakov Poljokan, kao i društvo *Schnitzler & Kohn*. Odgovorna osoba u ovom društvu bio je Julius Šnicler (Julius Schnitzler), koji je u Banju Luku stigao 1890. godine iz Petrograda. Šeširi su se do 1913. godine mogli kupiti u trgovini Rozalije Ku (Rozalija Kuh), Jevrejke koja je bila rodnom iz Hrvatske.⁵²⁹

⁵²³ *Sarajevski list*, Osnovni sud Banja Luka br. 173/gr, 7. februar 1884, broj 14; *Bosnischer Bote* 1915, 322.

⁵²⁴ J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, 450; *Bosnischer Bote* 1915, 322, 382, 384, 449.

⁵²⁵ *Sarajevski list*, 3. maj 1903, broj 51, 1548/gr. Okružni sud Banja Luka, upis u registar. 15. april 1903; *Bosnischer Bote* 1915, 322, 384; *Bosnischer Bote* 1898, 188. Moric Grinvald je 1893. godine protokolisao komisijonu radnju i fabriku soda vode koja je poslovala do 1929. godine, tj. do njegove smrti. U periodu 1907–1913. biran je za člana gradskog opštinskog vijeća i predsjednika Austrougarske izrael. vjerske opštine do 1915. J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, 259.

⁵²⁶ Moric Hercog (1875–1946), sin Davida, po zanimanju trgovac, po porijeklu mađarski Jevrej; Samuel Kabiljo (1875–1933), prvo je registrovao trgovinu manufakturnom i kolonijalnom robom, a 1910. mješovitim robom; Sarafić Isidor Salom (1876–1943) sin Davida Saloma Sarafića, imao je prije 1907. registrovanu radnju mješovitim robom na veliko i malo; Julijus Šnicler rođen 1867, mađarski Jevrej koji je 1890. došao u Banju Luku, a 1892. godine je dobio dozvolu za otvaranje trgovine špecerajskom i galanterijskom robom i papirnice; Jakob Nojman je držao trgovinu mješovitim robom od 1893. do 1910. godine. J. Danon i V. M. Stošić, *nav. djelo*, 269, 288, 513, 534, 420.

⁵²⁷ *Sarajevski list*, 22. februar 1903, broj 21; J. Danon i V. M. Stošić, *nav. djelo*, 224.

⁵²⁸ J. Danon i V. M. Stošić, *nav. djelo*, 231; A. Hasanhodžić, R. Rustemović, *nav. djelo*, 34; *Sarajevski list*, Okružni sud Banjaluka, 3488/gr. 1. avgust 1903, 14. avgust 1903, broj 95.

⁵²⁹ *Bosnischer Bote* 1915, 382; *Bosnischer Bote* 1908, 204; J. Danon i V. M. Stošić, *nav. djelo*, 319, 534.

Viktor Grinfeld, rođen 1858. u Rumuniji, 1882. godine doselio je u Banju Luku, a u svojoj radnji se od 1901. godine bavio prodajom obuće i kožarskih proizvoda. Iste proizvode u svojoj trgovini prodavao je i Nahamijas J. Samuel, čija je radnja „trgovina kožom“ 1907. godine podijeljena među njegovim nasljednicima.⁵³⁰

Od istaknutih banjalučkih trgovaca koji su poslovali u vrijeme austrougarske uprave, treba još pomenuti i sefardskog Jevreja Davida Izraela koji je, počev od 1902. godine, bio upisan u registar kao prodavac drvene građe (japije), a trgovao je i stokom. Da mu je posao bio unosan, svjedoči i to da je 1910. godine na Carskom drumu broj 21 otvorio i mesarsku radnju.⁵³¹

Pored sefardske porodice Poljokan, i porodica Salom je vremenom stekla „novo“ prezime, Sarafić. Oni su se naime bavili mjenjačkim poslovima i prije dolaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu. Mjenjačke i kreditorske poslove trgovci su obavljali zbog nepostojanja banaka. Ipak, kako se od vremena okupacije bankarski sistem počeo intenzivnije razvijati i banke iz Monarhije krenule su otvarati svoje filijale u Bosni i Hercegovini, i ne samo to, i domaći trgovci i imućni ljudi počeli su otvarati banke i štedionice. Tako je godine 1911. u Banjoj Luci registrovana „Banka za trgovinu i zanate“ kao akcionarsko društvo kojoj su prokuristi bili Salomon A. Poljokan i Vlatko Arnštajn (Arnstein).⁵³² Prema austrougarskom zakonodavstvu i bankarsko poslovanje se ubrajalo u domen trgovine. Jevrejski trgovci, kao cijenjeni pripadnici šire zajednice, obilježili su privredni razvoj Banje Luke i njen preobražaj od osmanske palanke ka modernoj čaršiji.

U Tuzli su Jevreji uglavnom bili aškenaskog porijekla. Kada je o trgovcima riječ priličan broj njih nije imao dugu tradiciju u tom poslu, nego su, naprotiv, većinu svojih radnji registrovali tek u prvj deceniji XX vijeka.

Špeceraj, odnosno trgovinu mješovitom robom, među prvima je, još 1895. godine, otvorila Sara Halberštam (Sara Halberstamm), a kasnije su njenim primjerom pošli Leo Rot (Leo Roth), Franc Blat (Franz Blatt) i Jozef Švarc (Josef Schwarz), da bi se 1910. kao trgovci pojavili i Sefardi Avram Altarac i Jozef Pesah, koji je inače bio i izvoznik poljoprivrednih proizvoda. S druge strane, Avram Altarac je imao agenturu i komisiju radnju. Manufakturnom robom su trgovali Jozef Švarc, počevši od 1897. godine, a nakon njega su trgovine otvorili Samuel Hirtvajl (Samuel Hirtweil), pa Baruh Hana. Prodajom i sušenjem mesa bavili su se Franc Dojč (Franz Deutsch), kao i Franc i Leo Šuster (Schuster). Tuzlanski Jevreji su vodili i neke od specijalizovanih prodavnica, poput trgovine koja je prodavala tekstil i druge potrepštine za krojački zanat. Radnje ove namjene su imali: Samuel Hirtvajl (Samuel Hirtweil), Moric Firt (Moritz Fürth) i Jozef Švarc (Josef Schwarz). Konfekcijskom robom u Tuzli su trgovali: Domani (Domany) i Hirtvajl (Hirtweil), te Etel Ajgenmaht (Ettel Eigemacht). Avram Altarac se bavio prodajom šivaćih mašina. Staklarskim i porcelanskim proizvodima su trgovali Elias Papo i Hager A. Goldštajn (Hager A. Goldstein). Namještaj je prodavao Leo Halberštam, kao i braća Finci, za koje se zna da su imali svoju pilanu, te da su namještajem trgovali i po drugim bosanskohercegovačkim gradovima.⁵³³

Kada je o Mostaru riječ, poznato je da je nakon popisa 1910. godine tamo živjelo svega 254 Jevreja, od čega je bilo 170 Aškenaza i 88 Sefarda.⁵³⁴ Upravo zbog toga smo mogli evidentirati veoma malo trgovina jevrejskih vlasnika. Iz popisa registrovanih trgovačkih radnji vidimo da su manufakturnom robom trgovali Zadik Danon i Salomon Konforti. Zatim da je Moric Kon (Moritz Kohn) imao od 1892. godine komisiju radnju, koja je 1911. godine prerasla u agenturu i komisiju radnju. Prodavnicu mješovite robe posjedovao je Isak Hajon, dok se Rafael Konforti bavio prodajom konfekcije i galanterije, a David Mozes Druter (David Moses Drutter) je trgovao odjećom. Trgovinu staklarskom robom posjedovao je Avram Semo.⁵³⁵

Jevreja trgovaca bilo je i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima. Radilo se o uglednim porodicama gdje se trgovačka tradicija obično prenosila s koljena na koljeno. Temelje

⁵³⁰ J. Danon i V. M. Stošić, *nav. djelo*, 257; *Bosnischer Bote* 1908, 204, 205; *Bosnischer Bote* 1915, 322.

⁵³¹ J. Danon i V. M. Stošić, *nav. djelo*, 283.

⁵³² *Bosnischer Bote* 1915, 321. Sjedište ove banke bilo je u Gospodskoj ulici. Imala je uveden telefon, broj 44. Isto, 385.

⁵³³ *Bosnischer Bote* 1915, 367, 368, 473, 474; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 303–304.

⁵³⁴ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, XXXIV.

⁵³⁵ *Bosnischer Bote* 1915, 445; *Bosnischer Bote* 1908, 223; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 191–192.

trgovačkoj djelatnosti u Bijeljini su postavile sefardske porodice, da bi im se od 1890. godine pridružili i Aškenazi. Naime, te godine je u Bijeljini doselio Gabor Grinfeld (Grünfeld), a pet godina docnije i Arpad Vajl (Weil), te nešto kasnije i Vilim Švicer (Schwitzer). Za G. Grinfelda je poznato da je imao trgovinu bicikla i „motor kotača“, dok je A. Vajl u prizemlju svoje impozantne kuće imao „delikatesnu radnju“, a na spratu šestosoban stan.⁵³⁶ Pored njih u Bijeljini su trgovali i Alkalaji, Danoni, Hajoni i Finciji, dok su se u Brodu trgovinom bavili uglavnom Goldštajni (Goldstein) i Pesah, u Brčkom Alkalaj (Alkallay), Vajl (Weil) i Vajs (Waiss), u Rogatici Katan, u Višegradu Baruh, Levi i Papo.⁵³⁷ Riječ je uglavnom o trgovinama mješovitom i manufakturnom robom koje su podmirivale osnovne potrebe lokalnog stanovništva. U Derventi su poznate trgovačke porodice bile Hajon i Pesah. Dr Josef Pesah je trgovao mješovitom robom i kožom.⁵³⁸ Veoma rijetko su se mogli sresti van Sarajeva jevrejski trgovci orijentalnom robom. U popisu iz 1898. godine imamo samo jednog Jevreja, riječ je o Mušku (Mosko) Finciju iz Zvornika.⁵³⁹ Van većih privrednih središta otvarale su se i specifične trgovine, naravno ukoliko je postojalo tržište za proizvode koje su nudile. Znamo da je Jakob Mevorah u Prijedoru imao knjižaru. Zemaljska vlada je 2. marta 1896. godine preporučila Zajedničkom ministarstvu finansija da odobri Mevorahovu molbu, jer je „molilac u pogledu političkog držanja, kao i u pogledu njegovog poslovnog položaja potpuno vrijedan razmatranja“, i u samoj varoši postojala je potreba za trgovinom ovog tipa. U Prijedoru je od 1901. godine svoju trgovinu „papirom, knjigama, zlatnom i srebrenom robom“ imao i istaknuti cionista Gustav Zajdeman (Gustav Seidemann).⁵⁴⁰

Više za dopremu robe iz trgovačkih središta, nego za izvoz iste, presudna je bila uloga špediterskih firmi. Špediterskim poslovima bavili su se Jozef Kiš (Kiss) iz Bihaća, Moric Landor iz Bjeljine, Bernard Goldberger (Goldberger) iz Kiseljaka i Jozef Zonenfeld (Sonnenfeld) iz Visokog. Kada je o Jevrejima kao izvoznicima sirovina i proizvoda riječ veoma malo ih je bilo izvan Sarajeva. Jedan od rijetkih je bio Jozef Šrajeber (Schreiber) iz Višegrada koji je bio poznat kao izvoznik voća na veliko. Jevreji iz Posavine i Podrinja obreli su se i u trgovini žitom, tako da imamo u Bijeljini registrovano trgovačko društvo *Löwi & Gavric*, u Derventi *Samuel & Aran Hajon*, a u Zvorniku je taj posao obavljao Bernard Ginzberger (Ginsberger).⁵⁴¹

U manjim varošima mogle su se još ponegdje sresti trgovine odjećom i luksuznim odjevnim predmetima. Neke od tih trgovina vodili su i Jevreji. Konfekciju za dame su prodavali Isak Alkalaj u Brčkom, u Gradišci Alojz Fuks (Fuchs), a u Derventi Moric Kac (Katz). Krznom i kožom su trgovali Dane i Davo Salom iz Jajca, kao i Simon Ginzberger iz Zvornika. Galanteriju su prodavali Jakob Montiljo iz Livna i Jozef Šrajber iz Višegrada.⁵⁴²

Zastupljenost jevrejskih trgovaca u urbanim sredinama Bosne i Hercegovine bila je povezana sa brojnošću jevrejske populacije koja je živjela u gradovima i varošima, ali i sa proizvodima kojima su trgovali i naravno potražnjom određenih artikala na tržištu. Budući da je zakon potražnje diktirao ponudu, ekonomske migracije su bile uobičajena pojava.

⁵³⁶ Т. Лазих и З. Мидановић, *Из историје јеврејских грађевина у Бијељини (фрагменти из прошлости бијељинских Јевреја)*, 3, 8.

⁵³⁷ *Bosnischer Bote* 1908, 175, 183; *Bosnischer Bote* 1915, 324–326, 328, 356; С. Лужија, *Јевреји у Вишеграду (1878–1914)*, 88–90.

⁵³⁸ *Sarajevski list*, 2. jul 1890, broj 78. Levi D. Pesah je 21. juna 1890. godine odlukom Okružnog suda u Banjoj Luci upisan u registar kao vlasnik istoimene trgovačke radnje u Derventi. Josef je bio Levijev sin. N. Alagić, „Јевреји у Derventi“: <http://elmundosefarad.wikidot.com/derventa> pristupljeno 1.9.2021.

⁵³⁹ *Bosnischer Bote* 1898, 185.

⁵⁴⁰ R. Besarović, Izvještaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija o zahtjevu Jakoba Mevoraha iz Prijedora da mu se odobri bavljenje prodajom knjiga (2.3.1896), *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Građa, Sarajevo 1968, 219; *Sarajevski list*, 5. januar 1902, broj 3.

⁵⁴¹ *Bosnischer Bote* 1898, 173, 172, 177; С. Лужија, *Јевреји у Вишеграду (1878–1914)*, 90.

⁵⁴² *Bosnischer Bote* 1898, 170, 172, 174.

2. Jevreji – vješte zanatlije

Jevreji zanatlije u sarajevskoj čaršiji

U vrijeme osmanske vladavine zanatska djelatnost u sarajevskoj čaršiji, a i u ostalim dijelovima Bosanskog pašaluka, odvijala se pod apsolutnim pokroviteljstvom stroge esnafske organizacije. Protekcionistički orijentisana londža u svom nastojanju da pruži zaštitu zanatlijama istovremeno je kočila i njihov napredak, kao i razvoj privrede uopšte. Tek je intervencija Omerpaše Latasa (1850–1851), nakon koje je raspuštena i ukinuta esnafska organizacija, zatim tanzimatske reforme i, naposljetku, austrougarska uprava, stvorili uslove za razvoj zanatske proizvodnje u Bosni i Hercegovini na potpuno novim, skoro kapitalističkim osnovama.

Dolazak nove uprave u Bosnu i Hercegovinu primamljivo je djelovao na poslovne ljude iz Austro-Ugarske, koji su željeli da investiraju u nove poslove i nova tržišta. To novo tržište u nekadašnjim osmanskim provincijama privlačilo je i jevrejske trgovce i zanatlije, aškenaskog porijekla. Uporedo sa procesom okupacije teče i njihovo doseljavanje u Bosnu i Hercegovinu. Njihova adaptacija na nova tržišna pravila i tada važeći osmanski *Trgovački zakon* uglavnom je bila uspješna. Doduše, bilo je i onih koji su precijenili svoje poslovne sposobnosti, te se nisu snašli na poslovnom tržištu i stoga su nakon kratkog perioda poslovanja bili prinuđeni zatvoriti svoje zanatske i uslužne radnje. Te prve godine okupacione vlasti, takozvane vojne uprave, pokazale su da je samo tržište bilo prilično nestabilno i neuređeno. Tome je svakako doprinijelo rušenje Sarajeva u vrijeme prodora okupacione vojske, nakon toga priliv velikog broja vojnika u čaršiju, koji su morali biti ukonačivani i po privatnim kućama, zatim su se na sve nedaće nadovezale i prirodne katastrofe, kao što je poplava iz aprila mjeseca, a nakon toga razorni požar u avgustu 1879. godine.⁵⁴³ Sva ova dešavanja su suviše unazadila poslovne prilike u Sarajevu.

Pojam zanatstva, prema austrougarskom zakonodavstvu, bio je široko definisan. Ono je uključivalo fabričku industriju, zatim sve proizvodne zanate, uključujući apoteke i osnovane proizvodne i fabričke (biljne) zadruge, zatim gostionice i krčme, te željezarsku i kovačku djelatnost i rudarstvo. U zanatlije su se ubrajali i ovlašteni civilni inženjeri i arhitekta. Ovako široko definisan pojam zanatske proizvodnje, koja je po onovremenim austrougarskim shvatanjima obuhvatala ne samo proizvodne, nego i uslužne djelatnosti, bili su nam putokaz pri pisanju ovog poglavlja. Ovom prilikom istaknućemo najznačajnije zanate, kao i različite vrste uslužnih djelatnosti kojima su se bavili sarajevski Jevreji.

Jedan od najstarijih zanata kojim su se Jevreji bavili još u vrijeme osmanske uprave, bio je limarski. Tenećedžije ili limari bili su isključivo Jevreji. Hamdija Kreševljaković smatra da se ovaj zanat u Sarajevu može svrstati među mlađe, odnosno da mu početak seže u prvu deceniju XIX vijeka. Limari su izrađivali posuđe, kutije za kafu, šećer i druge stvari neophodne u domaćinstvu. Budući da ih nije bilo mnogo, oni u vrijeme Osmanlija nisu imali svoj esnaf.⁵⁴⁴ Limarski proizvodi su bili veoma jeftini, stoga su i same zanatlije limari bili skromnog imovinskog stanja. Nakon okupacije, u registrima protokoliranih zanatskih radnji srećemo i limare. Tada u Sarajevu rade Naftali Blat (Naftali Blatt) i Ludvig Goldfinger (Ludwig Goldfinger). Novo stoljeće donijelo je i nova imena među limare, pa je Naftalija 1910. godine naslijedio sin Natan, dok su neposredno prije izbijanja rata svoje zanatske radnje registrovala braća Frizhand (Fritzhand), od kojih je jedan bio limar, a drugi, Isak, stolar.⁵⁴⁵

I u kožarskom zanatu, pored dominantnih muslimana, nalazimo i Jevreje. Od Jevreja koji su imali radnje za prodaju kožarskih proizvoda, pa samim tim nije isključeno da se nisu bavili i njihovom izradom, pominju se među prvima Jakob Štajner (Steiner), čija je radnja upisana u sudski

⁵⁴³ H. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, 24. Kreševljaković je zabilježio da su u požaru stradale 304 kuće, 434 dućana i 135 različitih objekata u čak 36 ulica. Izgorjela je i sefardska sinagoga.

⁵⁴⁴ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 118. Kreševljaković pominje i limara Davida Kamhija (1834–1920), za koga kaže da je i prije okupacije bio poznat kao kulturni radnik, jer je bilježio narodne pjesme.

⁵⁴⁵ *Bosnischer Bote* 1898, 162; *Bosnischer Bote* 1915, 216, 217.

registar 1890. godine, kao i Levi Avram Salomon, kome je „trgovina kožom“ registrovana 1895. godine. Nešto ranije, odnosno 1893. godine, pojavljuje se na tržištu kožarska radnja Alkalaja S. Ašera sa svojim proizvodima. On će kasnije postati jedan od najznačajnijih predstavnika kožarske industrije u Bosni i Hercegovini. Od znamenitih kožarskih radnji s kraja XIX vijeka treba još pomenuti onu Pesaha L. Rafaela, koja je registrovana 1897. godine. U narednim decenijama porodica Alkalaj će preuzeti primat u kožarskom zanatu. Do kraja 1914. godine među trgovcima kožom zabilježena su čak četvorica sa prezimenom Alkalaj.⁵⁴⁶

Jevreji su bili zastupljeni i kao krojači. Njihova umješnost kao šivača bila je prepoznata i ranije u esnafima srodnim krojačkom. Sačuvan je spisak ćurčijskog esnafa iz 1869. godine, gdje među dominantnim srpskim ćurčijama nalazimo i sedam Jevreja.⁵⁴⁷ Doseljavanjem Aškenaza povećao se broj Jevreja krojača. Pored pojedinačnih krojačkih radnji, bilo je i društava koja su se bavila ovim zanatom, kao što je bio slučaj sa *Tiller Moritz & Comp* koji su imali svoju filijalu u Sarajevu, a bavili su se i izradom uniformi od 1892. godine kao „dvorski liferanti“.⁵⁴⁸ Od značajnijih šnajdera koji su šili odijela za gospodu, možemo pomenuti: Rafaela Kamhija, Samuela Levija, Samuela Špacira (Spazir), Gezu Šandora (Sandor) i Samuela Grosa (Gross). Odjeću za dame su izrađivali Jevreji N. Kabiljo i Simon Rajs (Simon Reiss).⁵⁴⁹

Pozamanterijsko zanimanje bilo je veoma bitno za krojački zanat. Iako je ranije to bio posao u kojem su dominirali muslimani, vremenom se situacija mijenjala, pa se sve više nemuslimana, samim tim i Jevreja, obrelo u ovom poslu. U vrijeme austrougarske uprave najznačajnije društvo za proizvodnju pozamanterije osnovali su na Koševu Risto Đ. Besarović i Danijel A. Salom. Kasnije su ovim poslom, pored bankarstva, počeli da se bave i braća Ješua i Mojse Salom, kao i Bencion L. Pinto.⁵⁵⁰

U vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini Jevreji su se istakli i kao knjižari i štampari. Tu prevashodno treba pomenuti Daniela A. Kajona,⁵⁵¹ koji je 1892. godine registrovao štampariju koja je ostvarila zavidan uspjeh svojom izdavačkom djelatnošću. Ono što je ovu štampariju činilo posebnom je činjenica da je posjedovala i raši slova, pa je štampala i tekstove na hebrejskom. Pored njega, u Sarajevu je među Jevrejima štamparima svakako bila veoma značajna porodica Buhvald (Buchwald). Najprije je Aleksandar Buhvald 1896. godine registrovao štampariju i prodavnicu papira, da bi dvije godine kasnije njegov brat Bernard, kao akcionarsko društvo, otvorio knjižaru i štampariju.⁵⁵² Bilo je svakako i pokušaja drugih Jevreja da se bave štamparstvom. Znamo za slučaj Juse Leona Fincija, inače sekretara sefardske jevrejske opštine, a od 1882. godine bašmuktara pri gradskom magistratu. On je 1896. godine zatražio da mu se dozvoli otvaranje knjižare i štamparije u Sarajevu. Vlada je u dopisu Zajedničkom ministarstvu finansija istakla da, i pored toga što su njegovo moralno i političko držanje, kao i „pouzdanost i predanost našoj upravi“ neupitni, molilac ne posjeduje iskustvo u vođenju štamparskih poslova. Budući da samo štamparstvo u Sarajevu u tom trenutku nije bilo razvijeno, Vlada je strahovala bi da bi otvaranje novih radionica svojom konkurencijom samo otežalo rad postojećih. Ukoliko molilac uspije da za kratko vrijeme savlada potrebnu vještinu i dobije rutinu, te mogne da razlikuje (prepozna)

⁵⁴⁶ *Bosnischer Bote* 1908,199,200; *Bosnischer Bote* 1899, 113, 112; *Bosnischer Bote* 1908, 200, 201; *Bosnischer Bote* 1915, 534.

⁵⁴⁷ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 145.

⁵⁴⁸ Osnivač firme Moric Tiler je rođen 1842. godine u Kapošvaru u Ugarskoj, preminuo je 1921. godine u Beču. <https://www.geni.com/pepole/Moritz-Tiller/6000000020347925251> pristupljeno 15.8.2021.

⁵⁴⁹ *Bosnischer Bote* 1915, 539; J. Hahamović, „Aškenazi u Bosni i Hercegovini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966, 145.

⁵⁵⁰ *Bosnischer Bote* 1898, 161; *Bosnischer Bote* 1915, 539.

⁵⁵¹ H. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, 71. Daniel A. Kajon se rodio u Sarajevu, gdje je i umro. Bio je samouk. Ostao je upamćen kao jedan od najpoznatijih izdavača. U njegovoj štampariji je izlazio časopis „Alborada“. U poslu ga je naslijedio sin Albert Kajon. Isto, 122.

⁵⁵² *Bosnischer Bote* 1899, 112; *Bosnischer Bote* 1901, 179; Bernard Buhvald je od 1882. godine bio i rabin aškenaske opštine i vjeroučitelj. Rođen je 1840. godine u Nitri, da bi u Sarajevo došao 1881. godine. U knjižarsko-štamparskom poslu za života ga je naslijedio sin Ferdinand. Bernard Buhvald je preminuo u Sarajevu 10. aprila 1914. godine. H. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, 123.

zabranjene spise i knjige, Vlada preporučuje da mu se dozvola izda.⁵⁵³ Na kraju, traženu dozvolu ipak nije dobio. To samo potvrđuje obazrivost austrougarske uprave pri otvaranju i pokretanju novih zanata.

Kada je o zlatarskom esnafu riječ, on je u posljednjim vijekovima osmanske vladavine u Bosni bio jedan od rijetkih u kojem su bile zastupljene sve četiri konfesije. Sa zlatarstvom, i to naročito od vremena austrougarske okupacije, usko je bila povezana i sajdžijska djelatnost. Prema pisanju Hamdije Kreševljakovića, prvi sajdžija u Sarajevu pominje se 1658. godine. Važnost sata u muslimanskom svijetu je velika. Dnevne molitve, kao i vrijeme početka i kraja posta, vezani su za određeno doba dana, odnosno tačno utvrđeno vrijeme. Džepni satovi su dobavljani iz Istanbula, a u predokupaciono vrijeme uvoženi su direktno iz Beča. Zabilježeno je da se 1878. godine devet osoba bavilo sajdžijskim zanatom. Među njima je bio jedan Jevrej.⁵⁵⁴

Nakon okupacije, konfesionalna struktura samih zlatara i sajdžija znatno se promijenila nauštrb majstora muslimana, a u korist Jevreja. Tako da su od 80-ih godina XIX vijeka najpoznatije zlatarske i sajdžijske radnje u Sarajevu držali upravo Jevreji, i to aškenaskog porijekla. Zlatar iz Beča, Aron Zaghaft (Aron Zaghaft) je još 1879. godine tražio dozvolu od Gradskog poglavarstva za zlatarsku radnju, ali je već sljedeće godine napustio i ovaj posao i Bosnu.⁵⁵⁵ Godine 1880. godine Zigmund Diamant (Sigmund Diamant) dobio je dozvolu za otvaranje „zlatarskog i juvelirskog obrta“, jer je gradska uprava utvrdila da „nema zapreka“ za otvaranje ove zanatske radnje, te da je molilac platio porez za šest mjeseci unaprijed.⁵⁵⁶ Diamant je 1884. u skladu sa novim *Trgovačkim zakonom*, upisao u sudski registar svoju zanatsku radnju. Izvori pominju i Leopolda Lovija (Leopold Löwy) koji je došao „iz Austrije“ u Sarajevo, i tu 1881. godine registrovao sajdžijsku radnju. Tri godine docnije, kod sarajevskog Okružnog suda on je upisao svoju sajdžijsku firmu i trgovinu zlatninom. Poslije njega je 1890. došao Viner Simon (Wiener Simon). Viner je inače bio angažovan i kao službeni sajdžija pri Bosanskohercegovačkim državnim željeznicama. Njegova zlatarsko-sajdžijska radnja je 1898. godine dobila još jednu djelatnost, optičarsku. Bila je to druga radnja toga tipa u Sarajevu. Naime, godinu dana ranije Jozef Fogel (Josef Vogel) upisao je u registar, uporedo sa zlatarskom, i optičarsku radnju. Početkom te decenije i porodica Štern (Stern) registruje svoj juvelirsko-sajdžijski zanat. Prvo nalazimo Davida, a 1905. godine Julie Štern otvara svoju radnju.⁵⁵⁷ Koliko su ova zanimanja bila cijenjena, ali i rentabilna imajući u vidu prihod koji su vlasnicima donosila, pokazuje i podatak da su pomenute radnje poslovale i neposredno pred izbijanje Prvog svjetskog rata.

Pod trgovinom građevinskim materijalom podrazumijevalo se, između ostalog, trgovanje drvnom građom, ciglom i crijepom. Međutim, mi ove prodavnice ne možemo posmatrati isključivo kao trgovačke firme, nego je riječ i o zanatskim radnjama u širem smislu. Budući da u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nije bila razvijena industrija ovoga tipa, izrada ovih materijala, prije svega cigle i crijepa, obavljala se u manjim radionicama, obično smještenim na sarajevskoj periferiji. Jednu od najpoznatijih ciglana u to vrijeme imao je Jevrejin Zadik J. Finci, koji je još 1884. godine imao registrovanu prodavnicu manufakturne robe u samom centru Sarajeva, dok se na Čemaluši bavio prodajom drvne građe, a na Palama je imao u svom vlasništvu pilanu na parni pogon.⁵⁵⁸ Zadik Finci se bavio ovim poslom i u vrijeme osmanske uprave, a promjena

⁵⁵³ R. Besarović, Zemaljska vlada podnosi izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija o zahtjevu koji je podnio Juso Leon Finci za otvaranje knjižare i štamparije u Sarajevu (16.4.1896), *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 220–221.

⁵⁵⁴ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, 49, 113–114.

⁵⁵⁵ HAS, GP-1; K. 7, 3696, 13.9.1879; HAS, GP-1; K. 19, 5322, 23.8.1880. Aron Zaghaft javlja da je u januaru 1880. napustio zlatarski zanat.

⁵⁵⁶ HAS, GP-1; K. 15, 2977, 7.5.1880. Molba Zigmunda Diamanta; HAS, GP-1; K. 16, 3252, 23.5.1880. RR-GP, Dozvola Zigmundu Diamantu za zlatarski i juvelirski obrt.

⁵⁵⁷ *Sarajevski list*, 1. april 1884, broj 37. Leopold Löwy, broj 1021/gr. Ova firma se ne pominje u popisu iz 1898. godine. *Bosnischer Bote* 1908, 199, 201, 112; *Bosnischer Bote* 1899, 113; *Bosnischer Bote* 1904, XXXVII; HAS, GP-1; K. 31, 4777, 27.7.1881; HAS, GP-1; K. 31, 4969, 3.8.1881.

⁵⁵⁸ *Bosnischer Bote* 1908, 199; *Bosnischer Bote* 1898, 112, 165, 166. Ova radnja je 1910. godine prerasla u dioničarsko društvo. *Bosnischer Bote* 1915, 314.

centralne vlasti samo mu je pružila priliku za dodatnu zaradu, pogotovo jer je Sarajevo trebalo obnovu nakon okončane okupacije, a naročito nakon velikog požara iz avgusta 1879. godine. Tome u prilog ide i činjenica da iz tog vremena imamo njegovu molbu upućenu Gradskom poglavarstvu za vađenje 60 m³ kamena.⁵⁵⁹ Među najstarije registrovane zanate iz ove oblasti ubrajala se i ciglana koju je Rafo Atijas posjedovao na Koševu.⁵⁶⁰

Prema austrougarskom zakonodavstvu, i apotekarstvo je spadalo u oblast zanatstva, što je u potpunosti razumljivo, jer su se apotekari pored prodaje bavili i spravljanjem različitih vrsta lijekova. Naime, Vlada je podržavala otvaranje apotekarskih radnji koje bi vodile obrazovane osobe iz oblasti medicine i farmacije. Naredbom Zemaljske vlade predviđeno je da apoteku može voditi lice koje je steklo zvanje doktor hemije ili magistar farmacije na nekom od austrougarskih univerziteta. Propisano je da na svakih 10.000 stanovnika Zemaljska vlada može dati koncesiju za otvaranje apoteke. Sve postojeće apoteke koje nisu ispunjavale uslove za rad trebale su biti zatvorene u roku od tri mjeseca od objave naredbe. Upravo zbog toga su neposredno poslije okupacije nove vlasti zatvorile dvije postojeće jevrejske apoteke, odnosno dva „atarska dućana“, onaj Atijasa, zvanog Zerdo, i Jake (Jakova) Sumbula.⁵⁶¹ Vlada je nastojala učiniti jasnu distinkciju između travarstva i nadriljekarstva, s jedne, i školovanih apotekara, s druge strane. Takođe, Vlada je svojom Naredbom iz oblasti apotekarstva odstranila sve one koji su fakultetske diplome iz oblasti farmacije stekli van granica Monarhije. Poznat je slučaj Jakova Sumbula koji je završio farmaciju na Medicinskom fakultetu u Istanbulu, a još 1876. godine je dobio dozvolu za vršenje apotekarske prakse. Nakon studija, on se vratio u Sarajevo i počeo je raditi u apoteci tasta Isaka Saloma kao pomoćnik, da bi kasnije preuzeo apoteku. Austrougarska uprava mu je pravila smetnje, pa čak i zatvarala apoteku, budući da nije priznavala njegovu diplomu stečenu u Osmanskom carstvu, mada je prema sporazumu s sultanom to bila dužna učiniti. Konačno, Jakov je 1884. godine uspio registrovati svoju apoteku, ali da bi nastavio nesmetan rad morao je uzeti provizora, koji je preuredio apoteku po uzoru na one u Monarhiji.⁵⁶²

Nakon uspostave austrougarske uprave, društveni i kulturni uticaji sa Zapada brže su prodirali u Bosnu. Prvenstveno su iz Beča stizale sve „novotarije“, pa među njima i nova zanimanja. Jedno od takvih zanimanja, u kojem su primat sa katolicima preuzeli i Jevreji, bilo je fotografsko. U registrima su prvih godina XX vijeka zabilježene dvije ovakve radnje jevrejskih vlasnika, koje su se nalazile u istoj ulici, i to one Emanuela Buhvalda (Buchwald) i Samuela Abinuna. Treba napomenuti da se ovi fotografski ateljei pominju i 1898. godine u spisku protokoliranih zanatskih radnji, da bi im se već sljedeće godine izgubio trag. Vjerovatno su vlasnici, zbog nerentabilnosti svog zanata, bili prinuđeni da se odjave iz registra, da bi se nakon par godina ponovo pojavili na tržištu. Ono što je interesantno kod oba ova fotografa jeste da, iako su poticali iz rabinskih porodica, nisu nastavili porodičnu tradiciju u tom pogledu. Za Samuela Abinuna se zna da je donekle uživao ugled „razmetnog sina“ jer se Jevrejska vjerska opština žalila da nakon smrti oca nije htio da novčano pomaže svoju majku, pa je ona bila prinuđena da traži milostinju od Zemaljske vlade. Do početka Velikog rata otvoren je u Sarajevu još jedan fotografski atelje, pod imenom „Danica“, u vlasništvu Jakoba Abinuna.⁵⁶³

⁵⁵⁹ HAS, GP-1, K. 7, 2937, 25.9.1879.

⁵⁶⁰ *Bosnischer Bote* 1908, 200; *Bosnischer Bote* 1898, 164. Tek je 1898. Levi Mair podigao svoju ciglanu. *Bosnischer Bote* 1915, 540.

⁵⁶¹ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Wien 1880, Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 19. Februar 1879, Nr. 1999 pol., betreffend des Apothekergewerbes in Bosnien und der Herzegovina, 91-92; HAS, GP-1, K. 5, 2967, 28.7.1879. Sumbulova apoteka je osnovana početkom XIX vijeka. Samuel Sumbul njen osnivač pored apotekarstva bavio se i liječenjem.

⁵⁶² *Sarajevski list*, 18. jun 1884, broj 66; S. Elazar, „Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni“, u *Spomenica 400 godina ...*, 156; V. M. Peković, „Javne apoteke u Sarajevu u austrougarskom periodu“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, 12 (2020), 94–95. (93-105). Za provizora je uzeo Josefa Šlezingera iz Slavonske Požege koji je 1892. godine preuzeo Sumbulovu apoteku.

⁵⁶³ *Bosnischer Bote* 1908, 199; *Bosnischer Bote* 1898, 156; ABH, ZVS 1; š. 7-2; 1902. Molba Gracije Abinun za milostinju; *Bosnischer Bote* 1915, 316.

Prema austrougarskim propisima u oblast zanatstva spadao je i širok spektar uslužnih djelatnosti. Tu se, prije svega, mislilo na krčme (mehane), gostionice i hotele. Naime, regulacija rada krčmi nametnula se kao jedno od važnih pitanja u urbanoj sredini gdje su muslimani činili većinu stanovništva. U cilju da ne izaziva vjersku netrpeljivost, nova vlast je preuzela i publikovala osmanski zakon o radu ugostiteljskih objekata iz 1867. godine, kojim je strogo zabranjivano otvaranje krčmi u kojima se prodaje alkohol u blizini muslimanskih vjerskih objekata. Dužnost krčmara bila je da pazi i na ponašanje gostiju, koje je moralo biti u skladu sa moralnim vrijednostima toga vremena. Prodaja alkoholnih pića u kućama ili drugim objektima koji nisu imali važeće dozvole bila je strogo zabranjena. Još je u septembru 1878. godine, u vrijeme dok su trajale vojne operacije okupacione vojske, general Filipović upozoravao na takve pojave u Sarajevu, te je izdavao zabrane da bi ukinuo ovakvu praksu.⁵⁶⁴

U vrijeme vojne uprave, odredbe iz pomenutog osmanskog zakona su preko zvaničnih naredbi i proširivane. Tako su 24. maja 1880. godine date smjernice za izdavanje licenci gostioničarima, navođenjem konkretnih slučajeva i preporukom okružnim vlastima kako da se ponašaju u sličnim situacijama. Par mjeseci kasnije Zajedničko ministarstvo finansija zabranilo je otvaranje krčmi u blizini škola, uz obrazloženje da bi gosti svojom galamom mogli ometati nastavu.⁵⁶⁵

Jevreji, a naročito oni aškenaskog porijekla, još od početka austrougarske uprave veoma dobro su se etablirali u oblasti uslužnih djelatnosti. Kada je o široj sarajevskoj okolini riječ, podizanje modernih hotela, poput onih na poznatom banjском izletištu Ilidži, preuzela je država na sebe, pa su se, sljedstveno tome, našli u njenom vlasništvu. Na toj turistički atraktivnoj lokaciji su izgrađena tri hotela („Bosna“, „Hungaria“ i „Austria“). U samom gradu trijumf je odnijela privatna inicijativa, pa je tako niklo nekoliko hotela i gostionica u privatnom vlasništvu. Najprije se počelo sa adaptacijom luksuznih privatnih kuća koje su pretvarane u hotele, kao što je bio slučaj sa kućom Jefte Jelića koja je pretvorena u hotel „Austrija“. Kada je o Jevrejima riječ, Samuel Fehervari (Samuel Fehervary) je osnovao prvi moderni hotel u Sarajevu. Najluksuzniji hotel toga doba, „Evropa“, nalazio se u vlasništvu Gligorija Jeftanovića, ali je njime kao posjednik upravljao Jevrej Eduard Laslauer (Eduard Lasslauer).⁵⁶⁶ Inače, on je i prije preuzimanja pomenutog hotela, u Sarajevu vodio gostionicu „K caru Austrijskom“. Interesantno je da se tom prilikom u poslovanju nije baš snašao, jer ga je 1880. godine Poreski ured prozvao da nije platio točarinu za pomenutu gostionicu.⁵⁶⁷ Naime, vlasnici svih ugostiteljskih i uslužnih objekata su morali, pored krčmarske koncesije, plaćati poreze i točarine na godišnjem nivou. Da su kazne na početku okupacione uprave bile prilično visoke, svjedoči i primjer Samuela Roznera (Samuel Rosner), koji je zbog neposjedovanja dozvole za točenje alkohola kažnjen novčanom globom od 5 forinti ili 24 sata zatvora.⁵⁶⁸ Austrougarska uprava je naročito pazila da se lokalna sredina saglasi sa otvaranjem krčmi, na koje su se uglavnom žalili muslimani. Imamo slučaj iz 1881. godine kada su se muslimanski stanovnici jedne sarajevske mahale žalili Gradskom poglavarstvu na otvaranje kafane „austrijskog Jevrejina“, tvrdeći da se njenim radom čini velika uvreda njihovim kućama.⁵⁶⁹ Inače, te

⁵⁶⁴ *Bosansko–hercegovačke novine*, 12. septembar 1878, broj 4. Odluke su datirane 7. septembrom; *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Gesetz vom 25. Rebiul ahir 1284 (27. August 1867), betreffend die Ausübung des Schankgewerbe, Wien 1880, 618–622.

⁵⁶⁵ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 24. Mai 1880 Nr. 10322, betreffend die ertheilung von Schankenlicenzen, 631-632; Ibidem, Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 18. August 1880, Nr. 5651 B.H., betreffend die Eröffnung von Schanklokalen in der Nähe von Gotteshäusern, 335.

⁵⁶⁶ J. Hahamović, „Aškenazi u Bosni i Hercegovini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 147.

⁵⁶⁷ HAS, GP-1, K. 13, 1648, 12.3.1880. Porezni ured-GP.

⁵⁶⁸ HAS, GP-1, K. 10, 293, 16.1.1880. Ravnateljstvo redarstva-GP

⁵⁶⁹ HAS, GP-1, K. 7608/1881. Zapisnik sastanka kod Gradskog poglavarstva. Iste godine Gradsko poglavarstvo je izdalo još nekim Jevrejima dozvole za vođenje kafana. Dozvole su dobili Ignjac Dojč (Deutsch), Salomon Engel i Julius Vajs (Weiss), koji se bavio i mesarskim zanatom. HAS, GP-1, K. 24, 237/1881; HAS, GP-1, K. 29, 3315/1881; HAS, GP-1, K. 25, 897/1881; HAS, GP-1, K. 29, 3402/1881.

prve godine vojne uprave pokazale su svu nesigurnost poslovanja u Bosni i Hercegovini, tako da nisu bili rijetki slučajevi gostioničara koji su odustajali od pokrenutih poslova. Isto tako, imamo primjer krčmara koji su se pokušali prilagoditi novonastalim okolnostima u okupiranom Sarajevu, prenapućenom stranim vojnicima. Tome u prilog svjedoči i pokretanje „krčme s bludnicama“, za koju je Gradska uprava dala Mordi Alkalaju dozvolu 26. aprila 1880. godine.⁵⁷⁰ Godinu dana kasnije, i Bernardu Polaku (Bernhard Pollak) dozvoljeno je bavljenje „krčmarskim obrtom i otvaranje javne kuće“.⁵⁷¹

Donošenje *Trgovačkog zakona* unijelo je više reda i u oblast ugostiteljstva, pa od tada kao vlasnike restorana i gostionica srećemo Jevreje: Engelberta Šterna (Stern), Adolfa Lovija (Löwy), Morica Klajna (Klein), Morica Bergera, Jozefa Klajna (Klein) i Jakoba Hajma. Do 1914. godine održale su se samo gostionice u vlasništvu Adolfa Lovija i Jakoba Hajma. Treba još istaći da je J. Hajm u registrima naveden i kao gostioničar, ali i kao prodavac „vina i likera“ odnosno „rakije“. To svakako ne treba da čudi, jer su Jevreji kao nemuslimani, kao što smo to već ranije napomenuli, još u osmansko vrijeme imali pravo da peku rakiju. Poznato je da se još početkom XIX vijeka o njima pohvalno izražavao francuski konzul, hvaleći ih da peku najbolju rakiju u Bosni.⁵⁷²

Među sarajevskim Jevrejima, doduše u znatno manjem broju, bila su zastupljena i zanimanja poput bravarskog, lakirerskog, obućarskog ili pak četkarskog zanata. Kada je o bravarima riječ, tu treba istaći Tomasa Taubera, koji je u Bosnu došao iz Češke, za čiju radionicu znamo da je upisana u sudski registar 1890. godine, iako je Gradsko poglavarstvo dalo dozvolu za ovu radnju još 1881. godine.⁵⁷³ Radila je i početkom Prvog svjetskog rata. Među lakirerima se samo jednom pominje Salamon Haim Levi sa radnjom u ulici Pehlivanuša broj 39. Obućarsku radnju je još 1896. godine registrovao Jozef Štokhamer (Stockhammer), ali se nije dugo zadržao u ovom zanatu, nego se preorijentisao na prehrambenu industriju. Pored njega, kao obučari i opančari ostali su upamćeni Altaraci, Romano, Pesah i Koen. Četkarskim zanatom bavile su se isključivo jevrejske porodice. Jedna od najpoznatijih u ovom zanatu bila je Hahamović (Chachamovic), koja je poticala iz Galicije. Ostalo je zabilježeno da je Simon Hahamović 1897. godine upisao radnju u sudski registar. Pored njega, među registrovanim zanatlijama četkarima do 1914. godine pominju se i Pikas Cindorf (Zindorf), Moises Mačoro i Avram Atias. Jevreji su dali i jednog od prvih gravera i izrađivača pečata u Sarajevu. Riječ je o Leopoldu Fogelu (Vogel) koji je u Bosnu stigao iz štajerskog grada Vajskirhena (Weisskirchen). Već 1880. godine on je od Gradskog poglavarstva dobio dozvolu da otvori „muhurdžinski obrt“ (muhur – pečat, prim. aut.). Od samih početaka svoje zanatske djelatnosti on je intenzivno sarađivao i sa sarajevskom gradskom upravom, što samo potvrđuje da je njegov rad bio cijenjen i da nije imao konkurenciju u poslu. Porodičnu tradiciju nastavio je sin Karl. I među stolarima je bilo Jevreja, s tim što su većinu činili Aškenazi. Od istaknutijih treba pomenuti Apela Osiasa, Filipa Grajfa (Greiff) i Daniela Konfortija.⁵⁷⁴

Neposredno pred izbijanje Velikog rata nalazimo Jevreje i u novim zanimanjima. Tako su Silvije Finci i Hajnrih Papo bili dvojica od ukupno četiri registrovana instalatera za „elektriku i acetilen“ u gradu Sarajevu.⁵⁷⁵

Među Jevrejima bilo je i vlasnika ribarnica (Moise Jakob Papo), knjigovezaca (Franc Jozef Lovi,), molera (Salamon Haim Levi) i frizera (Atijas).⁵⁷⁶

⁵⁷⁰ HAS, GP-1, K. 15, 2756, 26.4.1880. Ravnateljstvo redarstva-GP

⁵⁷¹ HAS, GP-1, K. 25, 903, 16.2.1881, Ravnateljstvo redarstva-GP dozvola Bernardu Pollaku.

⁵⁷² *Bosnischer Bote* 1898, 157; *Bosnischer Bote* 1915, 317, 318, 535, 538; *Bosnischer Bote* 1908, 200; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, 215.

⁵⁷³ HAS, GP-1, K. 5727, 6.9.1881. Ravnateljstvo redarstva-GP dozvola Tomažu Tauberu iz Češke za bavljenje bravarskim obrtom u ulici Terezija 76.

⁵⁷⁴ HAS, GP-1, K. 11, 913, 13.2.1880. Molba za muhurdžinski obrt; HAS, GP-1, K. 12, 1443, 7.3.1880. Dozvola; *Bosnischer Bote* 1915, 539, 317, 536, 538, 540; *Bosnischer Bote* 1901, 247. *Bosnischer Bote* 1904, XXIX.

⁵⁷⁵ *Bosnischer Bote* 1915, 536.

⁵⁷⁶ *Bosnischer Bote* 1898, 153, 154, 156, 161, 163; *Bosnischer Bote* 1915, 320; *Bosnischer Bote pro 1904, Universal – Hand – und Adreßbuch für Bosnien – Hercegovina*. Redigirt von Adolf Walny, Achter Jahrganag. Sarajevo 1904, 174. (dalje u tekstu ćemo koristiti skraćeni oblik *Bosnischer Bote* 1904); Među knjigovescima se na spisku protokolisanih

Još jedan vid uslužne i zanatske djelatnosti u kojoj je bilo Jevreja, jeste mesarski. Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu kod Jevreja nije donio neku novinu u pogledu mesarskog zanata. I ranije su Sefardi imali najmanje jednog mesara na raspolaganju, koji je klaao i prodavao košer meso, neophodno u jevrejskoj kuhinji. Okupacija i doseljavanje aškenaskih Jevreja uticali su na povećanje broja jevrejskih mesara u gradu. Ipak, vrijeme je pokazalo da se nisu svi bili u stanju prilagoditi novom tržištu, pa je bilo i brisanja sa popisa zanatlija. Tako su još 1880. godine izbrisani mesari Moric Šlezinger (Moritz Schlesinger) i Daniel Štajner (Daniel Steiner).⁵⁷⁷ S druge strane, već sljedeće godine dozvole za bavljenje „mesarskim obrtom“ dobili su Jako i Rafael Koen, Aron Koen, Abraham Levi i Jakov Kampos.⁵⁷⁸ Veliki korak naprijed za čitav niz prodajno-uslužnih djelatnosti, a samim tim i mesarsku, označila je gradnja velike, moderne tržnice u Sarajevu. Zgrada je svečano otvorena 1. novembra 1895. godine.⁵⁷⁹ Tu su prostor za prodaju svojih proizvoda našli i sarajevski mesari. Kasnije, kada se počelo sa registrovanjem zanata u sudske registre, bilježimo u Sarajevu sljedeće mesare Jevreje: Adolfa Rotšilda (Rotschild), Morica Švarca (Schwarz) i Jozefa Štajnera (Steiner). Adolf Rotšild je preko konkursa bio angažovan i kao mesar za vojne potrebe.⁵⁸⁰ U popisu iz 1908. godine radnje ove trojice mesara su i dalje bile aktivne, ali ih do kraja 1914. godine više ne nalazimo na spisku registrovanih zanatsko-uslužnih djelatnosti.

Na osnovu svega izloženog, jasno vidimo da je zastupljenost Jevreja u zanatstvu grada Sarajeva bila zaista zapažena. Veliki zamajac u tom pogledu predstavljalo je doseljavanje Jevreja aškenaskoga porijekla. S pravom možemo reći, da su oni unaprijedili postojeće zanate, popularizovali nova zanimanja, a svojim angažmanom u novim djelatnostima, poput ugostiteljske, utrljali put budućim generacijama.

Jevrejske zanatlije u drugim gradovima Bosne i Hercegovine

Brojnost jevrejske populacije u drugim gradskim središtima u cjelini je bila manja od one u samom Sarajevu. Govoreći o zanatstvu, mi ćemo svakako pažnju posvetiti i najvažnijim urbanim središtima, kao što su Travnik, Banja Luka, Donja Tuzla i Mostar.

Zanatska proizvodnja u Travniku nije bila razvijena. Ono malo zanatskih radnji podmirivalo je osnovne čaršijske potrebe, a ostala roba je dovožena iz Sarajeva ili je pak uvožena iz drugih gradova Monarhije.

Limarsko zanimanje u Travniku bilo je vezano za porodice Maestro i Altarac. Isak Maestro i njegova dva sina Moše i Jozef bavili su se ovim zanatom. Isak Altarac je bio veoma cijenjen građevinski limar, čija je umješnost u ovom poslu bila čuvena. Poznato je da se, radeći svoj posao, penjao na minarete džamija bez ikakvih skela, koristeći samo uže. I njegov sin Avram Altarac je takođe bio limar. Među Jevrejima je bilo i sarača i kundurdžija (obučara). Naročito je bio cijenjen Jakob Atijas, koji je izrađivao posebnu obuću za muslimane, mestve i firale. Radnja mu je stradala u velikom požaru 1903. godine nakon kojeg nije više obnavljana. Braća Gaon, Avram i Isak bili su poznati obučari, koji su izrađivali jake cipele za radnike i seljake. Kujundžijskim zanatom bavio se Elijezer Papo, koji je bio i ritualni obrezivač-moel. Kao krojač u Travniku je bio poznat David

radnji koji je zaključen oktobra 1914. godine pominju još Moric Katan i Aleksander S. Kabiljo, *Bosnischer Bote* 1915, 536.

⁵⁷⁷ HAS, GP-1, K. 20, 6551, 30.10.1880 Ravnateljstvo redarstva-GP; HAS, GP-1, K. 23, 7346, 14.12.1880 Ravnateljstvo redarstva-GP.

⁵⁷⁸ HAS, GP-1, K. 30, 3510, 10.6.1881, Ravnateljstvo redarstva-GP dozvola Jaki i Rafaelu Koenu; HAS, GP-1, K. 30, 3511, 10.6.1881, Ravnateljstvo redarstva-GP dozvola Aronu Koenu; HAS, GP-1, K. 30, 3512, 10.6.1881, Ravnateljstvo redarstva-GP dozvola Abrahamu Leviju; HAS, GP-1, K. 30, 3842, 23.6.1881, Ravnateljstvo redarstva-GP dozvola Jakovu Kamposu.

⁵⁷⁹ H. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878 - 1918)*, 34.

⁵⁸⁰ *Bosnischer Bote* 1898, 156; *Bosnischer Bote* 1908, 200.

Atijas, od koga su sinovi kasnije naslijedili porodični posao. Među travničkim Jevrejima bilo je, za ono vrijeme, i rijetkih zanata, poput knjigovezačkog kojim se bavio Juda Atijas.⁵⁸¹

Među školovanim apotekarima u Travniku nije bilo Jevreja, ali duga tradicija spravljanja i prodaje „narodnih lijekova“ dolaskom Austro-Ugarske nije potisnuta. Zna se da je nakon okupacije u Travniku živio i radio „poznati trgovac drogama i lijekovima i hećim“ Davo Abinun, koga je u poslu naslijedio sin Mošo Abinun, čija se radnja održala sve do Prvog svjetskog rata, ali nije bila registrovana kao apoteka već kao trgovina mješovitom robom,⁵⁸² što potvrđuje činjenicu da Mošo nije imao potrebno obrazovanje za vođenje apoteke.

U uslužnim zanimanjima, poput gostioničarskog, aškenaski Jevreji su se pokazali veoma spretnim. Naime, nakon okupacije oni se nastanjuju i u Travniku. Tako se iz Galicije doselila porodica gostioničara Jakova Drajera (Dreier). Od poznatih Aškenaza treba još istaći Samuela Feldbauera (Feldbauer) koji je trgovao krznom i kožom, a u Docu kod Travnika imao je i ciglanu.⁵⁸³

Zanatstvo je u Banjoj Luci, nekadašnjem centru Bosanskog pašaluka, imalo zaista bogatu tradiciju. Međutim, nju su baštinili uglavnom domicilni muslimani. Nakon okupacije dolazi do povećanog priliva stranaca, pa među njima i Jevreja. Njihov dolazak pozitivno će uticati i na razvoj zanatstva u Banjoj Luci. Daćemo pregled najvažnijih zanata u kojima su se obrelili banjalučki Jevreji.

U Banjoj Luci prvu modernu apoteku otvorio je u Gospodskoj ulici 1. aprila 1879. godine mađarski Jevrej i školovani apotekar Moric Bramer (Moritz Brammer). Radnju je četrnaest godina kasnije naslijedio njegov sin Robert. Inače Robert Bramer (1870–1916) je bio magistar farmacije koji je diplomu stekao u Beču.⁵⁸⁴

Banjalučki Jevreji su se bavili i zlatarskim i sajdžijskim poslovima. Prema kazivanju Hamdije Kreševljakovića, sajdžija iz porodice Salom se nekoliko godina prije okupacije doselio u Banju Luku iz Travnika. Do tada u gradu nije bilo poznatih Jevreja u ovom zanatu. Ostalo je zabilježeno da je Avram Salom 11. avgusta 1894. godine registrovao, pored trgovačke radnje, i sajdžijski zanat. Njegov sin Aron nastavio je porodičnu tradiciju, pa je 28. novembra 1904. godine u ulici kralja Alfonsa broj 7, registrovao sajdžijsku radnju. Moric Gotlib (Moritz Gottlieb), rodom iz Galicije, a nastanjen u Banjoj Luci od 1903. godine, imao je registrovanu „draguljarsku radnju“ za prodaju srebrenine, a bavio se i sajdžijskim zanatom. Brat Lune Albahari, Leon, tu je usavršavao sajdžijski zanat.⁵⁸⁵

I u krojačkom zanimanju bilo je Jevreja. Jedna od najcjenjenijih krojačica za dame u Banjoj Luci bila je Leopoldina Krebs, rodom iz Nove Gradiške. Ona je sa suprugom Salomonom još 1879. godine došla u Banju Luku.⁵⁸⁶ Od obučara poznat je bio Avram K. Altarac.⁵⁸⁷

Donja Tuzla kao centar istoimenog okruga nije se mogla podićiti većim brojem Jevreja zanatlja. Kao okružno središte, Tuzla je imala apotekara, a tu službu je od 1894. godine vršio Simon Caloser (Simon Zaloscer), koji se istovremeno bavio i proizvodnjom soda vode. Zlatarske i sajdžijske poslove je od 1890. godine obavljao Moise Salom. Krojačkim zanatom bavile su se Erna Grinhut (Erna Grünhut) i Fanika Karger. Štamparske i knjigovezačke poslove obavljali su Adolf Engel i Jozef Šnurmaher (Josef Schnürmacher),⁵⁸⁸ za kojeg je poznato da je i prije 1896. godine

⁵⁸¹ J. Konforti, „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 133–134; J. Konforti, Prvi Jevreji u Travniku, *El Mundo Sefarad* <http://elmondosefarad.wikidot.com/prvi-jevreji-u-travniku> pristupljeno 21.12.2016; *Bosnischer Bote* 1898, 167.

⁵⁸² J. Konforti, „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 134; *Bosnischer Bote* 1908, 232.

⁵⁸³ J. Konforti, „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 135; *Bosnischer Bote* 1898, 172; *Bosnischer Bote* 1899, 167.

⁵⁸⁴ V. M. Peković, „Banjalučke javne apoteke u austrougarskom periodu“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, 3 (2011), 142–143; J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari ...*, 190

⁵⁸⁵ J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari ...*, 248, 501; *Bosnischer Bote* 1908, 206; L. Albahari, *Rođena sam u Kladnju*. <http://elmondosefarad.wikidot.com/rodjena-sam-u-kladnju-luna-albahari> pristupljeno 30.8. 2021.

⁵⁸⁶ *Bosnischer Bote* 1915, 383; J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari ...*, 316.

⁵⁸⁷ *Отаџбина*, 15. фебруар 1908, број 6, 3.

⁵⁸⁸ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 304.

imao štampariju, kao i da je vodio biblioteku za pozajmljivanje knjiga. Te godine on je zatražio da proširi svoje poslovanje otvaranjem knjižare. Zemaljska vlada je preporučila da se njegovoj molbi udovolji.⁵⁸⁹ Pred početak Prvog svjetskog rata imamo u registru zabilježeno još nekoliko tuzlanskih zanatlija, kao bravara Natana Fridmana (Friedmann), stolare braću Finci i fotografa Jozefa Švarca (Schwarz). Kao što vidimo, većinu zanatlija među Jevrejima činili su oni aškenaskog porijekla. Jedan od malobrojnih sefardskih zanatlija bio je Salomon Alkalaj, koji je posjedovao obućarsku i kožarsku radnju. U februaru 1911. godine u požaru njegova radnja je uništena. Ukupna šteta iznosila je čak oko 35.000 kruna.⁵⁹⁰

I u Mostaru mogao se pronaći tek poneki Jevrej zanatlija. Tako znamo da se od 1892. godine Julijus Moric Rozenfeld (Rosenfeld) bavio zlatarskim zanatom, zatim da je Rafael Hajon posjedovao pilanu i mlin, dok je David Fromer (Frommer) ostao upamćen kao limar. Limarskim zanatom bavili su se i Lazar Jelinek i Avram Papo. Jakob i Moric Vajs (Weiss) su bili obučari.⁵⁹¹

Jevreja zanatlija bilo je i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Pokušaćemo nabrojati samo neke od njih. Kada je riječ o apotekarstvu, poznato je da je jednu od najstarijih apoteka u Bosni osnovao u Brčkom, davne 1878. godine, Gustav Prohe (Prohe). U Derventi je velike zasluge za razvoj apotekarske djelatnosti imao Aleksandar Susman (Sussman). U Prijedoru je neposredno pred početak Prvog svjetskog rata apoteku otvorio Lujo Hiršman (Hirschmann), koji je još 1885. godine diplomirao u Zagrebu. Zlatarski i sajdzijiski zanat se krajem XIX i u prvoj deceniji XX vijeka mogao sresti među Jevrejima u Bijeljini, Brčkom i Goraždu. Knjigovezački posao je radio Dane Salom iz Jajca. Proizvodnjom soda vode bavio se Brčak David Vajs (Weiss). David Pesah iz Dervente imao je vinograde i proizvodio je rakiju na veliko pod robnom markom „Schell Pesah“. Svoje proizvode je plasirao i na bečko tržište.⁵⁹²

Kao krojač za dame bio je poznat Aleksandar Hajm iz Višegrada, dok među krojačima za gospodu možemo pomenuti Morica Bajera (Beier) iz Bihaća, Hermana Kona (Kohn) iz Gradiške i Samuela Zigmara (Samuel Sigman) iz Višegrada, Isaka Salcera (Salzer) iz Tuzle, Jakoba Engela iz Jajca. U obućarskom zanatu imamo u Bijeljini Isaka Baroka (Barock), u Sanskom Mostu Isaka Papića, dok je u Višegradu ostao upamćen Juda Eskinazi. Limarski zanat, toliko karakterističan za Jevreje, bio je zastupljen i u manjim gradovima i varošima. Među cijenjene limare ubrajali su se Moric Fišer (Fischer) i B. Lovi (Löwy) iz Brčkog, Hajnrih Papo iz Visokog, a u Zenici je radio Mošo Altarac, a u Zvorniku Abraham Gotesman (Gottesmann).⁵⁹³

Veoma važan dio prateće putne infrastrukture, koja se u to vrijeme gradila i modernizovala, bili su prvi „moderni“ hoteli i svratišta. Prvenstveno oni duž puta i pruge Bosanski Brod – Sarajevo. Za sve putnike ovo je bila najvažnija i najfrekventnija putna trasa. Voz je ovu relaciju od 269 km prelazio za 18 sati.⁵⁹⁴ Ukoliko se putovalo kolskim putem, putovanje je trajalo i po nekoliko dana. Upravo zbog toga je postojanje svratišta duž put bila nužnost. Jevreji aškenaskog porijekla, cijeneći potrebe tržišta, počeli su sve aktivnije da se okreću ovakvom vidu uslužne djelatnosti.

Konačno, u poređenju sa Sarajevom, ovako skroman broj Jevreja zanatlija u ostalim gradovima i varošima Bosne i Hercegovine, vezan je direktno za njihovu brojnost u konkretnim mjestima. Isto tako, treba imati na umu da je sarajevska čaršija sa većim tržištem, boljim mogućnostima zarade i napretka u zanatskim poslovima, privlačno djelovala na zanatlije iz manjih

⁵⁸⁹ R. Besarović, Izvještaj Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija o zahtjevu Jozefa Šnirmahera iz Tuzle da mu se odobri otvaranje knjižare (14.9.1896), *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 221–222.

⁵⁹⁰ *Bosnischer Bote* 1915, 473, 474, 367; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 304; *Večernji sarajevski list*, Požar u Tuzli, 20. februar 1911, broj 38.

⁵⁹¹ *Bosnischer Bote* 1915, 350; *Bosnischer Bote* 1898, 187, 188; *Bosnischer Bote* 1908, 223.

⁵⁹² *Bosnischer Bote* 1908, 207, 209, 214; *Bosnischer Bote* 1898, 167; A. Mahić, „Dolazak Austrougarske u Bosnu i Hercegovinu“. <http://elmundosefarad.wikidot.com/brcko7-dolazak-austrougarske-u-bih> pristupljeno 1.9.2021; N. Alagić, „Jevreji u Derventi“. <http://elmundosefarad.wikidot.com/derventa> pristupljeno 1.9.2021. A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 174.

⁵⁹³ *Bosnischer Bote* 1898, 170, 178, 187, 188.

⁵⁹⁴ Č. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, Zagreb 1942, 32.

sredina. S druge strane, često je bilo isplativije uvesti gotove proizvode iz drugih gradova Monarhije. To je bila direktna posljedica carinske unije, pa su jeftini zanatski proizvodi iz Austro-Ugarske preplavili tržište u Bosni i Hercegovini.

3. Začeci industrije u Bosni i Hercegovini i uloga Jevreja

Kolonijalna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini na vidjelo je došla naročito u razvitku industrije, zato što je primat davan prije svega onoj vrsti industrijske proizvodnje koja se bazirala na izradi ili plasiranju sirovina za fabrike u samoj Monarhiji. Pri provođenju ovakve politike Austro-Ugarska se služila visokim carinama kao sredstvom koje bi onemogućilo otvaranje preduzeća koja se nisu uklapala u njenu viziju pravca „razvoja“ bosanskohercegovačke privrede.⁵⁹⁵

Kemal Hrelja je u svojoj studiji naveo najznačajnije faktore, odnosno preduslove za industrijalizaciju nekog područja. Prema njemu, to su prije svega: prirodno bogatstvo, saobraćaj, kapital, radna snaga, tržište, carine i porezi. Prirodno bogatstvo Bosne i Hercegovine, koje je do 1878. godine eksploatisano u skromnom obimu, moglo se podijeliti u tri osnovne cjeline. U prvom redu tu su rudno blago, šume i energetske izvori. Kad je o kapitalu riječ, on je u vrijeme austrougarske uprave uglavnom bio stranog porijekla, bilo da je riječ o industrijskom ili bankarskom. Najveći uticaj u bosanskohercegovačkoj industriji tada su imale dvije bečke banke – Union bank (Union bank) i Viner bankferajn (Wiener Bankverein). Svakako ne treba zanemariti ni domaći bankarski kapital, poput onog banke *J. i M. Saloma*.⁵⁹⁶ Dalje, po pitanju saobraćajne infrastrukture tu prvenstveno treba pomenuti željeznicu kao najznačajniji vid transporta sirovina i proizvoda. Prva željeznička pruga izgrađena je u Bosanskom vilajetu 1872. godine i povezivala je Banju Luku sa Dobrljinom. Nakon okupacije, potreba revitalizacije ove željezničke trase, kao i njeno eventualno širenje i priključivanje na druge pružne pravce, pokazala je veliki raskol u planovima austrijskog i ugarskog dijela Monarhije. Ugarska je bila u opravdanom strahu da će gradnjom nove željezničke infrastrukture biti zaobiđena, te da će samim tim to imati katastrofalan uticaj na njenu privredu. Odlučno braneći svoj stav i dajući manje ustupke, naposljetku joj je pošlo za rukom da nametne svoje rješenje. Vojna uprava je obnovila saobraćaj na pruzi Dobrljin – Banja Luka, a u julu 1879. godine završila je uskotračnu prugu Bosanski Brod – Zenica, koja je 1882. godine produžena do Sarajeva. Tako je „*Bosnabahn*“ povezala Sarajevo preko Budimpešte sa Bečom. U narednim godinama željezničke trase su proširene još do Metkovića, odnosno do Boke Kotorske. Treba napomenuti da je forsiranje izgradnje, u Evropi prevaziđene, uskotračne željeznice kasnije imalo teške posljedice po Bosnu i Hercegovinu i doprinijelo je njenoj izolovanosti.⁵⁹⁷

Još jedno važno pitanje na kojem su se razmimoilazila gledišta austrijske i ugarske polovine Monarhije, bilo je carinsko. Ugarska vlada je odlučno istupala protiv carinskog priključenja Bosne i Hercegovine, opravdano pokazujući bojazan da bi to naštetilo njenoj ekonomiji. Nakon višemjesečnih pregovora, ona se ipak saglasila sa donošenjem *Zakona o carinskom priključenju Bosne i Hercegovine*. Ulazak Bosne i Hercegovine u austrougarsko carinsko područje imao je dalekosežne posljedice na njenu privredu. Od tada su carinska i tarifna politika diktirale koja će se industrija u pokrajinama razvijati, a kojoj će taj razvoj biti sprečavan.⁵⁹⁸ Nametanjem visokih carina Austro-Ugarska je nastojala Bosnu i Hercegovinu i njenu privredu održati u kolonijalnoj potčinjenosti.

⁵⁹⁵ K. Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd 1961, 41.

⁵⁹⁶ K. Hrelja, *nav. djelo*, 29–43, 114–115.

⁵⁹⁷ Dž. Juzbašić, „Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 155–162.

⁵⁹⁸ B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANUBIH, Djela, knjiga LIV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 31, Sarajevo 1978, 40; Dž. Juzbašić, „O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 66–76.

Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave tekao je prilično sporo. Vlada je nastojala, i uspjela, da uspostavi monopol na najprofitabilnije industrijske grane, poput rudarstva (ugalj i so), te proizvodnje duvana i šećera. Domicilna privatna inicijativa bila je skrajnuta, jer su primat, a i podršku vlasti, naročito zajedničkog ministra finansija Benjamina Kalaja, imali industrijalci iz Beča i Pešte. Lišeno stega esnafske organizacije, bosanskohercegovačko zanatstvo je u prvim godinama austrougarske uprave, preko manufakturne proizvodnje, trebalo postati temelj za razvoj domaće industrije. Doduše, taj prvobitni impuls nije bio dovoljan za podizanje industrijske proizvodnje u modernom smislu, tu je ipak odlučujuću ulogu u periodu od 1890. do 1910. godine odigrao, od strane uprave favorizovani, strani kapital.

Kada je o Jevrejima riječ, oni će se javiti prevashodno u prerađivačkoj industriji Bosne i Hercegovine.

Hemijska industrija je u vremenu austrougarske uprave doživljavala svoj ubrzani razvoj. Velika postrojenja za ovu namjensku industrijsku granu podizana su uz pomoć Vlade i aktivno učešće stranog kapitala. U ovoj industrijskoj oblasti Jevreji su osnovali neke od najznačajnijih fabrika.

U uslovima ubrzane urbanizacije, privrednog poleta, kao i porasta broja gradskog stanovništva kao posljedice istih, došlo je na prostoru Bosne i Hercegovine do povećanja potrebe za sredstvima lične higijene, iako, u poređenju sa ostatkom Dvojne monarhije, ta potrošnja je bila četiri puta manja od prosjeka. Dijelom i zbog toga što je domicilno, pretežno agrarno stanovništvo, sapun i sredstva za ličnu higijenu izrađivalo u kućnoj radinosti. Upravo zbog toga se prve fabrike u ovoj oblasti otvaraju relativno kasno. Zna se da su 1894. godine u Sarajevu braća Seferdži osnovala fabriku sapuna i svijeća. U njihovom vlasništvu ona je ostala do 1910. godine, kada je pretvorena u akcionarsko društvo pod nazivom „Vila“. Njene akcije su ravnomjerno podijeljene između sarajevske filijale bečke Union banke, s jedne, i bankarske kuće *J. i M. Salom*, s druge strane. Fabrika je raspolagala sa kapitalom od 300.000 kruna, bila je moderno uređena za proizvodnju raznih vrsta sapuna, svijeća i kristalne vode. Nakon dvije godine Union banka se povukla sa bosanskohercegovačkog tržišta, a njene akcije u „Vili“ su po niskoj cijeni kupili Avram D. Salom i Avgust Braun. Oni su otkupili još jednu, doduše manju, tvornicu sapuna sarajevskog trgovca Danijela Kabilja, koja se nalazila u blizini njihove. Na ovaj način vlasnici fabrike „Vila“ izvršili su monopolizaciju proizvodnje sapuna u cijeloj Bosni Hercegovini.⁵⁹⁹

Pored fabrike „Vila“, bilo je u sarajevskoj čaršiji, i ranije, manjih postrojenja za proizvodnju higijenskih sredstava. Znamo da je Jozef Polak (Josef Pollak) posjedovao fabriku sapuna i likera u Sarajevu u kojoj je imao 10 zaposlenih radnika. Godine 1898. njegova fabrika je proizvela 700 hektolitara špirita, 200 kubnih centimetara sode i 400 kubnih centimetara sapuna. Međutim, u kasnijim popisima protokoliranih radnji i društava ovaj proizvodni pogon se više ne pominje, pa je opravdana pretpostavka da sa svojom proizvodnjom nije mogao izdržati pritisak konkurencije na tržištu.⁶⁰⁰

U domen hemijske industrije spadala je i proizvodnja šibica. Tu su Jevreji imali potpunu dominaciju. Prvu bosanskohercegovačku tvornicu šibica *Alkalay & Comp* u Docu kod Travnika osnovalo je 1901. godine jevrejsko komanditsko društvo. Njega su pored Salomona D. Alkalaja sačinjavali trgovci Isak G. Salom, Ješua D. Salom, Moise D. Salom i Jozef M. Izrael. Naime, oni su se još 1900. godine obratili Zemaljskoj vladi s molbom da im izda dozvolu za otvaranje fabrike šibica i da im se proda upražnjena fabrička zgrada u Docu, koja je nekad pripadala kožarskoj firmi. Na osnovu preporuke Zajedničkog ministarstva finansija, Zemaljska vlada im je izašla u susret, prodala im fabriku za 10.000 kruna i izdala dozvolu za rad. Bilo je predviđeno da fabrika podmiruje 1/5 potreba za šibicama na bosanskohercegovačkom tržištu. Naravno, vodilo se računa da eventualnim izvozom svojih proizvoda fabrika ne ugrozi tržište u Monarhiji ili pak da prekomjernom proizvodnjom ne isključi austrijske uvoznike u Bosnu i Hercegovinu. Fabrika je u

⁵⁹⁹ Т. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, VII (1956), 206; К. Хрелја, *нав. djelo*, 74. *Bosnischer Bote* 1915, 310, 582.

⁶⁰⁰ *Bosnischer Bote* 1898, 182.

početku zapošljavala 40 do 50 radnika i taj broj je s protekom godina rastao. Prema izvještaju Kotarskog ureda iz 1909. godine, ona je zapošljavala oko 150 domaćih nekvalifikovanih radnika od kojih je bilo 50 djevojčica uzrasta od 12 do 14 godina. Pozitivno poslovanje ove firme nije ugrozio ni veliki požar iz 1905. godine, u kojem je stradala. Ona je u narednim godinama čak proširila svoju proizvodnju, pa je 1910. godine raspolagala kapitalom od 600.000 kruna. Uz posredovanje banke *J. i M. Saloma*, *Prva bosanskohercegovačka fabrika šibica* pretvorena je 1910. godine u dioničarsko društvo.⁶⁰¹

U prehrambenoj industriji Jozef Štokhamer (Stockhammer) je 1902. godine osnovao u Sarajevu *Prvu bosanskohercegovačku fabriku sirćeta*. Radilo se o manjem industrijskom postrojenju koje je na godišnjem nivou proizvodilo oko 5.000 litara sirćeta i zapošljavalo je oko 20 sezonskih radnika. Koliko su cijenjeni bili proizvodi ovog preduzeća, svjedoči i prva nagrada „zlatna kolajna sa krunom“ koju su osvojili na sajmu u Badenu kod Beča već 1903. godine. Fabrika je radila i tokom Prvog svjetskog rata, a 1918. godine proširila je svoje proizvodne kapacitete.⁶⁰²

Kada je o proizvodnji alkoholnih pića riječ, *Prvu bosanskohercegovačku pecaru voća i fabriku likera* podigao je 1903. godine na Alipašinom mostu Abraham Isak Papo i za dugi niz godina nije imao konkurencije u svom poslu. Pored proizvodnje bavio se i uvozom „francuskog konjaka, jamajčanskog ruma i španskih vina iz Malage“.⁶⁰³

Jevreji su ostavili trag i u pivarstvu Bosne i Hercegovine. Najstarija pivara iz vremena austrougarske uprave jeste ona sarajevska vlasnika Hajnriha Lovija (Heinrich Löwy).⁶⁰⁴ Za njega se zna da je po dolasku austrougarske uprave došao u Bosnu i Hercegovinu, a krajem 1881. godine u Konak ulici sagradio je modernu pivaru. Sarajevska pivara je odlukom Okružnog suda upisana u registar već 1884. godine, pod imenom *Löwysche Bräuerei*, a kao vlasnik naznačen je Hajnrih Lovi.⁶⁰⁵ Iako je bila prva koja je radila u kontinuitetu od osnutka, ona nije ostala jedina pivara. U Sarajevu su, prema dokumentu iz 1891. godine, bile aktivne Lovijeva, Ašenbrennerova i pivara na Kovačićima. Dvije godine kasnije sve tri pivare je kupilo *Dioničko društvo za preradu i vrijedniju upotrebu poljoprivrednih proizvoda* u čiji sastav je ulazila i šećerana u Usori. Spajanjem je nastalo novo preduzeće, *Dionička pivara u Sarajevu*, koja je raspolagala dioničkim kapitalom od 2,5 miliona kruna, koji se u narednim godinama još više uvećavao, da bi 1909. godine dosegao iznos od 3,6 miliona kruna. Među starije pivare ubrajala se i ona u Tuzli, koju su 1887. godine otvorila dvojica preduzetnika iz Češke. Trgovac pršutom Salomon Kon i njegov zet Moric Tausig. Godišnja proizvodnja u njenim pogonima je iznosila 10.850 hektolitara piva. Sarajevska *Dionička pivara* je 1914. godine preuzela tuzlansku pivaru Tausiga i Kona, gdje je obustavila proizvodnju i time je sebi obezbijedila monopol u proizvodnji piva. Ovakvo ponašanje *Dioničke pivare* je, u stvari, najkarakterističniji primjer centralizacije kapitala.⁶⁰⁶

⁶⁰¹ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 143; P. F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Seattle 1963, 142-143; K. Hrelja, *nav. djelo*, 77, 115; *Bosnischer Bote* 1904, 173, 330; *Bosnischer Bote* 1915, 313.

⁶⁰² *Sarajevski list*, 3. jun 1903, broj 64; K. Hrelja, *nav. djelo*, 81; T. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, 208. Treba napomenuti da se kod ovdje citiranih autora kao osnivač fabrike pominje Leopold, a ne Jozef Štokhamer. Uvidom u spiskove protokoliranih radnji od 1902-1916. godine uvjerili smo se da se u sve i jednom unosu kao vlasnik i osnivač fabrike pominje Jozef Štokhamer; *Bosnischer Bote* 1904, 180.

⁶⁰³ *Sarajevski list*, 11. mart 1903, broj 28, 805/gr. Okružni sud Sarajevo, upis „inokosne tvrtke“ u sudski registar, 16. februar 1903; *Bosnischer Bote* 1904, XXXV, 320.

⁶⁰⁴ Hajnrih Lovi (Heinrich Löwy) je bio posjednik pivare, gradski zastupnik, predsjednik Austrougarske jevrejske opštine i društva za pomoć bolesnicima. Obilježio je privredni i društveni život Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Preminuo je iznenada januara 1888. godine u Sarajevu, usljed gušenja ugljen-monoksidom u svojoj sauni. Sahranjen je dva dana kasnije u Sarajevu. *Sarajevski list*, 6. januar 1888, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/1021171> pristupljeno 7.4.2020; *Sarajevski list*, 11. januar 1888, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/1021193> pristupljeno 7.4.2020.

⁶⁰⁵ *Sarajevski list*, 23. jul 1884, broj 81; T. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, 206.

⁶⁰⁶ P. F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, 154-155; T. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, 206-207; K. Hrelja, *nav. djelo*, 134.

Fabričku proizvodnju „bonbona, biskvita, peciva, čokolade i orijentalnih slatkih proizvoda“ pokrenuli su *Elijas Kajon i drug* 1911. godine u Docu kod Sarajeva. U Sarajevu bilježimo i dvije tvornice soda vode. Prvo su Lagus Karl, Ivan Mijić i David M. Izrael 1893. godine pokrenuli svoju fabriku, da bi onda istim poslom počeo 1905. godine da se bavi i Bernard Landau.⁶⁰⁷

Tekstilna industrija u Bosni i Hercegovini je, u stvari, počivala na radu nekoliko porodičnih tekstilnih manufaktura. Od jevrejskih prvo trebamo pomenuti *Bosansku umjetnu industriju Sumbulović Isak Samuel Hai* osnovanu 1890. godine. Zatim Salom i Besarović koji 1901. godine kao javno društvo otvaraju fabriku pozamanterije. Svakako, kada govorimo o Jevrejima u tekstilnoj industriji nezaobilazna je fabrika čarapa „*Avram Levi Sadić*“, sagrađena u Sarajevu još 1896. godine. Njen razvoj tekao je postepeno. Na tržištu je vremenom postala prepoznatljiva po robnoj marki „*Ključ*“. Svoj puni kapacitet dostigla je tek 20-ih godina XX vijeka. Izradom končanih i vunениh predmeta bavila se „*Prva bosanska domaća umjetna industrija – Buki E. Kabiljo*“. Nju je osnovao sarajevski trgovac Elijas Kabiljo koji je ujedno bio i glavni liferant carigradske robe. Veoma brzo je uspio akumulirati značajan kapital. Za njega je čak radilo preko 2000 vezilja i tkalja. Krajem 1910. godine *Salom i drug* su u Sarajevu podigli prvu ručnu i mehaničku tkaonicu vune, pamuka i kokosa u Bosni i Hercegovini. Fabrika se bavila proizvodnjom „orijentalne robe“.⁶⁰⁸

Industrija papira je, i pored povoljnih preduslova za njen razvoj, bila slabo zastupljena u privredi Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o jevrejskim industrijalcima, treba pomenuti S. D. Alkalaja koji je tek 1905. godine u Sarajevu osnovao fabriku za proizvodnju cigaret papira u kojoj je zapošljavao oko 60 radnika. Fabrika je poslovala i 1912. godine, to znamo jer je 25. oktobra izbio požar, koji je doduše lokalizovan, ali je u samom skladištu fabrike nastala velika materijala šteta.⁶⁰⁹ I prije 1905. bilo je pokušaja od strane jevrejskih trgovaca da dobiju koncesiju za otvaranje tvornice ovakvog tipa, ali im Zemaljska vlada nije dala svoje odobrenje.⁶¹⁰ Iako Vlada nije dala konkretno objašnjenje za odbijanje koncesije, valja imati na umu da je uprava vodila računa da se tržište Bosne i Hercegovine ne zaguši pretjeranom proizvodnjom određenih proizvoda.

Građevinska industrija, pogotovo kod Jevreja u Bosni i Hercegovini, nije bila razvijena u punom smislu te riječi. Uglavnom su bile u pitanju manje manufakturne ciglane o kojima smo govorili u prethodnom poglavlju, budući da su se proizvođači bavili i njihovom prodajom.

Obradom metala i izradom različitih proizvoda od istih, u samom gradu Sarajevu bavilo se nekoliko radionica i proizvodnih pogona. Od onih koje su se nalazile u vlasništvu Jevreja, poznata je bila tvornica vijaka i zakovica „*Finci i Volf*“, koja je imala automatske uređaje. Nešto veću radionicu posjedovao je Tomas Tauber. Tamo su se izrađivale rešetke, ograde i razne vrste okova i šarafa.⁶¹¹

Kožarska industrija imala je dugu predistoriju u esnafski organizovanim tabačkim radnjama, čije proizvode su u vremenu prije okupacije trgovci nosili do Beča i Trsta. Ipak, sa organizovanjem industrijske prerade i obrade kože austrougarska vlast je počela tek 90-ih godina XIX vijeka. U Jeleču kod Foče, gdje je još u osmansko doba postojala tradicija kožarskog zanata, Vlada je otvorila modernu kožaru, koja se pokazala neprofitabilnom u poslovanju. Fabričke mašine je 1908. godine otkupio Ašer Alkalaj i prenio ih u Sarajevo, gdje je pokrenuo tvornicu za obradu kože. Ona je godišnje prerađivala 10.000 koža.⁶¹²

Šumarstvo je bilo jedna od prvih privrednih grana u kojoj je Zemaljska vlada vidjela šansu da u većem obimu angažuje strani kapital. Naime, u tom poslu veliku pomoć joj je pružila bečka

⁶⁰⁷ T. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, 208; *Bosnischer Bote* 1904, 177; *Bosnischer Bote* 1915, 318.

⁶⁰⁸ K. Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, 86; T. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, 210–211; *Bosnischer Bote* 1904, 179–180.

⁶⁰⁹ *Sarajevski list*, Vatra, 27. novembar 1912, broj 247, 3.

⁶¹⁰ K. Hrelja, *nav. djelo*, 88; ABH, ZVS 1, š. 29-150, 1895. Molba Elijasa Baruha za dodjelu koncesije za fabriku cigaret papira.

⁶¹¹ T. Крушевац, „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, 208; *Bosnischer Bote* 1904, 205.

⁶¹² P. F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878–1918*, 151–152; K. Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, 91.

Union banka (Union Bank) protežirana lično od strane ministra Benjamina Kalaja. Njena misija sastojala se u privlačenju krupnih šumarsko-industrijskih preduzeća iz inostranstva, kojima se stavljalo u izgled ne samo sklapanje dugoročnih ugovora za iskorištavanje bosanskohercegovačkih šuma, nego i pružanje finansijske pomoći u obliku dugoročnog kreditiranja.⁶¹³

Istovremeno, Vlada nije zanemarila ni domaći kapital i mogućnost njegovog ulaganja u eksploataciju šuma i industriju za preradu drveta. Svakako treba istaći sarajevskog trgovca Zadika S. Fincija, koji je polovinom 80-ih godina XIX vijeka podigao u Podvitezu kod Pala pilanu na parni pogon sa dva gatera, sa posebnim pogonom za proizvodnju građevinske stolarije, za koju mu je na preporuku Zajedničkog ministarstva finansija Zemaljska vlada izdala koncesiju početkom 1895. godine. Pilana je poslovala do ljeta 1896. godine, kada je stradala u požaru, nakon kojeg je Zadik S. Finci na Palama sagradio novo pilansko postrojenje na parni pogon sa 5 gatera i odgovarajućim brojem sekundarnih mašina za obradu drveta. Ekonomskom oporavku postradale firme doprinio je desetogodišnji ugovor o eksploataciji dijela šumskog područja Ravna planina na površini od 710 ha, koji je zaključen krajem 1896. godine između Zemaljske vlade i Zadika S. Fincija. Predmet ugovora bilo je oko 200.000 m³ korisnog četinarskog drveta. Iako je ova firma uložila prilična sredstva u gradnju šumske željezničke gravitacione pruge (koturače) za transport drveta, u dužini oko 6,2 km, ona je u ugovornom roku uspjela da eksploatiše samo oko 69% dogovorene količine drveta. Jedan od razloga bio je i taj što je firmi 1902. godine ponovo izgorjelo pilansko postrojenje na Palama i velika količina već posječene i izrađene pilanske oblovine morala je čekati obnovu i puštanje u pogon požarom oštećene i onesposobljene pilane. Nakon obnove i isteka ugovora s Vladom, pilana je 1911. godine na licitaciji, na period od 20 godina, uzela u eksploataciju šumsko područje Romanija – Mokro (1882 ha), što će se kasnije pokazati kao greška u procjeni, jer je firma imala znatno veće kapacitete od šumskog bogatstva koji joj je dat na raspolaganje. Stoga je donijela odluku da proda svoje pilansko postrojenje u Palama, prenese ugovor na kupca i likvidira svoje poslovanje. U jesen 1913. firma je prodana *Grčkom društvu za trgovinu i industriju drveta* u Atini (*Griechisches Handel- und Holzindustrieverein*), na koje je u proljeće 1914. prenesen ugovor. Rat je onemogućio njegovu realizaciju. Inače pilana Zadika S. Fincija na Palama proizvedenu četinarsku rezanu građu, najvećim dijelom plasirala je u inostranstvo, eksportujući je pretežnim dijelom u Italiju i Englesku.⁶¹⁴

Šumska privreda se pokazala kao dobar izvor prihoda, pa su i drugi sarajevski Jevreji, uglavnom trgovci, i početkom novog stoljeća svoj kapital ulagali u eksploataciju šuma i preradu drveta. Godine 1902. Rafael Z. Finci, Elias Baruh i Isak Baruh osnovali su preduzeće *Rafael Z. Finci i komp.* Ono je 1903. godine na sebe preuzelo ugovor o dugoročnoj eksploataciji šumskog područja Preslica – Lapov dol– Lanište, koji je u 1901. godini sklopljen sa firmom Franc Štajnec (Franz Steinmetz). Trajanje ugovora ograničeno je na 12 godina, a njegov predmet bilo je šumsko područje površine 1720 ha. Firma *Rafael Z. Finci i komp.* utrošila je oko 400.000 kruna na izgradnju šumske željezničke pruge u dužini od 16 km koja je vodila od Tarčina do ugovorenog šumskog područja, a u Tarčinu je podigla parnu pilanu sa četiri gatera. Preduzeće *Rafael Z. Finci i komp.* je 1911. godine pretvoreno u akcionarsko društvo pod nazivom *Dioničarsko društvo za eksploataciju i eksport drva „Jela“*.⁶¹⁵

Od znamenitih jevrejskih porodica u oblasti šumarstva treba pomenuti onu Morica Liske (Moritz Lisska), doseljenika iz Ugarske. Liska je bio vlasnik nekoliko pilana u okolini Tuzle, od kojih je svakako najznačajnija ona na parni pogon u Živinicama. Preduzeće je 1911. godine zapošljavalo 593 radnika, od kojih su većinu činili oni domaćeg porijekla.⁶¹⁶

⁶¹³ B. Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918)*, 59–60.

⁶¹⁴ ABH, ZVS 1, k. 398, š. 29 106/2, 1895. Ministarstvo dodjeljuje koncesiju Zadiku S. Finciju za fabriku za proizvodnju stolarije; B. Begović, *nav. djelo*, 81–82, 130.

⁶¹⁵ B. Begović, *nav. djelo*, 84–85.

⁶¹⁶ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 326; I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004, 197–199.

Pored ovih krupnih preduzeća, sječom šume bavili su se i pojedinci, odnosno imućniji ljudi, koji su na taj način u drvenu industriju ulagali svoj višak kapitala. Za razliku od velikih pilanskih postrojenja, oni su kao pogonsku snagu za svoje pilane koristili vodu. Samo u sarajevskom okrugu bilo je 68 pilana na vodeni pogon. Neke od njih držali su i Jevreji, kao na primjer: Moric Buhvald (Buchwald) u Mokrom i Alkalaj Mordo u Gojnici. Malih jevrejskih pilana bilo je i u drugim okruzima. U travničkom to su bile one Samuela Feldbauera (Feldbauer) i Davida Saloma, u bihaćkom Levija Jerohama i Rudolfa Štajna (Stein), te u tuzlanskom Izraela Ozme.⁶¹⁷

Na osnovu svega rečenog, možemo zaključiti da je razvoj industrije u Bosni i Hercegovini od 1878. godine tekao pod strogom kontrolom austrougarske uprave. Zemaljska vlada je uspjela da osigura monopol na najprofitabilnije industrijske grane. U tome, kao i u ukupnom vođenju privrede, svesrdnu pomoć i oslonac pružao joj je krupni strani kapital. Vodio se računa da se očuva kolonijalni karakter bosanskohercegovačke industrijske proizvodnje, što znači da su izvožene sirovine i polufabrikati. S druge strane, Jevreji su uspjeli da se dobro snađu u hemijskoj i kožarskoj industriji, te u šumarstvu. Njihova ulaganja u industriju se intenziviraju početkom XX vijeka, kada jačaju i banke u njihovom vlasništvu, koje su im pružile oslonac pri pokretanju proizvodnje.

⁶¹⁷ B. Begović, *nav. djelo*, 91–92.

VI OBRAZOVNE INSTITUCIJE JEVREJA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

1. Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878–1914)

Široko koncipirane tanzimatske reforme s početka XIX vijeka nagovijestile su i promjene u dotadašnjem školskom sistemu Osmanskog carstva. Naime, otvaranje škola za nemuslimane od tada dobija na dinamici. Upravo u XIX vijeku bilježimo porast i osnovnoškolskih ustanova za Jevreje. Možda je najkarakterističniji primjer Soluna, gdje se u 50 jevrejskih privatnih škola godišnje školovalo oko 9000 učenika, od kojih su većinu činili upravo Jevreji.⁶¹⁸ Situacija u ostalim dijelovima carstva, pa tako i u Bosanskom pašaluku (vilajetu), bila je znatno drugačija, samim tim što je broj pripadnika jevrejske zajednice bio znatno manji. Prema kazivanju Morica Levija, dio vjerskog poreza koji su Jevreji davali svojoj vjerskoj opštini koristio se i za finansiranje nastavnog procesa. Nastava u meldaru (jevrejska osnovna škola, prim. aut.) bila je organizovana na konfesionalnim osnovama. Vodio ju je rabin, a od sadržaja koji su se učili, u prvom redu, to je bilo čitanje vjerskih tekstova i molitvi i njihovo učenje napamet. Levi ističe da se pisanje, računске operacije i matematika uopšte nisu izučavali u ovim školama, pa je obrazovanje trgovačkog podmlatka ostavljeno starijim trgovcima ili očevima, da upute mlade u osnove računa i sve „tajne“ tog zanimanja. S druge strane, Avram Pinto tvrdi da su se u meldaru, osim čitanja i pisanja raši pismom, učile i „osnove računa“. Postoje podaci da je pred kraj osmanske vladavine u Sarajevu radila jedna jevrejska osnovna škola. Naime, u okviru prava koje su nemuslimani (zimije) uživali unutar Osmanskog carstva, bila je mogućnost obrazovanja unutar vjerske zajednice. Meldar je postojao i u Travniku. Njega je 1867. godine pohađalo 50 učenika. Tri godine kasnije otvorena je i „sefardska škola za djevojke“ u koju je tad upisano jedanaest djevojčica. Isto tako, znamo da je i u Mostaru 1867. godine postojala jevrejska škola. Te godine nju je pohađalo četrnaest, a sljedeće već devetnaest učenika. Mostarski meldar je radio do 1870. godine. I jevrejski dječaci u Banjoj Luci pohađali su meldar.⁶¹⁹ Inače u svim većim, urbanim sredinama, pri sinagogama su postojali meldari za podučavanje jevrejske omladine osnovama vjere. Međutim, veoma je malo sačuvanih podataka o radu ovih obrazovnih ustanova u doba osmanske uprave.

Nova austrougarska vlast našla se pred krupnim izazovom organizacije školskog sistema u Bosni i Hercegovini, gdje je oko 97% stanovništva bilo nepismeno.⁶²⁰ Već u aprilu 1879. godine donijeta je odredba o organizaciji osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Predviđeno je da one budu podijeljene u tri grupe: narodne (opšte), privatne i konfesionalne škole. Za njihov rad propisan je provizorni nastavni program, a zbog nedostatka školovanog nastavnog kadra podoficiri okupacione vojske su do 1881. godine bili angažovani kao učitelji u narodnim školama.⁶²¹ Cilj je bilo unapređenje i popularizovanje narodnih škola, nauštrb konfesionalnih. Strogi nadzor školskog sistema, uostalom kao i u cijeloj Monarhiji, pogotovo onih institucija koje su u potpunosti finansirane od strane države, nametala se kao obaveza i jedan od preduslova za širenje austrougarske „civilizatorske misije“ na prostoru Bosne i Hercegovine.⁶²²

Da bi se ubrzao proces opismenjavanja stanovništva, naredbom Zemaljske vlade od 26. avgusta 1879. godine uvedena su dva nastavna kursa za dječake svih konfesija, uzrasta od sedme do desete godine života, s ciljem učenja čitanja i pisanja na „zemaljskom jeziku“ sa latiničnim slovima.

⁶¹⁸ D. Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*, 169.

⁶¹⁹ M. Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, 25–26; A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 81; M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo 1972, 39–40; Treba još pomenuti da su Aškenazi, kojima je njemački bio maternji jezik, osnovnu školu pohađali u Donjoj Tuzli u Njemačkoj privatnoj školi. A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 32, 191–192, 279.

⁶²⁰ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 7.

⁶²¹ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 41–42.

⁶²² R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878–1914*, VIII; Nadzor je podrazumjevaao i zabranjivanje određenih vannastavne aktivnosti, poput osnivanja učeničkih knjiženih društava ili pak posjete pjevačkim društvima. ⁶²² T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 261–262.

Barem je takva naredba publikovana u zvaničnom zborniku na njemačkom jeziku, dok je ona objavljena na „zemaljskom jeziku“ predviđala izvođenje nastave na „hrvatskom“ jeziku. Naravno, austrougarska vlast je htjela privući što više djece pa se zato manebrisalo sa zvaničnim nazivom nastavnog jezika. Ipak, zbog opasnosti da bi to moglo izazvati nezadovoljstvo u ugarskom dijelu Monarhije, odredbom Zajedničkog ministarstva finansija od 12. septembra 1879. godine zadržan je naziv „zemaljski jezik“, dok je riječ „hrvatski“ uklonjena.⁶²³

Zemaljska vlada je, u okviru propisa o organizaciji rada narodnih osnovnih škola u Bosni i Hercegovini iz juna 1879. godine, predviđjela da nastava u njima bude obavezna. Međutim, situacija na terenu pokazala je da se na ovoj odredbi nije moglo insistirati, jer su roditelji radije koristili ispomoć djece pri poljskim poslovima, nego što su ih slali u školu, a kada je riječ o slanju ženske djece u školu, kod muslimanskog stanovništva je vladao otpor. Tek je 1911. godine *Zakonom o obaveznoj nastavi* uvedena mjera obaveznog pohađanja nastave.⁶²⁴

Austrougarska uprava je činila velike napore da bi popularizovala važnost i značaj obrazovanja. Razlozi su bili dvojaki. Kroz širenje obrazovnog sistema austrougarska uprave ne samo je obrazovan, nego je i vaspitavan lojalan kadar i građanstvo. Narodne škole su trebale da „služe kao sredstvo sinteze svih nacionalno-konfesionalnih grupa na bosanskoj ideologiji i na ideji vezanosti sa Monarhiju“.⁶²⁵

Država, ali i lokalna zajednica, subvencionisale su učenike osnovnih i srednjih škola. Na osnovu podataka iz 1906. godine vidimo da je sarajevska opština za stipendije izdvojila više od 11.000 kruna, a od toga 8% je namijenjeno Jevrejima.⁶²⁶

Nakon uvođenja civilne uprave u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada je 4. februara 1884. godine donijela naredbu kojom je sve opšte i konfesionalne škole u glavnom gradu podredila vladinom povjereništvu za grad Sarajevo na čelu sa Kostom Hermanom. Prema njegovom zahtjevu, sarajevsko Gradsko vijeće mu je dodijelilo po jednog zastupnika iz svake konfesije, kako bi sačinili školski odbor. U njegov sastav su ušli: Esad ef. Kulović, Pero Kraljević, Eduard Plejel i Hajnrih Lovi (Löwy).⁶²⁷ Na taj način stvoren je privid o aktivnom učešću narodnih predstavnika u kreiranju obrazovne politike, barem u gradu Sarajevu.

Potreba za opismenjavanjem i školovanjem djevojčica u Bosni i Hercegovini bila je veoma velika. Iako su zakonom iz 1869. godine predviđene škole za djevojčice, one su u patrijarhalnom društvu osmanskih provincija, faktički ostajale van osmanskog školskog sistema. Samo ograničen broj njih mogao je prije okupacije steći neka osnovna znanja u ustanovama ovog tipa, ili pak u školi Stake Skenderove ili u Zavodu mis Irbijeve. Stoga je odlukom Zemaljske vlade od 10. oktobra 1879. godine ustanovljena *Opšta gradska ženska škola* u Sarajevu.⁶²⁸

U širenju osnovnoškolskog sistema Zemaljska vlada se nije ograničila samo na glavni grad, nego je 21. avgusta 1880. godine donijela odluku da se i u Travniku, Banjoj Luci i Bihaću otvore gradske narodne škole za djecu svih konfesija.⁶²⁹ Od tada se sukcesivno nastavilo sa otvaranjem školskih ustanova i u drugim urbanim sredinama. Tako je 1884. godine u Donjoj Tuzli otvorena

⁶²³ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Wien 1880, Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 26. August 1879, Nr. 16887, betreffend die Errichtung von zwei Lehrcursen in Sarajevo zur Erlernung des Lesens und Schreibens in der Landessprache mit lateinischen Schriftzeichen, 314; Ibidem, Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 12. September 1879, Nr. 4479 B. H., betreffend den Unterricht in der Landessprache mit lateinischen Schriftzeichen, 317; M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 9–10.

⁶²⁴ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 61–62.

⁶²⁵ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 242.

⁶²⁶ *Sarajevski list*, Sjednica gradskog zastupstva, 21. decembar 1906, broj 150.

⁶²⁷ *Sarajevski list*, Iz sarajevskog gradskog vijeća, 5. april 1884, broj 39.

⁶²⁸ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Wien 1880, Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 10. October 1879, Nr. 21132, betreffend die Errichtung einer allgemeinen städtischen Mädchenschule in Sarajevo, 318–319. Ibid. Gesetz über den allgemeine Unterricht vom 25. Džemaziul ahir 1285 (1869), Elementarschulen für Mädchen, 287. Zakonom je predviđeno da djevojčice uče čitanje, pisanje i „ženski ručni rad“.

⁶²⁹ *Ibidem*, Erlass der Landesregierung in Sarajevo an die Kreisbehörden in Travnik, Banjaluke und Bihać vom 21. August 1880, Nr. 19710, betreffend die Errichtung städtischer Volksschulen, 335.

Dječaka osnovna škola u koju je tad upisano 155 učenika, od kojih je osmoro bilo Jevreja. Osnovne škole su počele nicati i u manjim varošima. Imamo slučaj Kladnja, za koji znamo da su, pored meldara, djeca kladanjskih Jevreja pohađala i četvorogodišnju *Narodnu osnovnu školu*. Od njenog osnivanja, odnosno od prvih godina okupacije, redovno se u njoj obrazovalo šestoro do sedmoro Jevreja, što je u procentima iznosilo oko 20% od ukupnog broja učenika.⁶³⁰ Popularizovanje narodnih osnovnih škola davalo je rezultate. U Sarajevu je 1891. godine *Prvu narodnu osnovnu školu* pohađalo 183 učenika, od čega je bilo 24 Jevreja.⁶³¹

Otvaranje gimnazija i drugih srednjih škola išlo je uporedo sa gradnjom osnovnoškolskog sistema. Već 26. avgusta 1879. godine Zemaljska vlada je donijela naredbu kojom je ustanovila *Realnu gimnaziju* u Sarajevu. Kasnije je tu naredbu publikovala i zvanična štampa. Gimnazija je bila otvorena za učenike sve četiri konfesije i jedan od nastavnih predmeta bila je i vjeronauka. Četiri godine kasnije ova gimnazija je prerasla u osmorazrednu.⁶³² Sa širenjem mreže srednjoškolskih ustanova nastavilo se i u narednom periodu. Tako su veoma brzo nakon sarajevske otvorene gimnazije i u drugim okružnim središtima. Prva sa radom je 1893. godine počela mostarska i te prve školske godine imala je upisana dva jevrejska učenika. Nakon nje, otvorene su gimnazije u Banjoj Luci (1895), Tuzli (1899) i *Velika realka* u Sarajevu (1906). U drugoj deceniji XX vijeka nastavilo se sa otvaranjem četvororazrednih (nižih) gimnazija. Pa su tako osnovane *Mala gimnazija* u Bihaću (1911), zatim *Niža gimnazija* u Derventi i *Mala realka* u Sarajevu koja je svoj rad otpočela tek u vrijeme Prvog svjetskog rata.⁶³³ I pored širokog spektra državnih gimnazija, bilo je primjera gdje su se Jevreji upisivali u srednjoškolske ustanove drugih konfesija. Tako znamo da su Jevreji iz Travnika rado pohađali *Jezičnu gimnaziju* u ovom gradu, nakon čijeg završetka su nastavljali studije na evropskim univerzitetima, uglavnom u Beču.⁶³⁴

U prosvjetnoj politici austrougarske vlasti ni srednje stručne škole nisu bile zanemarene. Štaviše, ubrzana industrijalizacija nametala je potrebu za povećanjem kvalifikovane domaće radne snage. Godine 1889. u Sarajevu je otvorena srednja *Tehnička škola*. Bila je to prva škola ove vrste na Balkanu. U njoj su izučavana tehnička znanja i vještine u okviru tri obrazovna profila: šumarstvo, rudarstvo i građevinarstvo. Obrazovanje u ovoj školi trajalo je tri godine.⁶³⁵

Od 80-ih godina XIX vijeka počela je po Bosni i Hercegovini da se grana široka mreža trgovačkih škola. Austrija je imala dugu tradiciju u toj oblasti, jer je prva trgovačka škola u Beču osnovana daleke 1857. godine. Inicijativu za njeno otvaranje dali su bečki trgovački krugovi. Za razliku od prakse u Austriji, inicijativu za otvaranje prvih trgovačkih škola u Bosni i Hercegovini dali su organi uprave.⁶³⁶ Prva škola te vrste otvorena je školske 1884/85. godine u Donjoj Tuzli, a za njom su slijedile trgovačke škole u Brčkom, Banjoj Luci i Mostaru, koje su svoja vrata otvorile 1885. godine. Već sljedeće, 1886. godine, trgovačku školu dobijaju i Sarajevo, Livno, Bihać, te Bijeljina, a pet godina kasnije (1891) njima se pridružuje i Travnik. Nastava u školama ove vrste u početku je trajala tri godine, da bi od školske 1896/97. godine bila produžena na četiri. Učenici bi

⁶³⁰ Treba još pomenuti da su Aškenazi iz Kladnja, kojima je njemački bio maternji jezik, osnovnu školu pohađali u Donjoj Tuzli u Njemačkoj privatnoj školi, dok su tuzlanski Jevreji, pored ove, pohađali i Katoličku mješovitu školu, kao i Muslimansku osnovnu školu. A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 162, 309.

⁶³¹ *Sarajevski list*, 16. oktobar 1891, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/700169> pristupljeno, 7.4.2020.

⁶³² *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. I Band, Wien 1880, Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 26. August 1879, Nr. 17012, betreffend die Errichtung eines Realgymnasiums in Sarajevo, 314–316; *Bosansko-hercegovačke novine*, 2. oktobar 1879, broj 114; M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 104. Za čitavo vrijeme okupacije u ovu ustanovu upisano je ukupno 16.500 učenika. *Isto*, 107.

⁶³³ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 109, 114, 116, 118, 119, 120; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 199.

⁶³⁴ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 282.

⁶³⁵ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 125–126. Zbog zasićenosti tržišta srednjim građevinskim kadrom, 1904. godine je donijeta odluka da se krene u proces ukidanja ove škole, koja je već sljedeće godine provedena u djelo. Tek pet godine kasnije, zalaganjem Bosanskog sabora, vlada je odlučila da od školske 1910/11. godine ponovo pokrene nastavu u Tehničkoj školi. *Isto*, 128.

⁶³⁶ A. Kasumović, „Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878-1914)“, *Historijska traganja*, 14 (2014), 121.

po završetku trgovačke škole nalazili veoma brzo zaposlenje, jer je razvoj privrede u Bosni i Hercegovini, naročito od početka XX vijeka, išao uzlaznom putanjom. Kako se privreda razvijala, tako se širilo i tržište, pa se vremenom pokazalo da znanja stečena u srednjim trgovačkih školama nisu dovoljna. Stoga je Vlada, da bi zaustavila odlazak svršenih trgovaca na dalje školovanje u inostranstvo, donijela odluku da se 1. oktobra 1912. godine otvori *Trgovačka akademija* u Sarajevu.⁶³⁷

Praksa je ipak pokazala da uprava nije mogla ograničiti odlazak svršenih srednjoškolaca na studije u Monarhiji. Samim tim što u Bosni Hercegovini nisu postojali svjetovni fakulteti na kojima bi mogli nastaviti svoje obrazovanje. Imućni jevrejski trgovci slali su svoje sinove na školovanje van Bosne, uglavnom u Beč. Nadareni, siromašni jevrejski učenici su uz pomoć humanitarnih društva ili zadužbina pojedinaca dobijali priliku za fakultetsko obrazovanje u metropolama Monarhije. Zemaljska vlada je, takođe, stipendirala studente. Budući da se većina odlučivala da fakultetsku diplomu stekne na Bečkom univerzitetu, ministar Kalaj je naredio da se pri ovoj instituciji 1899. godine ustanovi *Inštitut za bosansko-hercegovačke visokoškolce*, bez razlike vjere i uz poštovanje različitih vjerskih potreba svake konfesije. Ovakav zavod omogućavao je sprečavanje neposlušnosti kod stipendista, a istovremeno ograničavao je stupanje u političke pokrete koje je austrougarska uprava smatrala neprihvatljivim.⁶³⁸

Austrougarska vlast nije zapostavila ni srednjoškolsko obrazovanje djevojaka, ali su škole ove vrste bile veoma rijetke i nisu bile ravnomjerno zastupljene na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Nije se odmah išlo sa osnivanjem novih škola, nego se Vlada opredijelila da prvo 1883. godine, dodajući još jedan razred, reformiše postojeću *Djevojačku osnovnu školu* u Sarajevu, pa je tako nastala *Viša djevojačka škola*. Nakon jedne decenije, daljim reformskim akcijama, došlo je do izdvajanja starijih razreda u posebnu školu. Konačno, školovanje je trajalo pet godina. Dosta kasnije, tek 1893/94, odnosno 1898/99. godine, otvorene su više djevojačke škole u Mostaru i Banjoj Luci. Za razliku od državnih, privatne djevojačke škole bile su mnogo više zastupljene. Glavni nosilac otvaranja ovakvih ustanova bila je rimokatolička crkva. To zaključujemo iz podatka da je od ukupno petnaest ovakvih škola, čak trinaest bilo katoličkih.⁶³⁹

Kao što smo napomenuli, sve ove državne škole bile su dostupne za pripadnike svih konfesija, pa samim tim i za Jevreje. Oni su se školovali u ustanovama ovakvog tipa, budući da je jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini imala samo jednu, i to sefardsku osnovnu školu, čiji je bila osnivač. Iz arhivskih dokumenata mi znamo da su sarajevski Sefardi osnovno obrazovanje svojoj djeci pružali u meldaru koji se nalazio u zgradi vjerske opštine. Školska godina je počinjala poslije Roš Hašane (krajem septembra, prim. aut.). Učenici su skoro cijeli dan provodili u školi, od ranih jutarnjih, do kasnih popodnevni časova. Cilj je bio da učenici savladaju osnove pismenosti, prvenstveno na hebrejskom jeziku. Rad škole nalazio se pod nadzorom posebnih odbora, od kojih je jedan kontrolisao učitelja, dok je drugi u okviru svojih ingerencija imao nadzor nad učenicima. Ono što svakako treba naglasiti jeste da se obrazovni proces u ovoj školi, iako je bila riječ o privatnoj ustanovi, u cjelini nalazio pod nadzorom austrougarske vlasti. Tako je Povjereništvo glavnog grada, nakon provedenog inspekcijskog pregleda 1902. godine, donijelo zaključak da prostorije tadašnjeg meldara ne zadovoljavaju standarde da bi se u njima organizovala nastava. Iznenadena ovakvom odlukom, vjerska opština je nastojala da iznajmi pogodnu zgradu (kuću) u Sarajevu i da tu smjesti školu. To je trebalo da posluži kao prelazno rješenje do gradnje vlastitog školskog objekta. S tim u vezi, oni su zatražili 12. septembra 1902. godine upotrebnu dozvolu za kuću u ulici Hadži Ristića broj 8, u kojoj je ranije bila smještena *Djevojačka škola*. Povjereništvo za grad Sarajevo odbilo je

⁶³⁷ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 131–132, 138; U Trgovačkoj školi u Bijeljini je školske 1908/09. godine od ukupno 86 učenika bilo 16 Jevreja. A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 84.

⁶³⁸ A. Ličina, „Stipendiranje u Bosni i Hercegovini (1878–1990)“, *Historijska traganja*, 9 (2012), 36 (31–64); T. J. Lis, *Službenici u Bosni i Hercegovini 1878. –1918.*, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 52, 2 (2020), 634 Za Jevreje i muslimane je prilagođena ishrana, a takođe se vodilo računa i da im se obezbijede odgovarajući prostori za molitvu.

⁶³⁹ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 141, 143.

zahtjev, uz obrazloženje da pomenuta kuća ne ispunjava uslove za smještaj škole. Time se sefardska vjerska opština našla u neprilici, jer je školska godina trebala otpočeti, a ona nije imala riješeno lokacijsko pitanje školske zgrade, pa „djeca koja trebaju da pohađaju školu šetaju po sokaku“. Zbog toga se ona obratila Zemaljskoj vladi s molbom da joj se dozvoli izvođenje nastave samo za školsku 1902/03. godinu u novoiznajmljenoj kući, jer je do početka iduće školske godine trebala biti završena nova školska zgrada u Sulejman ulici. Po svemu sudeći Zemaljska vlada je pristala na kompromisno rješenje i dopustila je privremeno izvođenje nastave u ovom objektu. Naime, sefardska opština je iz vlastitih sredstava kupila nekretnine u Sulejman ulici s namjerom gradnje osnovne škole. Nakon nešto više od godinu dana, tačnije 25. oktobra 1903. godine, tu je svečano otvorena *Izraelitička sefardička osnovna škola*.⁶⁴⁰ Naime, plan za gradnju odobren je 3. marta 1903. godine i procijenjeno je da će gradnja koštati 70.000 kruna.⁶⁴¹

Dobijanjem nove školske zgrade nedaće za sefardsku zajednicu u oblasti prosvjete nisu prestale. Sama zajednica bila je opterećena kreditom od 7.250 kruna koji je uzela da bi finansirala gradnju škole. Dvije godine kasnije to se pokazalo kao preveliko opterećenje, koje je kočilo razvoj same ustanove. Naime, sefardska osnovna škola u kratkom roku postala je veoma popularna. Sefardima je nudila obrazovanje na „zemaljskom jeziku“, a, s druge strane, kao sefardska škola štitila je i njegovala vjeru i sefardski identitet. U nju ne samo da su se upisivali Sefardi iz Sarajeva, nego i iz okolnih gradova. Imamo primjer odličnog učenika Jozefa Altaraca, rođenog u Kladnju, koji je školske 1903/04. godine pohađao drugi razred u ovoj školi. Već 1905. godine je 150 učenika upisano u prvi razred. To je sa drugim i trećim razredom činilo broj od 245 djece. Veći dio prvacać njih 100 nije moglo biti upisano zbog nedostatka nastavnog kadra.⁶⁴² Tada se škola ponovo našla pred velikim iskušenjem. Zbog toga se jevrejska sefardska opština 6. marta 1905. godine obratila Zemaljskoj vladi s molbom da im se, pored postojeća četiri, dopusti angažovanje još tri učitelja, koji bi se finansirali iz državnog budžeta. Riječ je o učiteljima koji su trebali predavati „svjetovne predmete“. Sama sefardska osnovna škola je tvrdila da im je prijeko potreban nastavni kadar i iz „jezikoslovlja“, jer „djeca pako ove škole, kako kod kuće tako na ulici i svuda, razgovaraju se uvijek španjolski, a kada u školu dogju, razumiju vrlo malo ili gotovo nikako hrvatski jezik nastavni“. Vlada je molbu odbila s obrazloženjem da „opština ima veliki broj članova koji su prilično imućni“. Na to je opština odgovorila da je „imućnih oko 50, a ostali samo siromasi“. Nakon višemjesečne prepiske, našlo se kompromisno rješenje. Zajedničko ministarstvo finansija odlučilo je da se Sefardima, pored subvencije od 2.700 kruna, odobri još 3.200 kruna, kako bi mogli zaposliti još dva učitelja. Zajednica je preuzela na sebe obezbjeđenje smještaja i ogreva za novi nastavni kadar.⁶⁴³ Upisivanjem Sefarda u ovu osnovnoškolsku ustanovu smanjen je pritisak na narodne osnovne škole u samom gradu. Međutim, sve su to bila kratkotrajna rješenja, jer sama škola nije bila kadra da sprovede sveobuhvatni proces modernizacije nastave, niti je bila u mogućnosti da samostalno, bez subvencija, finansira nastavni kadar. Upravo zbog toga ju je 1910. godine država preuzela i od tada je vodila kao narodnu osnovnu školu.⁶⁴⁴

Austrougarska jevrejska vjerska opština u Sarajevu kasno je pokazala inicijativu za osnivanje vlastite škole. Dijelom i zbog toga što je dobar dio aškenaskih Jevreja, još dok su živjeli u

⁶⁴⁰ ABH, ZVS 1, inv. 47; š. 7 5/8; 1902. Izraelitička sefardička bogoštovna opština u Sarajevu – ZVS (Sarajevo, 18.9.1902); H. Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, 100; K. V. Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Beograd 2001, 37.

⁶⁴¹ HAS, ZV 189/1903. Proračun za gradnju osnovne škole span. jevrejske općine u Sarajevu Sulemanova ulica.

⁶⁴² ABH, ZVS 1, k. 153; š. 150–350; 1905. Popis mladeži koja je upisana u Izrael. sefardičku osnovnu školu, školske 1904/05. (Sarajevo, 16. 1.1905). Iz popisa je jasno vidljivo da su sva djeca pripadala sefardskom obredu; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 162.

⁶⁴³ ABH, ZVS 1, k. 153; š. 150-350; 1905. Izraelitička sefardička bogoštovna opština Sarajevo–ZVS (Sarajevo, 5.3.1905); Izraelitička sefardička bogoštovna opština Sarajevo–ZVS (Sarajevo, 12.5.1905); ZMF-ZVS (Wien, 20.7.1905); Sefardska osnovna škola je organizovala i priredbe. Jedna od takvih zabilježena je 1906. godine, a cilj joj je bio prikupljanje sredstava za odjeću siromašnih učenika. Sarajevski list, Izrael. sefard. osnovna dječjačka škola u Sarajevu, 31. januar 1906, broj 12.

⁶⁴⁴ T. Kruševac, Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 89–90.

drugim gradovima Monarhije, već bio asimilovan. Dolaskom u Bosnu oni su upisivali svoju djecu u narodne (komunalne) škole, što je ujedno i odgovaralo obrazovnoj politici austrougarske uprave, koje je favorizovala ove obrazovne ustanove. Odbor za „gradnju školske i uredovne zgrade austrougarske bogoštovne općine u Sarajevu“, u februaru 1912. godine, organizovao je Purimsku zabavu s ciljem prikupljanja sredstava za gradnju.⁶⁴⁵ Izbijanje Prvog svjetskog rata osujetilo je realizaciju ove inicijative.

Kada je o školstvu riječ, ono što je svaku konfesiju u Bosni i Hercegovini interesovalo, pored opšteobrazovnih predmeta, bila je u prvom redu nastava vjeronauke. Vjeroučitelja je plaćala Zemaljska vlada, ukoliko je njegov angažman, zbog broja učenika, smatrala opravdanim. Da bi neko mogao da obavlja vjeroučiteljski posao u nastavi, morao je priložiti potvrdu o „političkom i moralnom držanju“. Tako je za aškenaskog rabina u Sarajevu, Samuela Vesela (Weszel), prije angažmana u državnoj školi Zajedničko ministarstvo finansija moralo, nakon provjere, dati preporuku za izdavanje navedene potvrde.⁶⁴⁶ Ova mjera je uvedena već u prvim godinama austrougarske uprave, a budući da je bilo odstupanja pri njenoj primjeni, Vlada je 1892. godine izdala cirkularnu naredbu kojom je naglašeno da se propis mora dosljedno provoditi. Iako je ova odredba prvenstveno bila usmjerena na suzbijanje pravoslavnih konfesionalnih škola i kontrolu tamošnjeg zaposlenog kadra, ona je pogađala i ostale konfesionalne zajednice.⁶⁴⁷ To je najočitiije bilo u tome što je postojala višemjesečna procedura koja se morala provesti da bi neko lice dobilo traženu dozvolu. Kao direktna posljedica takvog stanja nastava nije održavana redovno. U ranije pomenutom slučaju rabina Vesela vjerska opština je još 8. novembra 1898. zatražila da Zemaljska vlada izda traženu potvrdu, a Zajedničko ministarstvo finansija je tek 8. marta 1899. godine dalo preporuku za njeno izdavanje, tako da su učenici bez nastave vjeronauke bili skoro cijelo prvo i početak drugog polugodišta.⁶⁴⁸ Zbog povećanog broja upisane djece, konfesionalne zajednice su tražile i povećanje broja angažovanog nastavnog kadra, kao na primjer u Banjoj Luci, gdje je Aškenaska vjerska opština još u junu 1903. godine tražila od Zemaljske vlade subvenciju da bi mogla zaposliti jednog „akademski obrazovanog i stručnog“ vjeroučitelja. Budući da joj je zahtjev odbijen, a istovremeno nije se iznašlo nikakvo kompromisno rješenje, opština je ponovo početkom 1904. godine tražila od Zajedničkog ministarstva finansija zapošljavanje vjeroučitelja, čiji bi se rad finansirao iz budžeta. Zajednica je prvenstveno mislila na njegov redovan angažman u *Višoj realki* (17 učenika), a istovremeno je tražila i uvećanje vjeroučiteljskog honorara zbog vjerske nastave u *Višoj djevojačkoj školi* za pet učenika i *Prvoj narodnoj osnovnoj školi* za sedam dječaka i dvije djevojčice. Zbog malog broja učenika, jer je po zakonu bilo potrebno deset, Zajedničko ministarstvo finansija odbilo je zahtjev za uvećanje plate po osnovu dodatnog rada u ovim školama. U istom dopisu, od 29. avgusta 1904. godine, data je dozvola za primanje u radni odnos vjeroučitelja. Ipak, sa sprovođenjem ove odluke dosta se kasnilo, pa je tek 13. decembra 1904. Moric Frankfurter (Moritz Frankfurter) počeo raditi u *Višoj realki* kao vjeroučitelj za aškenasku omladinu, dok je Sefardima od početka godine predavao Jakob Elias.⁶⁴⁹ Na zahtjeve za povećanje plate vjeroučiteljima uticale su i ekonomske prilike u Bosni i Hercegovini. Tako je Menahem Romano, sefardski rabin i vjeroučitelj iz Banje Luke, tražio povećanje svog honorara u vidu „dodatka na

⁶⁴⁵ *Sarajevski list*, Purimska zabava, 27. februar 1912, broj 45, 3.

⁶⁴⁶ ABH, ZVS 1, k. 58; š. 7–4; 1899. Regierungs Comissär für die Landeshauptstadt Sarajevo-ZVS (Sarajevo, 11. 11.1898); ZMF – ZVS (Wien, 8.3.1899).

⁶⁴⁷ Naredba je donijeta 25. septembra 1880. godine i njome su sve škole obavezane da traže saglasnost Zemaljske vlade za izabrane učitelje. Zemaljska vlada je 25. maja 1892. godine uputila cirkularnu naredbu, kojom je istakla obavezu sa se donijeta naredba mora poštovati. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, 178

⁶⁴⁸ ABH, ZVS 1, k. 58; š. 7–4; 1899. ZMF – ZVS (Wien, 8.3.1899).

⁶⁴⁹ ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/3; 1904. Oesterr. ung. israelitisch Cultusgemeinde in Banja Luka–ZMF (18. 2. 1904); ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/3; 1904. ZMF–ZVS (29.8.1904); ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/6; 1904. Oberrealschule Banja Luka–ZVS (14. 12. 1904). Aškenaski učenici su zbog neriješenog pitanja finansiranja vjeroučitelja izgubili časove vjeronauke u prvom i drugom polugodištu školske 1903/04. i većem dijelu prvog polugodišta školske 1904/05. godine.

skupoću“, obrazlažući svoju molbu činjenicom da su i drugi „činovnici visokog naslova“ dobili isti.⁶⁵⁰

Organizacija pohađanja vjerske nastave za sve konfesije u državnim školama nailazila je i na probleme prvenstveno u pogledu raspoređivanja razreda i obezbjeđivanja dostupnih učionica za njeno izvođenje. Kao što smo već pomenuli, u Banjoj Luci je školske 1903/04. godine od Aškenaza nastavu pohađalo 43 učenika, i to 21 u osnovnim i 22 u srednjim školama.⁶⁵¹ Jedan od problema, upravo zbog nedostatka adekvatnog prostora za izvođenje nastave, predstavljalo je i spajanje učenika različitih razreda i uzrasta na času vjeronauke. Tome se oštro protivio rabin i vjeroučitelj dr Samuel Vesel, koji je predlagao kao jedno od rješenja uvođenje dvosmjenske nastave za vjeronauku.⁶⁵² Broj jevrejskih osnovnoškolaca i srednjoškolaca u svjetovnim školama intenzivno je počeo da raste početkom XX vijeka. To je naravno bila posljedica prirodnog priraštaja, ali isto tako i povećanog doseljavanja Jevreja u Bosnu i Hercegovinu. Tako je u Sarajevu u Velikoj realki školske 1910/11. godine vjeronauku pohađalo 53 Sefarda i 29 Aškenaza, a nastavu u trajanju od šest časova sedmično izvodili su rabini Moric Levi i Samuel Vesel.⁶⁵³

Spajanje djece oba jevrejska obreda u jedan razred na času vjeronauke praktikovano je u manjim vjerskim opštinama, naravno ukoliko bi Zemaljska vlada dala saglasnost za to. Takav primjer imamo u Mostaru, gdje je postojala jedna jevrejska opština, koja se sastojala iz dva obreda, sefardskog i aškenaskog. Iz dopisa iste mi saznajemo da je u Velikoj mostarskoj gimnaziji za ukupno pet učenika, koji su 1904. godine išli u pet različitih razreda, organizovana vjeronauka koju je izvodio jedan vjeroučitelj. Riječ je o rabinu Jozefu Fišbajnu (Fischbein), koji je jevrejsku vjeronauku u mostarskoj gimnaziji predavao od 1895. do 1927. godine. Do 1912. godine broj jevrejske omladine u ovoj ustanovi porastao je na petnaest, od kojih je samo jedan bio Sefard. Učenici su prema uzrastu podijeljeni u dvije grupe i pohađali su časove vjeronauke dva puta sedmično. Slična situacija bila je i u Donjoj Tuzli, gdje je u *Velikoj gimnaziji* vjersku nastavu za Jevreje izvodio tamošnji rabin dr David Špicer (David Spitzer).⁶⁵⁴ I u Bijeljini je postojala jedna jevrejska vjerska opština. Ista se još 1897. godine obraćala Zemaljskoj vladi tražeći vjeroučitelja za osnovnu i *Trgovačku školu*, koje su, prema njenom svjedočenju, pohađala „jevrejska muška i ženska djeca u dosta priličnom broju“. Vlada je odgovorila odobravanjem samo 100 forinti (200 kruna) godišnje subvencije, što je zaista bio skroman iznos novca, za koji se nije mogao angažovati vjeroučitelj. Vjerska opština je 1899. godine iskoristila posjetu Bijeljini civilnog adlatusa, barona Huga Kučere, kome se obratila s molbom u kojoj je, između ostalog, ponovila zahtjev za zapošljavanjem jednog vjeroučitelja, jer kako su tvrdili rabin zbog obaveza prema hramu i vjernicima nema vremena da vrši i dodatne poslove.⁶⁵⁵ Po svemu sudeći, zahtjev im je uvažen, jer od te godine kao vjeroučitelj i kantor počeo je da službuje Jehuda Alkalaj. Njegovim angažmanom situacija nije trajno riješena, jer je oko 70 djece u bijeljinskoj osnovnoj i *Trgovačkoj školi* od 1. septembra 1904. godine ponovo ostalo bez nastave iz vjeronauke. Vjerska opština se preko Kotarske uprave obratila Vladi tražeći subvenciju od 960 kruna da bi mogla platiti vjeroučitelja.⁶⁵⁶ To je samo jedan od pokazatelja do koje mjere su jevrejske zajednice u manjim urbanim sredinama

⁶⁵⁰ ABH, ZVS 1, k. 189; š. 57–6; 1912. Romano Menachem–ZVS.

⁶⁵¹ ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/3; 1904. Staatliche höhere Mädchenschule in Banja Luka–Österr. ung. israel. Cultusgemeinde in Banja Luka (8. 2.1904); Oberrealschule–Österr. ung. israel. Cultusgemeinde in Banja Luka (9. 2. 1904); Österr. ung. israel. Cultusgemeinde in Banja Luka–ZMF (18. 2.1904).

⁶⁵² ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/8; 1904. Dr Samuel Weszel (Rabbiner und Religionslehrer) –ZVS (Sarajevo, 22.11. 1904).

⁶⁵³ ABH, ZVS 1, k. 226; š. 72–111; 1912. Velika realna u Sarajevu. Popis upisanih Jevreja godine 1910/11 (Sarajevo, 14. 10.1910); Oberrealschule–ZVS (Sarajevo, 26. 9. 1910).

⁶⁵⁴ ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/8; 1904. Israelitische Cultusgemeinde in Mostar–ZVS (Mostar, 5. 10. 1904); ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 1/10; 1904. Rubralbericht Bezirkamt Donja Tuzla–ZVS (D. Tuzla, 15. 9. 1904); A. Hasanhodžić i R. Rustemović, nav. djelo, 199;

⁶⁵⁵ ABH, ZVS 1, k. 58; š. 7–30; 1899. Izraelitska bogoštovna općina u Bjelini–baron Hugo Kučera (Bjelina, 23.4. 1899). Zavisno od klase, plate nastavnika su se kretale u rasponu od 550 do 1000 kruna. F. Schmid, *Bosnien und die Hezegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, 711.

⁶⁵⁶ A. Hasanhodžić i R. Rustemović, nav. djelo, 83; ABH, ZVS 1, k. 114; š. 104–5; 1904. Molba odboru izraelitske sefardske bogoštovne općine Bjelina (12. 12. 1904); Kreisvorsteher D. Tuzla – ZVS (3. 1.1905).

zavisile od pomoći Vlade. Iako je u samom bijeljinskom kraju bilo bogatih pojedinaca, opet je nedostajalo sredstava za izvođenje vjerske nastave.

Izazov u organizaciji nastavnog procesa predstavljalo je i svetkovanje vjerskih praznika među nastavnicima i djecom različitih konfesija. Još je 1884. godine naredbom Zemaljska vlada odredila trajanje školske godine, kao i praznovanje školskih i vjerskih praznika. Tako su pravoslavni imali 26, katolici 25, muslimani 8 i Jevreji 15 dana kada nisu bili u obavezi da pohađaju nastavu. Kada je riječ o svetkovanju vjerskih praznika od strane nastavnika, Vlada nije bila toliko fleksibilna. To vidimo na primjeru *Dječaćke narodne škole* u Doboju gdje je odbila izaći u susret nastavnici Jevrejki i odobriti joj svetkovanje jevrejskih vjerskih praznika i subota. Obrazloženje je bilo da „školu ne pohađa toliki broj jevrejske mladeži da bi jevrejski praznici vrijedili za tu školu kao opći školski praznici“. Jevrejskoj sefardskoj opštini poručeno je da, ukoliko se bude insistiralo na svetkovanju jevrejskih vjerskih praznika od strane nastavnog osoblja, Zemaljska vlada će u tom slučaju moći da postavlja nastavnike Jevreje samo u onim sredinama gdje učenici jevrejske vjeroispovijesti čine većinu. U cijeloj Bosni i Hercegovini, u tom času, to su bile samo dvije narodne osnovne škole u Sarajevu.⁶⁵⁷ Tako je, faktički pod prijetnjom otkaza u službi i ograničavanja prava za zaposlenje u istoj, Zemaljska vlada nastojala da održi nastavni proces sa što manje prekida.

Vidimo da se školstvo u Bosni i Hercegovini u cjelini, pa samim tim i kod Jevreja, nalazilo pod nadzorom Zemaljske vlade, kao i u cijeloj Monarhiji. Od svih jevrejskih vjerskih opština, jedino su se sarajevski Sefardi nalazili u nešto povoljnijem položaju, budući da su imali svoju osnovnu školu, dok su, s druge strane, aškenaski Jevreji osnovno obrazovanje sticali u narodnim (komunalnim) školama. Pitanje vjeronauke u svjetovnim školama postaje aktuelno naročito od kraja XIX vijeka. Podsticaj za njegovo aktuelizovanje dala je borba Srba i muslimana za vjersku i prosvjetnu autonomiju.

Jevrejska djeca u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine pohađala su državne ili pak privatne škole drugih konfesija. Budući da su bili raspršeni u različitim obrazovnim ustanovama, nastavu vjeronauke bilo je izuzetno teško organizovati. Angažman vjeroučitelja i njegovo finansiranje padali su na pleća jevrejskih vjerskih opština. Milost Zemaljske vlade u vidu dodatnih subvencija po tom pitanju teško se dobijala. Nedovoljna brojnost jevrejske djece u pojedinim školama predstavljala je prepreku za angažovanje dodatnog nastavnog kadra. Nedostatak adekvatnog prostora za nastavu vjeronauke rješavan je spajanjem više odjeljenja u jednu učionicu, pa se dešavalo da u istoj prostoriji nastavu slušaju učenici različitog uzrasta. Pitanje školskih praznika za nastavni kadar gledano je s pozicije vlasti, odnosno nastavnik je posmatran kao državni činovnik, a ne kao vjernik. Shodno tome, državni interes je suprotstavljan ličnom.

2. Vjerske škole kod Jevreja

Kao što smo već prethodno istakli, školski sistem u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave počivao je, u prvom redu, na radu državnih, pa tek onda privatnih obrazovnih ustanova, u okviru kojih je poznavao i instituciju vjerskih škola. Vjerske, odnosno konfesionalne, škole u provincijama imale su sve četiri konfesije, sam tim i Jevreji. Pored nastave koja je izvođena u meldaru, Jevreji su obrazovanje sticali i u višim vjerskim školama, Talmud Tori i Ješivi. Dok su se u meldaru (hederu) djeca učila osnovnoj pismenosti, Talmud Tora im je pružala mogućnost da svoja znanja prošire tako što će nastavni proces biti više fokusiran na vjerska i dogmatska pitanja, a ne na „svjetovne predmete“, kao što je to bio slučaj u državnim školama. Osnivači ovakvih obrazovnih ustanova, pored vjerskih opština, mogla su biti i različita jevrejska humanitarna društva, kao što je bio slučaj sa društvom „*Talmud Torah*“ iz Zenice. Prve radnje vezane za formiranje ovog

⁶⁵⁷ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, 62: ABH, ZVS 1, k. 154; š. 67–129; 1913. Dječaćka narodna osnovna škola u Doboju – ZVS (Doboj, 11. februar 1913); ZVS – Izraelitičko sefardičkoj bogoštovnoj opštini u Sarajevu (10.5. 1913).

društva bilježimo sredinom 1905. godine. Inicijativu za njegovo osnivanje podnio je David Rapaport,⁶⁵⁸ a među osnivačima našlo se sedamnaest lica, od kojih su svi bili aškenaski Jevreji. Par mjeseci kasnije, u januaru 1906. godine, Zajedničko ministarstvo finansija izvijestilo je da je primilo na znanje informaciju o osnivanju ovoga društva i zadržalo je dostavljene mu primjerke Statuta istog.⁶⁵⁹ Iz arhivskih dokumenata saznajemo da je buduća vjerska škola otpočela sa pripremnim aktivnostima i prije nego je društvo dobilo iz Beča zvaničnu potvrdu za rad. Već od januara 1906. godine počelo se sa aktivnom kampanjom za privlačenje „istomišljenika“ u zajednici, tako što su štampani i dijeljeni propagandni leci. U njima se, prije svega, nastojalo privući što više polaznika za „odskora utemeljenu vjersku školu“. Osnivači škole izražavali su svoju otvorenost i pristupačnost za sve koji su željni znanja, pa su dobrodošlicu željeli i onim Jevrejima koji su „došli iz inostranstva“, dok su djeci siromašnih roditelja i siročadima nudili besplatno školovanje. Talmud Tora je prema njima bila škola u kojoj se daje savremena poduka, putem koje učenici stiču znanja iz izvornog judaizma. Planirano je da nastava bude internatskog tipa. Nadalje, u propagandnom materijalu se isticao značaj molitve, i to „onako kako su to činili njihovi stari“. Pažnja je poklanjana i košer ishrani, a naponi su ulagani i da se pusti u rad postojeće ritualno kupalište. Veliki značaj je pridavan rabinu koji je rukovodio školom, te vaspitavao i obrazovao jevrejske polaznike u vjerskom duhu.⁶⁶⁰ Vjerska škola *Talmud Tora* otpočela je s radom nakon što je istoimeno društvo 22. februara 1906. godine od Kotarske uprave zatražilo odobrenje za „faktičko aktiviranje škole“, uz koje je, pored skice školskog objekta, priložilo i spisak upisane djece. U dva razreda ove škole bilo je upisano osamnaestoro djece, i to trinaest u prvom i pet u drugom razredu. Zanimljivo je da su, od ukupnog broja učenika, većinu činile djevojčice. Bilo ih je jedanaest.⁶⁶¹

Treba još napomenuti da, dok su trajale aktivnosti na pokretanju ove škole, postojao je sukob između Jevrejske vjerske opštine u Zenici i društva Talmud Tora, čiji rad vođstvo opštine nije podržavalo. Opština je nastojala zaštititi svoju autonomiju, pa je, shodno tome, odbijala da na njeno čelo bude postavljen ortodokсни rabin Beni Vajnštajn kako je to društvo tražilo. Zemaljska vlada, da ne bi produbljivala sukob, prihvatila je da Vajnštajn bude imenovan samo za vjeroučitelja u školi Talmud Tora, ali ne i za opštinskog rabina, kojeg je prema statutu ista imala pravo izabrati.⁶⁶²

I sefardska društva su pokretala inicijative za otvaranje konfesionalnih škola. Poznato je da su „*Bet Tefila*“ i „*Degel Atora*“ bila društva za podizanje nižeg svešteničkog kadra. „*Bet Tefila*“ ili „*Španjolsko bogomoljsko društvo*“ osnovano je u Sarajevu još 1898. godine, mada su njegovi članovi tvrdili da ono faktički postoji još od 1882. godine, kada je kupljeno zemljište za podizanje sefardske bogomolje. Godine 1904. oni su podnijeli zahtjev da im se naknadno potvrde pravila iz 1898. godine. Tada je društvo brojalo 159 članova, a na čelu njegovog odbora nalazio se Salomon I. Salom. Statut ovog društva opet je naknadno mijenjan nakon donošenja Zakona o udruženjima. Treba napomenuti da je društvo svoj rad nastavilo i poslije Prvog svjetskog rata.⁶⁶³

Kao što smo već napomenuli, na podizanju rabinskog kadra radilo je i društvo „*Degel Atora*“ iz Sarajeva. Ono je prošlo zaista dug put, dok, naposljetku, njegova pravila nisu bila usvojena i ono kao pravni subjekt registrovano. Naime, još je 18. oktobra 1905. godine održana konstitutivna skupština ovog udruženja, na kojoj je iznijeta ideja o potrebi osnivanja konfesionalne

⁶⁵⁸ David Rapaport je bio trgovac koji je do 1910. godine uvećao svoj kapital, pa je zabilježeno da je iste godine imao destileriju, a bio je upisan i kao trgovac na veliko drvnom građom. *Bosnischer Bote* 1915, 373.

⁶⁵⁹ ABH, ZVS 1, k. 53; š. 19–271; 1905. Bezirksamt Zenica–ZVS (12. 7. 1905); Rubralbericht Bezirksamt Zenica–Kreisbehörde Travnik (4. 8. 1905); ZMF–ZVS (Wien, 27. 1. 1906).

⁶⁶⁰ ABH, ZVS 1, k. 143; š. 104–1; 1906. Talmud Torah Verein Zenica. An die hochverehrten Glaubensgenossen!

⁶⁶¹ ABH, ZVS 1, k. 190; š. 150–796; 1906. Talmud Torah Verein–Bezirkamt Zenica (22.2.1906.); Prilog–popis učenika.

⁶⁶² A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 397.

⁶⁶³ A. Pinto, „Jevrejska društva u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1967*, 186; Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, Сарајево 1930, 82; *Bosnischer Bote* 1904, 300; ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 2/5; 1904. Molba Španjolsko bogomoljskog udruženja Bet Tefila za naknadnim odobrenjem pravila od 19. aprila 1898. Nakon donošenja Zakona o društvima 1910. godine i ovo društvo je moralo dobiti novu potvrdu pravila, što je i izvršeno 22. jula 1913. godine.

škole, mada, na osnovu arhivskih dokumenata, znamo da je škola radila najmanje godinu dana prije zvanične inicijative za osnivanje društva. Sredinom 1904. godine Daniel Mojse Salom je u svojoj fondaciji zavještao sredstva u iznosu od 400 kruna za njeno izdržavanje. Tri godine kasnije, u pismu Zemaljskoj vladi oni su nastojali da razjasne svrhu škole kao vjerske u kojoj će se „nastava ograničiti na vjerske propise i zakone“, a prema uzrasnoj kategoriji budućih đaka škola je trebala biti najbližnja muslimanskom mektebu.⁶⁶⁴ Društvu su tek 27. decembra 1910. godine potvrđena Pravila u kojima je „unapređenje vjerske pobožne obrazovanosti“ definisano kao svrha društva, a njegov cilj je bilo „potpomaganje jevrejskih đaka i uzdržavanje jevrejske vjerske stručne škole“, koja se mogla aktivirati na osnovu dobivene dozvole Zemaljske vlade,⁶⁶⁵ što znači da je rad škole zamro, jer bez posjedovanja odgovarajuće dozvole upitna je bila zakonitost njenog rada. Stoga je društvo tri godine nakon dobijanja pravila, ponovo uputilo molbu za osnivanje vjerske škole u Hadži Sulejmanovoj ulici.⁶⁶⁶ Međutim, početak Prvog svjetskog rata osujetio je realizaciju ove ideje.

Visoke vjerske jevrejske škole u rangu gimnazija, ili „ješive“, ustanove su u kojima su se proučavali Tora i Talmud, te razvijala jevrejska misao, a služile su i za spremanje rabinskog kadra. Sama riječ na hebrejskom znači sjedenje i vezivala se za učenike koji su sjedili pred rabinom koji im je držao predavanja.⁶⁶⁷ Prostor Bosne i Hercegovine je još od vremena osmanske vladavine baštiniio tradiciju u ovoj oblasti obrazovanja, pa je tako poznato da su 1768. godine Jevreji dobili svoju višu talmudsku školu „ješivu“ koju je osnovao rabin David Pardo.⁶⁶⁸ Međutim, vremenom se ova škola ugasila, tako da u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nisu postojale ješive za spremu rabina. Ono što mi tada srećemo pod tim nazivom su, u stvari, filozofsko-religijski diskusioni kružoci u okviru kojih se sastajalo i do trideset ljudi koji su raspravljali o vjerskim pitanjima. O masovnosti ovakvih kružoka svjedoči i činjenica da su imali između 30 i 300 članova, te da je skoro svaki muškarac makar jednom sedmično pohađao ovakvu vrstu „škole“.⁶⁶⁹ Treba naglasiti da je 1904. godine sarajevski trgovac Daniel Mojse Salom testamentom predvidio formiranje fondacije, čija svrha je bila „unapređivanje nauke u vjerezakonu izraelitskom“. Želja ostavioca je bila da „u ispunjenju te svrhe imade zaklada učevni zavod za nauku u izraelitskom vjerezakonu (ješivu) uzdržavati“. Za rad ješive testamentarno su predviđena sredstva u iznosu od ukupno 8.000 kruna godišnje. Iako ostavilac priznaje da je već ustrojio pomenutu ješivu, odnosno postavio njenog poglavara-raša i ostale članove, vjerovatno je to urađeno netom prije izrade testamenta. Na taj zaključak nas navodi činjenica da je tek testamentom dato zvanično ime „*Chamudi Daniel*“ toj ustanovi.⁶⁷⁰ O radu i sudbini ove ješive mi nemamo daljih podataka, pa je velika vjerovatnoća da je i ona svoj rad bazirala na tematskim, fakultativnim predavanjima, koja su izvođena u okviru filozofskih kružoka. To potvrđuje i činjenica da austrougarska uprava nije zakonom definisala rad ovakve ustanove, kao što je to činila sa ustanovama ovog tipa koje su pripadale drugim konfesijama. Zbog toga, ovakva ustanova nije mogla ni da izdaje odgovarajuće službene akte, kao što su, na primjer, diplome o završenom obrazovanju. Stoga se visoko jevrejsko sveštenstvo školovalo na odgovarajućim univerzitetima u Monahiji.

Visoko konfesionalno obrazovanje kod Jevreja u Bosni i Hercegovini dinamičnije se počelo razvijati tek nakon Prvog svjetskog rata. Do tada su primarnu ulogu imala niža talmudska

⁶⁶⁴ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57–12; 1913. Prevod zapisnika, 18. oktobar 1905; Degel Atora–ZVS (Sarajevo, 22. 6. 1907); ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 2/11; 1904. Zakladno pismo (17. 6. 1904).

⁶⁶⁵ ABH, JD, 190054/1910, 249339/1910. Pravila jevrejskog društva Degel Atora u Sarajevu od 27. decembra 1910. godine.

⁶⁶⁶ ABH, ZVS 1, k. 149; š. 57–12; 1913. Pravila jevrejskog bogoštovnog društva Degel Atora; Ibidem, š. 57–12/2; 1913. Molba društva Degel Atora za osnivanje vjerske škole (Sarajevo, 1.4.1913).

⁶⁶⁷ C. Danon, *Zbirka pojmova iz judaizma*, Beograd 1996, 219.

⁶⁶⁸ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 81.

⁶⁶⁹ K. V. Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI-XX vek*, Beograd 2001, 38.

⁶⁷⁰ ABH, ZVS 1, k. 77; š. 104 2/11; 1904. Zakladno pismo (17. 6. 1904).

učilišta.⁶⁷¹ Ona su zadovoljavala sve potrebe za obrazovanjem budućeg sveštenečkog kadra, za čiji su rad, pogotovo u manjim sredinama, presudnija bila praktična znanja i sposobnosti, poput molitve i ritualnog klanja, nego dogmatska i teorijska pitanja.⁶⁷² Tek su se 20-ih godina XX vijeka stekli uslovi za otvaranje srednjeg rabinskog teološkog seminara u Sarajevu, no on nije bio dugog vijeka.⁶⁷³

Nije nam poznato da je neki rabin iz domaće sredine do 1914, izuzev Morica Levija, stekao visoko rabinsko obrazovanje u inostranstvu. Rabin Levi je studirao na Teološkom i Filozofskom fakultetu u Beču. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu 1906, a godinu dana kasnije i diplomirao na Teološkom fakultetu.⁶⁷⁴ S druge strane, nadrabini aškenaskih Jevreja angažovani su sa strane, po osnovu konkursa, i posjedovali su visoko obrazovanje, jer je postojala takva praksa i zakon u Monarhiji.

Naposlijetku, kada posmatramo obrazovanje Jevreja u vjerskim školama u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, vidljivo je da je rad na osnivanju ovakvih institucija uglavnom bio prepušten inicijativi različitih vjerskih i humanitarnih društava. Ona su primat dala školama za obrazovanje nižeg rabinskog kadra. Ipak, Zemaljska vlada je prvo preko svojih naredbi, a kasnije i kroz *Zakon o udruženjima* nadgledala i regulisala rad ovakvih društava i njima pripadajućih škola.

3. Čitaonice kod Jevreja

Čitaonice u Bosni i Hercegovini počinju da se osnivaju početkom XIX vijeka. Riječ je muslimanskim čitaonicama – kiraethanama, čiji je broj za vrijeme osmanske uprave narastao čak na sedamdeset.⁶⁷⁵ Rad čitaonica bio je uglavnom vezan za postojanje i djelovanje odgovarajućih biblioteka. Nakon austrougarske okupacije funkcionisanje ovih dviju ustanova bilo je zakonski uređeno. Iz toga su proizašli i različiti tipovi biblioteka i čitaonica. Specifične su društvene, odnosno one koje su vezane za pojedina kulturno-prosvjetna ili pak nacionalna društva, u okviru kojih su kao takve i pokretane.

Poznato je da je još od osmanskog vremena Sarajevska sefardska opština imala svoju biblioteku. Dolaskom austrougarske uprave ona je još više proširila svoj knjižni fond. Slično je bilo i sa jevrejskim bibliotekama u Travniku, Bijeljini i Zenici.⁶⁷⁶ Međutim, preciznijih podataka o broju i vrsti knjiga u pomenutim bibliotekama nemamo.

U vrijeme austrougarske uprave počinju se utemeljivati biblioteke i čitaonice kao samostalna društva. Osnivali su ih svi narodi i konfesije, tako i Jevreji. U početku je njihov rad regulisan naredbama Zemaljske vlade, a od 1910. godine osnivane su po *Zakonu o udruženjima*, koji je tada donijet. Za vrijeme austrougarske uprave osnovano je u Bosni i Hercegovini oko 312 čitaonica. Najviše je bilo muslimanskih, čak 119, odnosno 38%. Otvaranje čitaonica dobija na dinamici naročito od 1903. godine. One same imale su status kulturnog društva bilo da su radile samostalno ili u okviru nekog udruženja. Među osnovanim čitaonicama našle su se i dvije jevrejske. Pa tako znamo da se od jevrejskih pominje u Bijeljini „*Napredni jevrejski klub*“ sa čitaonicom, koji je osnovan prilično kasno, tek 20. aprila 1912. godine.⁶⁷⁷

Za razliku od bijeljinske, znatno dužu tradiciju i veći značaj imala je zenička čitaonica. Još sredinom 1899. godine *Izraelitička bogoštovna općina* u Zenici dostavila je na uvid Zemaljskoj

⁶⁷¹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 83. Savez jevrejskih opština je 1923. godine donio odluku da se osnuje srednji teološki seminar u Sarajevu. Ideja je oživotvorena tek školske 1928/29. godine. Za rektora je imenovan dr Moric Levi. Isto, 84.

⁶⁷² A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 83.

⁶⁷³ Isto, 84–85.

⁶⁷⁴ A. Pinto, „Dr Moric Levi, sarajevski nadrabini“, *Jevrejski almanah 1971–1996*, Beograd 2000, 24.

⁶⁷⁵ Ђ. Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини – од почетка до данас*, Сарајево 1960, 24–25.

⁶⁷⁶ Ђ. Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини – од почетка до данас*, 39, 50–52, 55.

⁶⁷⁷ Ђ. Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини – од почетка до данас*, 55, 96; *Židovska smotra*, Bjelina – Jevrejski napredni klub, 31. 5. 1912, br. 8, 118.

vladi Privremena pravila za „izraelitičku bogoštovnu čitaonicu u Zenici“. Iz njih mi saznajemo da navedena vjerska opština „već puno godina“ izdržava vjersku čitaonicu „*Nahalad Jakov*“ u jednoj privatnoj kući. Prema tvrdnji opštinaru, njena svrha je bila sastajanje njenih članova i držanje predavanja iz bogoslužbenih knjiga. Čitaonica se izdržavala od takse koju je plaćalo članstvo i od privatne tombole koja je priređivana. Upravo je odvijanje ovakve tombole i privuklo pažnju Kotarskog ureda koji je zabranio njeno održavanje i naložio da čitaonica mora poslati svoja pravila na potvrdu Zemaljskoj vladi. Organizovanje tombole kosilo se sa osnovnom namjenom vjerske čitaonice kao religiozne i naučne ustanove. Nakon intenzivne prepiske sa Zemaljskom vladom, ova je konačno odobrila Pravila vjerske čitaonice „*Nahalad Jakov*“, u kojima je izričito navedeno da se ona izdržava od takse koju na sedmičnom nivou plaćaju svi njeni članovi. Da se Jevrejska vjerska opština nije složila sa predloženim rješenjem finansiranja čitaonice, svjedoči i pismo koje je 13. septembra 1900. godine u njeno ime Kotarskom uredu uputio Isak Alkalaj. Opština je odustala od zahtjeva za donošenje čitaoničkih pravila „pošto joj se ne dozvoljava obdržavanje tombole u čitaoničke svrhe, jer bez toga nije moguć obstanak čitaonice“. U međuvremenu, pravila za rad čitaonice već su bila odobrena.⁶⁷⁸ Ipak, zbog nemogućnosti da nastavi svoje djelovanje kao finansijski održiva ustanova, njen rad je ugašen.

Ove dvije čitaonice svakako nisu mogle zadovoljiti potrebe jevrejske zajednice za pisanom riječju, dijelom i zbog toga što nije bilo kontinuiranog, višedecenijskog rada. Isto tako, važno je naglasiti da se radilo o dvije male gradske opštine, pogotovo zato što Sarajevo, sa najbrojnijom jevrejskom populacijom u Bosni i Hercegovini, nije imalo ustanovu te vrste. Kao svojevrsna zamjena služile su bogate privatne biblioteke imućnih pojedinaca. U sastavu knjižarskih i knjigovezačkih radnji djelovale su i pozajmne biblioteke. Od jevrejskih, u Sarajevu je djelovala ona u vlasništvu Bernarda Buhvalda, te u Donjoj Tuzli biblioteka Jozefa Šnirmahera (*Schnürmacher*).⁶⁷⁹ Da bi knjige postale dostupnije širem krugu ljudi, u okviru odgovarajućih društava pokretane su i biblioteke. Uglavnom je bila riječ o srpskim i hrvatskim muzičkim i pjevačkim društvima, ali među njima se našlo i jedno jevrejsko. Tako je sefardsko pjevačko društvo „*La Lira*“, čiji cilj je bio „njegovanje pjesme i muzike“, od svog zvaničnog osnivanja 1900. godine, držalo i jednu biblioteku. Isto tako i jevrejska društva su među svoje primarne ciljeve stavljala otvaranje biblioteka, u kojima bi, pored knjiga, držali i štampu. Poznato nam je da je tako 1911. godine postupilo „*Židovsko nacionalno društvo za BiH*“. Da takve aktivnosti nisu bile samo ograničene na Sarajevo, potvrđuje i jevrejsko društvo „*Kadimah*“ iz Banje Luke, koje je 1912. godine, prema izvještaju glavne skupštine istog, u svojoj biblioteci imalo čak 22 vrste novina, od kojih je bilo čak osam jevrejskih listova. Kada je knjižni fond istog u pitanju, on je obuhvatao 180 knjiga.⁶⁸⁰

Društva su otvaranjem biblioteka nastojala omasoviti svoje članstvo privlačenjem prije svega mlađih generacija, a biblioteke su bile samo sredstvo kojim je to činjeno. Jevrejske biblioteke su od početka XX vijeka, nudeći knjige na posudbu, donekle zadovoljavale potrebe stanovništva, ali ipak nedostatak štampe u njima ukazivao je da one nisu mogle zamijeniti čitaonice. Čitaonice nisu bile samo izvor znanja, nego i stjecište kulturno-naučnog života jedne zajednice, gdje su se vodili razgovori i razmjenjivale ideje. Upravo zbog toga njihovo osnivanje, a i rad, morali su biti pod strogim nadzorom uprave, dok je njihova djelatnost, definisana Statutom, mogla biti isključivo vjerska i naučna, a nikako politička.

⁶⁷⁸ ABH, ZVS 1, k. 328; š. 63-102; 1900. Bezirksamt Zenica-Kreisbehörde Travnik (Zenica, 23. 1. 1900); Izraelitička bogoštovna općina u Zenici – ZVS (Zenica, 25. jula 1899); Ibidem, š. 63-102/3; 1900. ZMF–ZVS (Wien, 30. 6. 1900); Pravila čitaonice; Ibidem, š. 63–102/6; 1900. Isak Alkalay–Kotarskom uredu Zenica (Zenica, 30.9.1900); Ibidem, š. 63–102/4; 1900. Odobrena Pravila. (29.6.1900).

⁶⁷⁹ *Bosnischer Bote* 1898, 154, 183.

⁶⁸⁰ *Bosnischer Bote* 1904, 299; *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 7. srpnja 1911, br. 6, 98; *Židovska smotra*, Židovsko društvo „Kadimah“ u Banjoj Luci. Glavna skupština, 18. 1. 1912, br. 1, 14.

VII NAUČNE I KULTURNE INSTITUCIJE JEVREJA U BOSNI I HERCEGOVINI

1. Humanitarna i kulturna društva

Jevreji su u periodu austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom utemeljili 24 društva. Osnivali su ih i Sefardi i doseljeni Aškenazi. Aškenaskih društava je bilo čak tri puta više nego sefardskih. Po svom karakteru to su bila uglavnom kulturna i dobrotvorna društva. Izuzev njih, postojalo je i nekoliko drugih vrsta udruženja čija svrha je bila "dizati intelektualno i ekonomsko stanje sefardičkih Jevreja siromaka", kao što je to činila „*La Benevolencia*“ ili pak „*Društvo jevrejske mladeži za samoobrazovanje*“ koje je radilo na podizanju i širenju pismenosti.⁶⁸¹ U samom začetku bila su i cionistička društva. Kada je riječ o vremenu osnivanja, najstarija su dobrotvorna, zatim dolaze vjerska, ženska, pjevačka, omladinski klubovi, kulturno-prosvjetna, cionistička i gimnastičarska. Početak XX vijeka je istovremeno početak intenzivnijeg širenja mreže jevrejskih društava u Bosni i Hercegovini. Jevreji su svoja društva osnivali, pored Sarajeva, u Banjoj Luci, Bijeljini, Zenici, Zavidovićima, Travniku i Tuzli.⁶⁸² Zakonska podloga za osnivanje društava u domaćem zakonodavstvu došla je prilično kasno. Već smo napomenuli da je *Zakon o udruženjima* donijet tek 1910. godine. S druge strane, u Austriji je još od 1852. godine postojao ovakav zakon kojim su definisane vrste udruženja, kao i uslovi koje neko udruženje mora ispuniti da bi bilo priznato. Uvidom u statute jevrejskih udruženja u Bosni do 1910. godine, vidimo da su se oni bazirali upravo na ovom zakonu, mada se u samom tekstu ne pozivaju na isti.⁶⁸³

Za Jevreje, naročito Sefarde, kao starosjedioce u Bosni i Hercegovini, od velike važnosti je bilo pogrebno društvo „*Hevra Kadiša*“, koje smo već ranije pominjali. Ono je obavljalo niz aktivnosti humanitarnog karaktera, od obilaska i pomaganja bolesnih, do ritualnog pranja i sahranjivanja preminulih. Zbog toga su sami korijeni društva vezani za dolazak Sefarda na ove prostore u XVI vijeku. „*Hevra Kadiša*“ je još od tada svoje poslove obavljala pod okriljem same sefardske jevrejske opštine. Stoga ne iznenađuje što nakon dolaska Austro-Ugarske ovo društvo nije odmah zatražilo da bude priznato kao takvo, a tek 1885. godine u arhivskim dokumentima može se naći inicijativa za donošenje statuta ovoga društva, nakon koje je ono bilo i formalno osnovano.⁶⁸⁴ Koliku ulogu je imala „*Hevra Kadiša*“ svjedoči i dopis advokata Jusuf bega Filipovića, njenog pravnog zastupnika, upućen Zemaljskoj vladi. Iz dokumenta saznajemo da je „od vazdi pod ime pomenutog društva spadalo zemljište“ na kojem se nalazilo sefardsko groblje, pa kada je prilikom uređenja katastra došlo do pogrešnog upisa jedne od čestica na ime države, nadrabrin Abinun i društvo su tražili da se to ispravi. Godine 1910. sefardska „*Hevra Kadiša*“ je dobila i novi statut.⁶⁸⁵ S druge strane, aškenaski Jevreji su tek 1887. godine registrovali istoimeno udruženje, na čelu čijeg odbora se našao ugledni zlatar Zigmund Dijamant (Sigmund Diamant). Pred početak Velikog rata njihovo društvo je brojalo 106 članova.⁶⁸⁶ I u drugim gradovima Bosne i Hercegovine Jevreji su imali ovakva društva, od kojih većina nisu bila statutarno uređena, niti zvanično priznata od strane države, ali se njihov rad tolerisao. U izvorima je zapisano da su od 1911. godine udruženja ovakvog

⁶⁸¹ ABH, JD, 813/1911.

⁶⁸² Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, 42–45.

⁶⁸³ *Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das kaisertum Oesterreich*, Jahrgang 1852, Kaiserliches Patent vom 26. November 1852, wirksam für den Ganzen Ungang des Reiches, mit Ausnahme der Militärgränze, wodurch neue gesetzliche Bestimmungen über Vereine (Vereinsgesetz) angeordnet werden, Wien 1852, 1116–1119.

⁶⁸⁴ ABH, ZMF, Opšta 5455/1885; ABH, ZMF, Opšta 7426/1885

⁶⁸⁵ ABH, ZVS 1, k. 248; š. 48–173; 1893. Jusuf beg Filipović–ZVS; Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, 84.

⁶⁸⁶ *Bosnischer Bote 1915*, 516. Društvo je 1911. godine dobilo novi Statut kojim je područje na kojem je društvo djelovalo prošireno i izvan Sarajeva. ABH, JD, 10848/1911, 40660/1911. Statuten Oester.-ungar. isr. Einwohnern Sarajevos bestehenden Vereines.

tipa osnovana u Tuzli i Zavidovićima.⁶⁸⁷ Usko povezana sa pogrebnim društvom bila su i bolesnička. I ona su imala dugu predistoriju, prije nego su bila od strane vlasti zvanično priznata. Avram Pinto tvrdi da je takvo društvo osnovano još 1730. godine, a tek je 1914. godine statutarno uređena djelatnost jevrejskog potpornog bolesničkog društva „*Kanfe Jona*“. U Statutu od 6. maja 1914. navodi se da društvo postoji već „oko 200 godina“, te da će mu područje djelovanja biti Sarajevo, ali u vanrednim slučajevima i prostor čitave Bosne i Hercegovine. Društvo „*Kanfe Jona*“ imalo je ambiciozne planove u pogledu zbrinjavanja bolesnih, čak su Statutom predvidjeli da, kad društveni fond dosegne sumu od 50.000 kruna, raspravljaće se o osnivanju vlastite bolnice.⁶⁸⁸

Najznačajnije jevrejsko dobrotvorno i prosvjetno društvo svakako je bila „*La Benevolencia*“, koja je zvanično osnovana na skupštini 18. septembra 1892. godine, na kojoj je izabran upravni odbor na čijem čelu se našao Izahar Z. Danon, a odbornici su bili istaknuti članovi sarajevske sefardske zajednice. Društvo je prvih godina nakon utemeljenja svoj rad baziralo uglavnom na materijalno pomaganje siromaha. Zaista, masa jevrejske sirotinje Sarajeva živjela je u teškim uslovima na Bjelavama i Kovačima. Vremenom se čak ustalio običaj, pa je svakog četvrtka sirotinja poput prosjaka išla u grupama od kuće do kuće, od dućana do dućana moleći za milostinju. Da bi se dokinulo ovakvo ponašanje, osnovana je „*La Benevolencia*“, koja je već prve godine svog postojanja u tu svrhu utrošila čak 5.000 kruna. Prosvjetna uloga ovog društva došla je do izražaja početkom XX vijeka, od kada je ono počelo da stipendira učenike i studente slabijeg materijalnog stanja. Veliku zaslugu za to je imao novi predsjednik udruženja Ješua D. Salom.⁶⁸⁹ Povećane potrebe za materijalnim davanjima nisu se mogle zadovoljiti samo dobrovoljnim priložima članova, nego je „*La Benevolencia*“ bila prinuđena da se zadužuje kod banaka. Prihodi društva su bili neznatni, kada bi se iz njih naplatile rate kredita. Imamo podatak da je na kraju 1899. godine društvo uprihodovalo 1.586 forinti i 35 krajcara, ali je predsjednik Ješua D. Salom morao već početkom sljedeće godine uplatiti 1.000 forinti (3.000 kruna) Zemaljskoj banci na ime kreditnog duga.⁶⁹⁰ U tom periodu je i Zemaljska vlada svojim subvencijama pomagala rad ovog humanitarnog udruženja. Materijalni položaj istog se donekle popravio početkom novog stoljeća, pa je 1905. godine „*La Benevolencia*“ za svoje potrebe kupila i zemljište u Sarajevu. Aktivniji rad društva na prosvjetnom i humanitarnom planu odrazio se i na porast broja članova. Godine 1904. društvo je brojalo čak 204 člana, što je zaista bio respektabilan broj kada se uzme u obzir brojnost članstva drugih jevrejskih udruženja iz te godine.⁶⁹¹ Desetogodišnjicu postojanja društvo je obilježilo u februaru 1902. godine velikom zabavom u Društvenom domu, kojoj su između ostalih prisustvovali i zemaljski poglavar baron Apel i civilni adlatus baron Kučera sa suprugom. Za ovu priliku „sva sjedišta u svečanoj dvorani okićenoj ćilimima i zelenilom bijahu rasprodana“. Predsjednik društva, bankar Ješua D. Salom, u svojoj besjedi zahvalio se prijateljima i dobročiniteljima na pomoći i zamolio ih da i dalje potpomažu rad „*La Benevolencie*“. Društvo je na jednako svečan način proslavilo u januaru 1912. godine i dvadesetogodišnjicu svoga rada. Zbog velike zainteresovanosti, svečana priredba je imala i svoju reprizu.⁶⁹² Regulacija pravnog statusa ovog društva otpočeta je još 1896. godine, kada su mu potvrđena prva Pravila (Statut) za rad. Ona su u nepromijenjenom obliku

⁶⁸⁷ Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, 96, 102.

⁶⁸⁸ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987, 147; Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, 86; ABH, JD, 103562/1914. Pravila društva „*Kanfe Jona*“.

⁶⁸⁹ *Židovska svijest*, La Benevolencia, 28.2.1919. <http://www.infobiro.ba/article/719520> pristupljeno 23.8.2021; A. Pinto smatra da se 12. januar 1892. može smatrati danom osnivanja društva, jer je tada sačinjen i potpisan prvi zapisnik o osnivanju istog. A. Pinto, „Jevrejska društva u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 174; T. Kruševac, „Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, 88, 91.

⁶⁹⁰ ABH, ZVS 1, k. 51; š. 7–4–1; 1900. Regierungs Commissariat für die Landeshauptstadt Sarajevo–ZVS (25.2. 1900).

⁶⁹¹ ABH, ZVS 1, k. 17; š. 19–282/1; 1905. Rubralbericht des Regierungskommissärs für die Landeshauptstadt Sarajevo–ZVS (22.11.1905); *Bosnischer Bote* 1904, 298.

⁶⁹² *Sarajevski list*, Iz društava, 26. februar 1902, broj 24. Nakon dramskog programa, igrala se lutrija, „a najpošlje se pristupilo igranci, koja je do zore trajala.“; *Večernji sarajevski list*, Jubilarna zabava šp. jevr. društva „*La Benevolencia*“, 10. januar 1912, broj 6, 2.

važila sve do kraja 1910. godine, kada je izvršena neznatna korekcija jednog statutarnog člana iz 1896. godine, pa su nova pravila odobrena početkom sljedeće godine. Naime, još je 1908. godine na glavnoj skupštini društva donijet zaključak o potrebi promjene Statuta, da bi „*La Benevolencia*“ od lokalnog karitativnog udruženja, svoj rad proširila na prostor cijele Bosne i Hercegovine, obuhvativši sve tu živuće Sefarde.⁶⁹³ Ovo društvo je nastavilo svoj rad i nakon Prvog svjetskog rata. Svojim djelovanjem zadužilo je mnoge srednjoškolce i studente, omogućivši im školovanje.

Poseban segment društvenog organizovanja i humanitarnog rada među svim konfesijama, pa tako i Jevrejima, činila su ženska udruženja. Vlast je pomagala i podržavala njihovo djelovanje. Tako je prva počasna članica „*Sarajevskog gospojinskog društva*“ (Sarajevoer Frauenverein) bila Vilma Kalaj, supruga Zajedničkog ministra finansija. Ovo društvo osnovano je još 1885. godine s ciljem pomaganja siromašnih bez razlike vjere i nacionalnosti i bilo je aktivno za sve vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.⁶⁹⁴

Među Jevrejima inicijativa za pokretanje jednog ženskog humanitarnog društva potekla je od Aškenaza, što je i razumljivo jer su oni dolaskom u Bosnu i Hercegovinu sa sobom donijeli i praksu društvenog organizovanja. U red najstarijih spada „*Jevrejsko žensko društvo*“ u Donjoj Tuzli, koje je sredinom 1901. godine podnijelo inicijativu Zemaljskoj vladi da im potvrdi Statut i dozvoli rad. Nakon nekoliko mjeseci, 1. aprila 1902. godine, Zemaljska vlada je potvrdom Statuta ozakonila njihov rad. Sam dokument se sastojao od 23 člana u kojima je, između ostalog, preciziran i cilj ovog udruženja kao prvenstveno humanitaran. Predsjednica društva bila je Luiza Calozer (Louise Zaloscer), supruga tamošnjeg veterinarskog inspektora. Jevrejsko žensko društvo se već u prvoj godini postojanja aktivno angažovalo i na prikupljanju priloga za gradnju tuzlanske sinagoge. Društvo je djelovalo i u domenu prosvjete, organizujući interesantna predavanja za svoje članstvo. Jedno od njih je 28. marta 1908. godine održala gospođa Henrieta Tau (Henriette Thau), u kojem je potencirala ideju neophodnog nacionalnog vaspitanja mladih. Udruženje je još u dva navrata mijenjalo i dopunjavalo svoje Statute, bilo je to 1904. i 1909. godine. Prvi put je trebalo dodatno definisati šta će se desiti sa sredstvima udruženja ukoliko dođe do njegovog raspuštanja, pa je unijeta dopuna da će taj novac biti iskorišten za odijevanje jevrejske školske djece. Ova promjena je prihvaćena na sjednici društva. Pet godina kasnije, nakon neznatne korekcije jednog statutarnog člana, pravila su ponovo potvrđena.⁶⁹⁵

U Sarajevu je 1909. godine osnovano „*Žensko dobrotvorno društvo austrougarskih Jevreja*“ kao samostalna ustanova. Naime, do njegovog osnivanja među Aškenazima nije bilo specijalnog ženskog humanitarnog društva, nego je u okviru Hevra Kadiše postojala jedna sekcija koja je okupljala sarajevske Aškenaskinje. Vremenom je njihovo karitativno djelovanje preraslo sekcijisku organizaciju i javila se potreba za formiranjem samostalnog društva. Počasna predsjednica ovog udruženja bila je supruga aškenaskog rabina Vesela, dok je za predsjednicu izabrana Hermina Treper, a potpredsjedničku dužnost je vršila Antoneta Rotkopf, supruga Morica Rotkopfa.⁶⁹⁶

Iste godine među Sefardima je pokrenuta inicijativa da se dobijanjem statuta pravno reguliše položaj „*Dobrotvornog udruženja španjolsko-jevrejskih gospođa*“, poznatog pod nazivom „*La Humanidad*“. Iz pisma njegove predsjednice, Renate Alkalaj, koje je uputila 1909. godine, saznajemo da je društvo imalo desetogodišnju tradiciju u humanitarnom radu. Za sve to vrijeme ono nije imalo odgovarajući Statut. Kako je do 1909. godine broj članica narastao na 86, one su odlučile da sačine Statut i da zatraže od Zemaljske vlade potvrdu istog. Na priloženi nacrt Vlada je našla više zamjerki i naložila je da udruženje izvrši njihovu korekciju. Prepiska između Zemaljske vlade i

⁶⁹³ ABH, ZVS 1, k. 37; š. 18-359; 1910. ZVS – Regierungs Commissariat für die Landeshauptstadt (15.12.1910); A. Pinto, „Jevrejska društva u Sarajevu“, 174–175. ABH, JD, 24708/1910, 803/1911. Pravila.

⁶⁹⁴ *Bosnischer Bote* 1899, 197; *Bosnischer Bote* 1915, 518.

⁶⁹⁵ ABH, ZVS 1, k. 204; š. 63–226; 1902. ZMF–ZVS (20.1.1902); Gründungs Comite das israeliti. Frauen Vereines – Stadtbezirksamt D. Tuzla (25.2.1902); Ibidem, 63–227; 1901. Statut; Ibidem, k. 77; š. 7–9; 1903; Ibidem, k. 12; š. 18 264/8; 1909. ZVS–Stadt Beziramti D. Tuzla (10.5.1909); *Židovska smotra*, Židovsko društvo Dolnja Tuzla, svibanj–lipanj 1908, br. 4 i 5, 120.

⁶⁹⁶ *Židovska smotra*, Ein jüdischer Frauenwohltätigkeits–Verein, 30. travanj 1909, br. 7 i 8, 121; Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, 84; *Bosnischer Bote* 1911, 211.

„*La Humanidad*“ nastavila se i u narednim godinama, tako da je tek 1912. godine dobijena potvrda za društvena pravila.⁶⁹⁷ Sva ova ženska humanitarna društva, pored dobrotvorne i milosrdne komponente koju su sadržavala, davala su svojim radom i podsticaj ženskoj emancipaciji, koja se, istini za volju, usporeno razvijala u patrijarhalnom društvu Bosne i Hercegovine.

Među jevrejska kulturna društva koja su se pored svoje primarne aktivnosti, njegovanja muzike i pjesme, bavila i dobrotvornim radom, možemo pribrojati i „*La Gloriju*“ i „*La Liru*“. „*La Gloria*“ je bila jevrejsko humanitarno i tamburaško društvo. Iako je udruženje zvanično osnovano tek 1907. godine, kada je sačinilo svoja pravila i dobilo potvrdu istih, ono je djelovalo i prije toga.⁶⁹⁸ Jedan od osnovnih zadataka ovog društva bilo je materijalno pomaganje siromašnih udavača, s ciljem da im se obezbijedi miraz, a samim tim i povećaju izgledi za sklapanje braka. Do 1914. godine na čelu ovog društva je bio Leon Alkalaj.⁶⁹⁹ Iste godine društvu su potvrđena nova pravila kojima je njegovo djelovanje prošireno na cijeli prostor Bosne i Hercegovine.⁷⁰⁰ „*La Gloria*“ je sredstva za svoj rad sticala uglavnom organizovanjem dobrotvornih zabava i različitih muzičkih priredbi. Maja 1907. godine osnivački odbor ovog društva organizovao je zabavu s igrankom s ciljem prikupljanja početnih sredstava za rad društva. Krajem godine isti odbor organizovao je još jednu zabavu. Ove zabave su prerasle u tradicionalne. Jedna od takvih održana je početkom jula 1910. godine u gradskom vrtu. Pored zabave, održan je i izbor za ljepoticu. Ostvarena je dobit od čak 500 kruna, a među posjetiocima našli su se političari, društveni aktivisti i trgovci.⁷⁰¹

Sefardsko pjevačko društvo „*La Lira*“ je svoju registraciju i donošenje statuta izvršilo 1900. godine, mada postoje podaci da je godina njegovog osnivanja 1894. Odnosno, te godine se iz Dervente u Sarajevo preselio Rafael Pesah, koji je zatim tu osnovao tamburaški sastav. Na početku radili su bez zvanične potvrde vlasti, da bi im nakon šest godina djelovanja bio potvrđen Statut, prema kojem je kao cilj društva bilo naznačeno „njegovanje pjesme i muzike s držanjem jedne biblioteke“. Popularnost ovog udruženja u prvim godinama rada i postojanja bila je velika, pa je ono 1904. godine brojalo 188 članova. „*La Lira*“ je odmah poslije osnivanja počela da okuplja i muške i ženske pjevače, pa je stvorila i mješoviti hor, čiji je dugogodišnji dirigent bio Kosta Travanj. Na čelu „*La Lire*“ kao njen prvi predsjednik nalazio se Leon Finci, istaknuti kulturni radnik i dramski autor.⁷⁰² Nastupi ovog društva doprinosili su kulturnom uzdizanju stanovništva, ali su imali i humanitarnu notu. „*La Lira*“ je nekoliko puta godišnje organizovala priredbe, na kojima je nastupao njen hor, a veoma često u sklopu programa su imali i muzičke goste „sa strane“. Imamo podatak da je španjolsko-jevrejsko pjevačko društvo „*La Lira*“ zakazalo za 18. oktobar 1902. godine zabavu u Društvenom domu (danas Narodno pozorište, prim. aut.), na kojoj je trebala nastupiti i carska i kraljevska vojna muzika broj 38, barona Molinarija.⁷⁰³ Već nakon nekoliko godina postojanja i rada „*La Lira*“ počinje da organizuje koncerte i van Sarajeva. Tako 1906.

⁶⁹⁷ ABH, ZVS 1, k. 12/09; š. 18–264/17; 1910. ZVS–Regkom. Sarajevo (29.9.1909); Ibid. Dobrotvorno udruženje španjolsko-jevrejskih gospođa „*La Humanidad*“ (25.9.1909); ABH, ZVS 1; š.18–334/2; 1912. Pravila dobrotvornog društva *Humanidad*, odobrena 27. aprila 1912.; Iako su mu pravila odobrena tek 1912. godine društvo je od osnivanja bilo posvećeno humanitarnom radu. Tako je u decembru 1909. godine „*La Humanidad*“, u saradnji sa „*La Lirom*“, organizovala Hanuka zabavu. *Sarajevski list*, „*La Humanidad*“ jevr. žensko potporno društvo u Sarajevu, 10. decembar 1909, broj 148, 2.

⁶⁹⁸ ABH, ZVS 1; š. 19–140/12; 1907. Osnivanje društva „*La Gloria*“; ABH, ZVS 1, š. 140–17; 1907. Pravila društva „*La Gloria*“ (19.6.1907); A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 148. Pinto tvrdi da je ovo društvo osnovano 1903. godine, dok Samija Sarić u *Jevrejska kulturna društva u Bosni i Hercegovini 1885.–1945.* ukazuje da je „*La Gloria*“ djelovala još od 1898. godine.

⁶⁹⁹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, 148.

⁷⁰⁰ ABH, JD, 36855/1914. Pravila društva „*La Gloria*“.

⁷⁰¹ *Sarajevski list*, Osnivački odbor društva „*La Gloria*“ u Sarajevu, 24. maj 1907, broj 61, 3; *Sarajevski list*, Društveni život, 15. decembar 1907, broj 149, 2; *Sarajevski list*, Dobrotvorno društvo „*La Gloria*“ u Sarajevu, 27. januar 1909, broj 11, 3; *Bosnische Post*, Wohltätigkeitsfest der „*La Gloria*“, 5. Juli 1910. Nr. 151.

⁷⁰² *Bosnischer Bote* 1903, 275; *Bosnischer Bote* 1904, 299. T. Kruševac, „Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, 92; R. Besarović, *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1974, 16.

⁷⁰³ *Sarajevski list*, 17. oktobar 1902, broj 124.

nastupaju u Travniku i Zenici, a 1910. godine gostuju u Višegradu i ponovo u Travniku. „*La Lira*“ je tokom godina ostvarila saradnju i sa pjevačkim društvima drugih naroda, kao i sa jevrejskim dobrotvornim društvima. Naime, jevrejska društva su često zajedničkim radom priređivala zabave na kojima su se prikupljala sredstva za humanitarni rad istih. Tako je 19. aprila 1903. godine, u svečanoj sali Društvenog doma u Sarajevu, bila zakazana zabava u organizaciji „*La Benevolencie*“, na kojoj je nastupala i „*La Lira*“. Na rasporedu su bile „muzikalne i pjevačke produkcije, monolog, i predstava jedne španske tragedije u šest slika“. Novac se prikupljao prodajom ulaznica za zabavu i dobrovoljnim prilozima.⁷⁰⁴ „*La Lira*“ je aktivno sarađivala i sa ženskim humanitarnim društvom „*La Humanidad*“, pa je tako zabilježeno da mu je 1910. godine prepustila prodaju jela i pića na zabavi pod maskama. I pored ovako širokog angažmana ovog pjevačkog društva, iz godine u godinu stanje u pogledu brojnosti njegovog članstva i finansija bilo je sve lošije. Tako je prvu deceniju postojanja ono dočekalo sa samo 54 člana i skromnih 424 krune u društvenoj kasi. Nevolja je bila i ta što „*La Lira*“ ni nakon deset godina postojanja nije mogla da formira stalni pjevački hor, dijelom i zbog toga što su đaci nakon završetka srednje škole odlazili iz Sarajeva i samim tim prestajalo je njihovo članstvo u društvu i horu istog.⁷⁰⁵

Sefardi su krajem prve decenije XX vijeka osnovali još jedno udruženje prosvjetno-humanitarnog karaktera. Naime, dana 9. februara 1910. godine održana je u Sarajevu osnivačka skupština jevrejskog društva „*Or Chadisch*“ („*Neues Licht*“) ili „*Novo svjetlo*“. Zasijedanju je prisustvovalo 250 osoba. Treba napomenuti da je ova sjednica održavana u posebno naelektrisanom atmosferi koja je vladala među Sefardima, jer su u tom periodu, potaknute uvođenjem parlamentarizma, bile intenzivirane akcije na izboru nadrabina. Jedan od pretendenta na tu poziciju, dr Cemah, govorio je na osnivačkoj skupštini društva „*Or Chadisch*“. On je, između ostalog, tada rekao da će društvo imati zadatak da širi vjersku prosvećenost, štiti sirotinju i da stvori slogu među Jevrejima. Ciljevi društva i svrha njegovog djelovanja ispisani su u posebnoj Deklaraciji. Kako u periodu osnivanja Statut još nije bio gotov, na njegovu potvrdu se moralo čekati do sljedeće, 1911. godine. Interesantno je još napomenuti da je, prema izvještaju vladinog povjerenika koji je prisustvovao osnivačkoj sjednici, ostalo zabilježeno da su Zeki ef. Rafailović i Ezra Kajon držali govore na latinu. Povjerenik se pravdao u izvještaju da nije mogao razumjeti o čemu su govorili. Do koje mjere su temeljni bili ovakvi izvještaji, svjedoči i to da su u istom dostavljene i pjesme koje su recitovane na skupštini. Onda upravo i ne čudi što je u Statutu još u drugom članu naglašeno da je politika „od društva isključena“.⁷⁰⁶

U aškenaska društva u Sarajevu ubrajalo se i društvo „*Ahdus*“ (Jedinstvo) koje je osnovano 1906. godine. Ono što je specifikum ovog udruženja jeste da je ono okupljalo Jevreje koji su poticali iz Galicije i Bukovine. Riječ je bila uglavnom o zanatlijama, kvalifikovanim radnicima, trgovcima i činovnicima. U vrijeme osnivanja na njegovom čelu se nalazio Abraham Ast, a od 1910. godine na tu poziciju došao je Simon Hahamović, poznati sarajevski zanatlija. S godinama, popularnost društva je rasla. To se najviše vidjelo po povećanju članstva, od 77 članova 1908, pa do 93 člana 1911. godine. Ustanovljeno prije svega kao kulturno, društvo je organizovalo i druženja i umjetničko-zabavne manifestacije za svoje članove. Poput zabave od 22. avgusta 1909. godine, gdje je nakon koncerta ugarskog gudačkog orkestra organizovan i izbor za ljepoticu među prisutnim damama. „*Ahdus*“ je imao i svoju amatersku pozorišnu trupu koja je davala javne predstave u Društvenom domu.⁷⁰⁷ Aktivno djelovanje društvo je nastavilo i nakon Prvog svjetskog rata.

Među prosvjetno-kulturna društva trebalo bi pribrojiti i aškenasko „*Samoobrazovno društvo jevrejske mladeži*“ (*Selbstbildungsverein der jüdischen Jugend*) koje je osnovano u Sarajevu 1901.

⁷⁰⁴ A. Pinto, „Jevrejska društva u Sarajevu“, 180; *Sarajevski list*, 17. april 1903, broj 44.

⁷⁰⁵ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 7. 7. 1911, br. 6, 100.

⁷⁰⁶ АВН, ZVS 1, k. 37; š. 18–309; 1910. Izvještaj povjerenika sa sjednice društva (10.2.1910); Deklaracija; Ћ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини*, 85. АВН, ЈД, 65922/1911. Pravila jevrejskog kulturnog društva „Or Chadasch“.

⁷⁰⁷ *Bosnischer Bote* 1908, 334; *Bosnischer Bote* 1911, 376; Ћ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини*, 83; *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 31. 8. 1911, br. 16 i 17, 292; J. Hahamović, „Aškenazi u Bosni i Hercegovini“, *Spomenica 400 godina ...*, 149–150.

godine. U okvir njegovih zadaća ubrajali su se: održavanje jevrejskog nacionalnog osjećaja, njega istorije, literature, jezika, muzike i druženja. Zaštitnik društva je bio aškenaski rabin Samuel Vesel, koji je aktivno učestvovao u njegovom radu, čak je i držao interesantna predavanja članovima. *Židovska smotra* je zabilježila njegovo zanimljivo izlaganje od 18. februara 1911. godine s tematikom iz jevrejske filozofije. Dužnost predsjednika „*Samoobrazovnog društva jevrejske mladeži*“ vršio je Marton Armin, pa zatim Oto Horovic. Upravo je pod njegovim predsjedništvom došlo i do preimenovanja društva u „*Židovsko nacionalno društvo za Bosnu i Hercegovinu*“. To je urađeno iz pragmatičnih razloga, jer se nastojao promovisati opštejevrejski karakter društva, a ne aškenaski, kao što je to bio slučaj do tada. Udruženje je pred početak Prvog svjetskog rata brojalo čak 200 članova. Društvo ovakvog tipa osnovano je 1905. godine i u Tuzli.⁷⁰⁸

Značajno je još napomenuti da su Jevreji u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini imali i dva gimnastičarska društva. Pokreću ih aškenaski Jevreji po ugledu na sokolska društva kakva su već postojala u Monarhiji. Prvo jevrejsko gimnastičarsko društvo osnovano je u Tuzli 1911. godine, a zatim u Sarajevu, par mjeseci prije početka Prvog svjetskog rata.⁷⁰⁹ Ovo sarajevsko je sredinom januara uputilo poziv damama da se pridruže treninzima koji su za njih organizovani u prostorijama *Djevojačke škole*.⁷¹⁰

Jevreji, uglavnom oni iz Sarajeva, su bili članovi i drugih udruženja koja nisu nosila jevrejski predznak. U takva udruženja su stupali ili zbog profesionalnih interesovanja ili pak humanitarnih pobuda. Teško je na osnovu dostupne građe utvrditi koliko je u svakom od tih društava bilo članova jevrejskog porijekla, ali makar uvidom u rukovodeću strukturu ovih društva mogu se uočiti i pripadnici jevrejske zajednice. Tako su od humanitarnih udruženja Jevreji bili članovi *Bolesničkog potpornog društva u Sarajevu (Kranken- und Unterstützungsverein in Sarajevo)*. Društvo je 1. septembra 1913. godine brojalo 300 članova, a od Jevreja istaknutu poziciju je zauzimao Samuel Fehervari, kao član odbora. Ovo društvo je od 1889. godine uzdržavalo četverogodišnju dječjačku školu u kojoj je njemački bio nastavni jezik. Učenicima je časove vjeronauke držao aškenaski nadržabin Samuel Vesel (Weszel). Jevreja je bilo i u *Učiteljskom društvu za grad i okružje Sarajeva (Lehrerverein für die Stadt und den Kreis Sarajevo)*. Funkciju blagajnika obavljao je Av(ram) Altarac. Svakako najaktivniju ulogu Jevreji su imali u *Bosansko-hercegovačkom trgovačkom društvu (Bosnisch-hercegovinische kaufmännische Verein)*. Društvo je osnovano 1906. godine, a pred Prvi svjetski rat je brojalo 300 članova. Tada mu je potpredsjednik bio Ješua D. Salom, blagajnik Elias Baruh (Baruch), sekretar Bernardo Klajn (Klein), revizor Jozef Danon, dok su od 20 članova odbora Jevreji imali sedam predstavnika. To su bili Ferdinand Buhvald (Buchwald), Jozef L. Finci, Leon S. Finci, Leopold Hajm (Heim), Jos(ef) Israel, Elias A. Kajon i Isak A. Salom. Ovako veliki broj Jevreja na rukovodećim pozicijama ovog društva može se objasniti njihovom angažovanošću u trgovačkom prometu ali i ugledu koji su uživali u trgovačkom i poslovnom svijetu.⁷¹¹

Iako je po brojnosti jevrejskog stanovništva bio odmah iza Sarajeva, Travnik se nije mogao pohvaliti velikim brojem jevrejskih društava. Poznata su nam samo dva, i u odnosu na druge gradove osnovana su relativno kasno. Prvo je 1909. godine zvanično osnovano jevrejsko potporno i literarno društvo „*Ezrat Dalim*“, a zatim je 1914. godine formirano „*Židovsko nacionalno društvo*“.⁷¹² „*Ezrat Dalim*“ je kao društvo humanitarnog karaktera počelo sa radom već 1902. godine. Sljedeće godine ono je pod uticajem napredne omladine, nadahnute cionizmom, postalo središte duhovnog i kulturnog života travničkih Jevreja. To je naročito bilo vidljivo od 1904. godine

⁷⁰⁸ *Bosnischer Bote* 1908, 326; *Bosnischer Bote* 1911, 378. Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини*, 96; *Židovska smotra*, Selbstbildungsverein der jüdischen Jugend, 18. ožujka 1911, br. 3, 45-46; *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 7. 7. 1911, br. 6, 98.

⁷⁰⁹ Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини*, 86. 96; АВН, ZVS 1; š. 18-286/10; 1914. Statut jevrejskog gimnastičarskog društva u Sarajevu (3.2.1914); АВН, JD, 23586/1914. Statuten des Jüdischen Turnverein.

⁷¹⁰ *Bosnische Post*, Damensektion des Jüdischen Turnvereines, 14.1.1914, Nr.10, 3.

⁷¹¹ *Bosnischer Bote* 1915, 517, 519, 520.

⁷¹² Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини*, 99–100.

kada je na mjesto vjeroučitelja i hazana došao Šabetaj Džain,⁷¹³ koji je u toku svog dvogodišnjeg boravka u Travniku uticao na društveno i kulturno uzdizanje tamošnje omladine.⁷¹⁴ Prema svjedočanstvu Josipa Konfortija, rabin Džain je za djecu subotom i nedjeljom držao „školu vjeronauke“ u kojoj glavni predmet nije više bilo čitanje molitava, nego učenje hebrejskog jezika, čitanje, pisanje i konverzacija, kao i učenje jevrejske istorije. Međutim, „moderne“ metode pedagoškog rada naišle su na otpor travničke konzervativne sredine, tako da je „škola“ radila samo dvije godine.⁷¹⁵ Do statutarnog uređenja društva došlo je nekoliko godina kasnije. Naime, nakon što im je Zemaljska vlada odobrila društvena pravila, „*Ezrat Dalim*“ je na generalnoj skupštini avgusta 1909. godine izabralo svoj upravni odbor, na čijem čelu se našao Abraham Salom. Tom prilikom je kao svrha ovog društva istaknuto potpomaganje siromašnih djevojaka pri udaji u gradu Travniku. Pored ovog primarnog zadatka, udruženje je aktivno učestvovalo u društvenom i kulturnom životu travničke jevrejske zajednice. Da jevrejska omladina u Travniku u to vrijeme nije bila jedinstvena, svjedoči i situacija s kraja 1909. godine kada se nekolicina mladića otcijepila od matice društva. Sukob je postao javan time što su u razmaku od sedam dana organizovane dvije jevrejske zabave. Tako su „frakcionaši“ u saradnji s jednim muslimanskim muzičkim društvom organizovali veliku zabavu, dok je „*Ezrat Dalim*“ organizovao makabejsku zabavu, na kojoj je prikazana predstava „Juda Makabejac“ u režiji Natana Landaua. I po repertoaru je vidljivo da se „*Ezrat Dalim*“ više okretao ka cionističkim temama. Treba istaći da do zaokreta u radu i ciljevima društva dolazi 1908. godine, kada u Travnik stiže Natan Rozencvajg, pod čijim uticajem društvo sve više poprima cionistički karakter.⁷¹⁶ Intenzivirana je saradnja sa drugim jevrejskim društvima srodne provenijencije. Tako je „*La Lira*“, nastupila na zabavi društva „*Ezrat Dalim*“, održanoj 22. januara 1911. godine. Društvo je i samostalno organizovalo priredbe, pa je tako početkom sljedeće, 1912. godine organizovalo u prostorijama hotela „Vlašić“ dobrotvornu zabavu s predstavom.⁷¹⁷

Iz svega navedenog vidimo da je, sasvim očekivano, Sarajevo bilo centar društvenog organizovanja jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Jevreji su, kao i drugi narodi, prvo počeli sa formiranjem humanitarnih i kulturnih društava. Ipak, dio sefardskih karitativnih udruženja imao je bogatu predistoriju, koja je sezala čak i nekoliko vijekova unazad. Austrougarska uprava je težila ka tome da sva društva, pa tako i jevrejska, budu statutarno uređena, dobrim dijelom i zbog toga što se među obaveznim članovima društvenih pravila nalazila i odredba da Zemaljska vlada vrši nadzor nad radom društva i ima pravo da raspusti isto. Izričito je naglašavano da je svaki vid političkog djelovanja društava strogo zabranjen. Na taj način se onemogućavao bilo kakav subverzivan oblik djelovanja protiv austrougarske uprave. Nadzor nad radom društava vršio se tako što je na svim zvaničnim sastancima i skupštinama istog morao da prisustvuje i jedan predstavnik kotarske ili gradske uprave. S druge strane, i društva su bila zainteresovana do dobiju od strane vlade potvrđene statute, jer bi na taj način stekla uslove za dobijanje subvencija, kojima bi materijalno osigurala svoj rad.

⁷¹³ Šabetaj (Josef) Džain (1886–1935 ili 1947) je bio unuk velikog rabina Osmanskog carstva. Rođen je u Plevni, a početkom XX vijeka dolazi u Travnik gdje službuje dvije godine. Bavio se i spisateljskim radom. Sačuvane su tri njegove drame, pisane na judeo-španskom. Nakon Travnika rabinska dužnost ga je odvela u Argentinu. K. V. Petrov, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, 109–111; D. Kamhi, O jeziku sefardskih Jevreja, *Jevrejski glas* (separat), 71 (2016), 11 <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1239/OJezikuSefardskihJevrejaDavidKamhi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> pristupljeno 12.2.2020.

⁷¹⁴ J. Konforti, „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina*, 136–137.

⁷¹⁵ J. Konforti, *Travnički Jevreji*, 22–23.

⁷¹⁶ Vilhelm-Vili Natan Rozencvajg (Wilhelm Natan Rosenzweig) je rođen u Suhovici, u istočnoj Galiciji 1872. godine. Još kao dječak je došao u Beč i tamo se upoznao s Teodorom Herclom. U Beču je bio pripravnik Wiener Bank Verein-a i po vlastitoj želji premješten je u Bosnu i Hercegovinu za službenika Zemaljske banke. Radio je u Banjoj Luci, Bijeljini, Šamcu, da bi 1908. godine došao u Travnik gdje je službovao narednih 15 godina. N. Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, 260–261.

⁷¹⁷ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, kolovoz 1909, br. 15, 261; *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 7. 7. 1911, br. 6, 100; *Židovska smotra*, Travnik, 9. 2. 1912, br. 2, 29; *Židovska smotra*, Travnik, 30. 11. 1909, br. 22, 403; A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *nav. djelo*, 284.

2. Cionistički pokret u Bosni i Hercegovini

Cionizam⁷¹⁸ možemo definisati kao jevrejski nacionalni pokret koji je za cilj imao stvaranje jevrejske nacionalne države u Palestini, drevnoj domovini Jevreja.⁷¹⁹ On u početku nije imao za cilj stvaranje jevrejske države, nego je težio „stvaranju privrednog i kulturnog jevrejskog centra, koji bi bio omogućen davanjem autonomije unutar Palestine“.⁷²⁰ Svoj puni procvat cionizam je doživio upravo na prostoru Austro-Ugarske. Jevrejska zajednica je u cionizmu tražila utočište pred narastajućim talasom antisemitizma koji je zapljusnuo Evropu krajem XIX vijeka. Začetnikom cionističkog pokreta u modernom smislu možemo smatrati Mozesa Hesa koji je u svom djelu *Rim i Jerusalem* nagovijestio potrebu jevrejske kolonizacije Palestine.⁷²¹ Cionizam je svoju politički podlogu dobio tek objavom knjige Teodora Hercla „*Jevrejska država*“ i održavanjem Bazelskog kongresa (1897) na kome je usvojen program pokreta i osnovana Svjetska cionistička organizacija.⁷²² Na samom kongresu Hercl je pozivao na „vraćanje jevrejstvu“, odnosno smatrao je da Jevreji treba da prođu kroz sve obuhvatni „duhovni preporod“, budući da je asimilacija ostavila posljedice, Jevreji su se nanovo trebali upoznati sa svojom kulturom i tradicijom i vratiti se njegovanju hebrejskog jezika.⁷²³

Patriotska društva, nadahnuti cionističkom idejom, među Jevrejima Bosne i Hercegovine počinju se osnivati počev od prve decenije XX vijeka. Na ekspanziju cionističkog pokreta uticala je i jevrejska fakultetska omladina koja se negdje u tom periodu počela vraćati u Bosnu i Hercegovinu sa školovanja, uglavnom sa Bečkog univerziteta. Oni su tamo bili aktivni članovi dvaju studentskih društava – „*Esperanza*“ i „*Bar Giora*“. Sefardi, većinom iz sarajevskog kulturnog kruga, a bilo je i Sefarda s područja Bugarske i Srbije, su bili osnivači „*Esperanze*“ ili punim nazivom *Sociedad de los Judios Serafandim en Viena* (Udruženje Jevreja Sefarda u Beču). Društvo je osnovano 1896. godine s ciljem „kulturnog i društvenog uzdizanja“ Sefarda. Među njegovim osnivačima su se našli i Jevreji iz Bosne i Hercegovine: Abraham Nisim, Samuel Baruh, Isak Alkalaj, Moric Levi, Leon Koen.⁷²⁴ Društvo „*Bar Giora*“ (Društvo Židova visokoškolaca iz jugoslovenskih zemalja), imalo je cionističku orijentaciju i 1902. godine osnovali su ga jevrejski studenti iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Vojvodine, s ciljem podizanja jevrejske nacionalne svijesti među jevrejskim studentima iz jugoslovenskih zemalja.⁷²⁵ Na studijama je jevrejska omladina iz Bosne i Hercegovine došla u doticaj sa cionističkim idejama, koje su nudile rješenje „jevrejskog pitanja“. U propagiranju cionističke ideje u zavičaju, na terenu, učestvovali su i domicilni Jevreji, doduše u veoma malom broju. O širenju cionizma u Bosni i Hercegovini imamo zanimljiv izvještaj koji je *Židovskoj smotri* poslao dopisnik potpisan prezimenom Tau (Thau). Riječ je o istaknutom cionisti Johanu Tau (Johan Thau).⁷²⁶ U svom „izvještaju“ on tvrdi da se Herclova „*Jevrejska država*“ našla

⁷¹⁸ Cion (hebr. zijjon) najviši, jugozapadni dio Jerusalima sa „Davidovim gradom“ i Salomonovim hramom. Riječ se često upotrebljava kao sinonim za Jerusalem. M. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1996/97, 1006.

⁷¹⁹ <https://www.britannica.com/topic/Zionism> pristupljeno 15.11.2021.

⁷²⁰ Lj. Dobrovšak, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 37, 2 (2005), 479–480.

⁷²¹ I. Borković, „Cionizam i njegova historijska pozadina“, *Politička misao: Časopis za suvremenu politologiju*, 3 (1969), 423; M. Gross, „Židovi u Habzburškoj monarhiji u 19. stoljeću“, 50; P. Johnson, *A History of the Jews*, New York 1987, 346.

⁷²² Lj. Dobrovšak, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 37, 2 (2005), 481.

⁷²³ M. Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća“, 106–107.

⁷²⁴ C. Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 168.

⁷²⁵ N. Popović, „Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902–1941“, *Istorija XX veka*, vol. 14, 2 (1996), 31. Todor Kruševac smatra da je društvo osnovano 1901. godine. T. Kruševac, „Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 95.

⁷²⁶ Johan Tau (Jochan Thau) se rodio 15. decembra 1880. godine u Dubrovniku, gdje mu je otac službovao kao kotarski veterinar. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu i Požegi, a Pravni fakultet u Beču. Vaspitan je u duhu asimilacije. Došavši u Beč postao je član udruženja jevrejskih akademičara rodom iz Galicije (Bar Kohba) i oduševljeni pristalica cionizma.

u izlozima sarajevskih knjižara već početkom 1897. godine, odnosno samo godinu dana od izlaska iz štampe. Već tada, tih prvih godina u razvoju cionističkog pokreta u Bosni i Hercegovini, postojali su njegovi „agitatori“, kako Tau u članku navodi. Riječ je bila o Natanu Landauu (Nathan Landau) iz Brčkog i Gustavu Zajdemanu (Gustav Seidemann) iz Prijedora, za koje se u izvještaju izričito kaže da su svoju zadaću valjano obavili, pa su 1906. godine u više od 10 gradova cionisti uplaćivali „šekel“.⁷²⁷ Pored njih, početkom stoljeća, dolazili su, uglavnom u Sarajevo, i predavači Jevreji koji su aktivno djelovali na širenju ideje cionizma. U propagiranje jevrejske nacionalne ideje se početkom XX vijeka uključuje i pjevačko društvo „*La Lira*“. Ona je bila pretplatnik zvaničnog cionističkog lista „*Die Welt*“, kojeg je rasparčavala. Budući da je ovaj list bio pisan na njemačkom, „*La Lira*“ se, da bi cionizam približila i Sefardima, pretplatila i na cionistički list bugarskih Jevreja „*Ašofar*“ koji je izlazio na latinu. Društveno djelovanje „*La Lire*“ iskakalo je iz kalupa jednog pjevačkog društva. Oni su, pored svojih redovnih aktivnosti, organizovali i predavanja s ciljem širenja cionističke ideje.⁷²⁸ *Židovska smotra* je 1902. godine zabilježila plodonosno petodnevno gostovanje „poznatog židovskog agitatora Jakoba Caleva“ iz Plovdiva, koji je kao vrstan govornik „uvjerio sarajevske Židove, da nam je jedino spas u cionizmu“.⁷²⁹ Periodična gostovanja uvaženih cionista, kao i rad na terenu nekolicine domaćih pristalica cionističke ideje, nije mogao donijeti trajnije rezultate. Ponajprije, da bi se organizovanije djelovalo u širenju cionističke ideje u Bosni i Hercegovini, trebalo je osnovati odgovarajuće društvo, koje bi na sebe preuzelo ulogu nosioca čitavog pokreta.

Upravo iz te potrebe je nastalo najznačajnije jevrejsko cionističko društvo „*Bene Cion*“ koje je 1904. godine brojalo čak 302 člana. Temelji društva postavljeni su nešto ranije, odnosno 28. decembra 1902. godine, kada je u Sarajevu održana osnivačka skupština, na kojoj je odbor priložio Pravila i zatražio od Zemaljske vlade da budu potvrđena, što je učinjeno tek 22. juna 1904. godine. U Pravilima „*Bene Ciona*“ istaknuto je da je svrha društva „probuđivanje među ovozemnim Jevrejima jevrejske narodne samosvjesti ... k oživotvorenju konačnog cilja cionističkog pokreta“, a koji bi se prema njima ogledao u potrebi da se stvori „za progonjene Jevreje jedno mjesto u Palestini i Siriji“.⁷³⁰ Polet zabilježen među članstvom u trenutcima osnutka „*Bene Ciona*“ nije se dugo održao. Čak naprotiv, aktivnost novoosnovanog cionističkog društva je već nakon par godina počela da stremi ka njegovom gašenju. Tek krajem 1908. godine bilježe se značajniji koraci na oživljavanju „*Bene Ciona*“ i to pod novim rukovodstvom.⁷³¹ Taj novi entuzijazam svakako se može dovesti u vezu i sa intenziviranjem cionističkog uticaja iz Hrvatske, ali i povratkom iz Beča sve većeg broja svršenih studenata. Revitalizacija skoro ugašenog društva išla je prilično sporo. Ostalo je zapisano da je 1909. godine ono brojalo tek 80 članova. Ipak, te godine učinjeni su odlučniji koraci ka konsolidaciji cjelokupnog cionističkog pokreta na prostoru južnoslovenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije, pa je za 22. avgust 1909. godine u Brodu na Savi (Hrvatska) zakazana konferencija s ciljem „osnutka zemaljske organizacije cionista Hrvatske, Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Rijeke“. Iz Bosne i Hercegovine je stigao 41 delegat. Među govornicima bio je i Aladar Merkler iz Sarajeva u svojstvu predsjednika društva „*Bene Cion*“. On je u svom izlaganju podnio izvještaj o stanju cionističkog pokreta u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, kojom prilikom je

Tau je u Beču upoznao i Teodora Hercla i mnoge galicijsko-jevrejske đake. Družio se sa Jevrejima i nejevrejima iz jugoslovenskih zemalja. Još kao đak je započeo sa spisateljskim i prevodilačkim radom. Više godina je proveo u Beču kao aktivni član društava „*Bar Kohba*“ i „*Bar Giora*“. Godine 1907. Johan Tau dolazi u Banju Luku kao činovnik austrougarske uprave. U gradu je osnovao društvo „*Kadimah*“. Nakon Banje Luke službovao je još u Prijedoru, Zenici, Sarajevu, Baru i Nikšiću. Izenada je preminuo 1916. godine. *Židovska svijest*, 01. 10. 1920. infobiro, <http://www.infobiro.ba/article/728056> pristupljeno 22.8.2021.

⁷²⁷ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 29. 11. 1906, br. 1, 29.

⁷²⁸ T. Kruševac, „Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 95.

⁷²⁹ *Židovska smotra*, Izvještaj o stanju cionističkog pokreta u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, 31. 8. 1909, br. 16–17, 276–277.

⁷³⁰ ABH, ZVS 1, k. 18; š. 19 66/4; 1904. ZMF – ZVS Osnivanje cionističkog društva Bene Cion; Ibidem, š. 19–66/12; 1904. Pravila cionističkog društva Bene Cion. ZVS odobrila 22. juna 1904.

⁷³¹ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, listopad i studeni 1908, br. 10, 278.

jasno ukazao da je došlo do stagnacije, pa čak i nazadovanja u razvoju cionističke ideje, i to naročito u Bosni i Hercegovini. Ipak, u svom ekspozeu poslao je i optimistične impulse da će se takvo stanje promijeniti ukoliko dođe do povećanja broja aktivnih članova „*Bene Ciona*“, jer „svaki cionista, koji u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji živi treba da je član „*Bene Ciona*“.⁷³² Na samoj konferenciji donijeta su pravila tada konstituisanog „*Zemaljskog udruženja Cijonista južnoslavenskih krajeva austro-ugarske monarhije*“. Članovi istog su mogli biti „svi cionisti platioci šekela koji stanuju u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i na Rijeci“. Prema Statutu, udruženje se sastojalo od mjesnih organizacija koje su morale imati minimum deset članova, zatim zemaljskog vijeća i zemaljskog odbora koji je imao ingerenciju izvršne vlasti i čiji je predsjednik ujedno bio i predsjednik „*Zemaljskog udruženja cijonista*“. Treba još pomenuti da je od tada *Židovska smotra* i službeno postala „zvanični list Zemaljskog udruženja cijonista.“ U godinama koje su uslijedile udruženje je ostvarilo skromne rezultate u pogledu širenja Herclove ideje. Čak ni relokacija sjedišta istog iz Osijeka u Zagreb 1911. godine nije oživotvorila zacrtane pravce djelovanja iz 1909. godine, a koji su se prvenstveno ticali izgradnje čvršće cionističke organizacije na navedenom prostoru.⁷³³

S druge strane, ni društvo „*Bene Cion*“ nije ostvarilo svoje ciljeve, jer se prije bilo kakvog pokušaja širenja cionističke ideje trebalo prvo riješiti napetosti koja je vladala između Sefarda i Aškenaza. Naročito je to bilo izraženo u Bosni i Hercegovini. Društvo je prestalo s radom 1912. godine.⁷³⁴

Cionizam kao ideja nije ostao vezan samo za glavni grad Bosne i Hercegovine. Upravo su najagilniji zagovornici cionističke ideje djelovali iz provincije. Prvi koraci ka stvaranju jednog cionističkog udruženja u Banjoj Luci načinjeni su tek 1909. godine kada su se, 18. septembra, na inicijativu istaknutog cioniste Johana Taua i doktora Zigmunda Bruknera, sastali predstavnici obje vjerske opštine sa idejom da razgovaraju o mogućnosti osnivanja jednog jevrejskog udruženja. Tom prilikom je, nakon agitacionog govora rabina Pinkasa Kelera, odlučeno da se od pripadnika oba obreda formira svojevrsni pripremni odbor za konstituisanje novog udruženja. Nakon četiri dana održana je generalna skupština jevrejskog društva „*Kadimah*“, na kojoj je nakon uvodnih i pozdravnih govora predstavljen od strane Johana Taua nacrt Statuta.⁷³⁵ Budući da su pravila iz Statuta potvrđena tek dvije godine kasnije, onda se, gledano iz ugla austrougarske uprave, ta 1911. godina smatra godinom kad je u Banjoj Luci osnovano društvo za unapređenje jevrejske nacionalne svijesti „*Kadimah*“. U samim pravilima istaknuta je kao svrha društva „jačanje židovske narodne svijesti i solidarnosti i unapređivanje židovskih narodnih interesa“. Ono što je zanimljivo kod ovog društva je da ono nije pravilo podjelu na Sefarde i Aškenaze, ni među članstvom, ni rukovodstvom. Predsjednik društva je bio Isak Poljokan,⁷³⁶ a potpredsjednici Moric Hercog⁷³⁷ i Josip Laufer.⁷³⁸ U upravnom odboru bile su zastupljene i žene, a dužnost bibliotekarke „*Kadime*“ obavljala je Ida Fišer, koja je već na sljedećoj generalnoj skupštini društva unaprijeđena kada je imenovana na

⁷³² *Židovska smotra*, Izvještaj o stanju cionističkog pokreta u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, 31. 8. 1909, br. 16–17, 278; Lj. Dobrovšak, Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austro-Ugarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine. Prilog poznavanju početaka cionističkog pokreta u Slavoniji, *Scrinia Slavonica*, 6 (2006), 234–266.

⁷³³ Lj. Dobrovšak, „Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austro-Ugarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine“, 261–262, 264–265; *Židovska smotra*, Izvještaj o stanju cionističkog pokreta u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, 31. 8. 1909, br. 16–17, 267–270.

⁷³⁴ Ђ. Пејановић, *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини*, 58.

⁷³⁵ *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina. Banja Luka, 30. 9. 1909, br. 18, 313–314.

⁷³⁶ Dr Isak (zvan Braco) Levi Poljokan rođen je 1897. godine u Banjoj Luci u znamenitoj trgovačkoj porodici, kao sin Rafaela i unuk Salomona Poljokana. Isak je bio doktor pravnih nauka. Studirao je u Lionu i Parizu, a zatim je radio kao advokat, te stalni sudski tumač za njemački i francuski jezik pri Okružnom sudu u Sarajevu. Poginuo je u Drvaru 1945. godine kao oficir partizanskog odreda. J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari ...*, 450.

⁷³⁷ Moric Hercog (Moritz Herzog) 1878–1948. Hercog je bio mađarski Jevrej, koji je od 1900. godine imao protokolisanu trgovinu mješovitom robom u Banjoj Luci. J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari ...*, 269.

⁷³⁸ Josip Laufer (Josef Lauffer) je rođen 1882. u Krakovu, stradao je 1941. godine u logoru Jasenovac. Od 1912. je bio advokat, a prije toga je radio kao sudski činovnik. Bio je oženjen Emilijom Mandolfo, s kojom je stekao sina i kćer. J. Danon i V. M. Stošić, *Memoari ...*, 323.

funkciju sekretara.⁷³⁹ Budući da je relativno kasno osnovano, ovo društvo nije moglo da ostvari značajnije i trajnije rezultate u pogledu širenja cionizma, ali je svakako do izbivanja Prvog svjetskog rata nastojalo biti aktivno na društvenoj sceni Banje Luke. Poznate su bile makabejske proslave koje su organizovali, na kojima su se okupljali banjalučki Jevreji bez razlike obreda kojem pripadaju. Uz bogat kulturno-umjetnički program, naglašavan je vjerski karakter proslava i potencirana je ideja o potrebi zbližavanja Aškenaza i Sefarda. Kao jedan od načina da se premoste razlike između ova dva obreda, predlagano je da se na svečanostima „*Kadime*“ što više koristi srpsko-hrvatski, nauštrb njemačkog jezika.⁷⁴⁰ Ranije pomenuti banjalučki rabin Pinkas Keler je bio veliki zagovornik cionističke ideje. Zna se da je 1909. godine u hotelu *Bosna* upriličio gostovanje bečkog cioniste dr Hermana Kadiša. Teme predavanja kretale su se od cionizma, antisemitizma, do „rješenja balkanskog pitanja“.⁷⁴¹

Cionistički pokret u Bosni i Hercegovini je naročito inspirativno djelovao na mlade ljude, srednjoškolce. Dešavalo se da već konstituisana jevrejska društva, s višegodišnjom tradicijom, mijenjaju svoje nazive i prilagođavaju programske ciljeve širenju nacionalne ideje među omladinom. Jedan od primjera je „*Samoobrazovno društvo jevrejske mladeži*“ koje se nakon promjene imena u „*Židovsko nacionalno društvo za Bosnu i Hercegovinu*“ aktivnije okreće ka propagiranju cionizma. Lik i djelo Teodora Hercla uzdižu se na pijedestal, organizuju se i masovne svečane akademije kojima se obilježava godišnjica njegove smrti. Na jednoj takvoj, 1911. godine, govorili su istaknuti cionisti, delegati iz Budimpešte i Zagreba (Aleksandar Liht). Društvo, od aškenaskog, poprima opštejevrejski karakter. Najbolji pokazatelj toga je mješoviti sastav rukovodstva.⁷⁴² Uprava društva, da bi omasovila članstvo, radila je na otvaranju sportske sekcije. Njihova fudbalska sekcija, pokrenuta početkom 1911. godine, organizovala je treninge na Sarajevskom polju svake nedjelje. Savjetovano je svim članovima društva da se aktivno založe kako bi se broj polaznika sportske sekcije uvećao.⁷⁴³ Široko zamišljena paleta aktivnosti navedenog društva predstavlja pravi pokazatelj kako se planski i sa mnogo promišljanja radilo na pridobijanju mladih za cionističku ideju. Svakako otežavajuća okolnost je vrijeme u kojem je počelo sa agilnijim radom na širenju Herclove ideje. Činjenica da se sve to dešavalo u predvečerje izbivanja Prvog svjetskog rata ograničila je domete njihovog rada.

O cionizmu u Bosni i Hercegovini ne može se govoriti, a da se pri tom ne pomene i travnička čaršija. Dr Bernard Zauderer je bio najistaknutiji cionista u ovom kraju. Mladi su ga izuzetno poštovali. On je čak od 1891. godine uplaćivao novac „za palestinske svrhe“.⁷⁴⁴ Ipak za omasovljenje pokreta trebalo je čekati bolje vrijeme. Početak XX vijeka to je omogućio, jer od tada cionistička ideja se počela širiti među travničkim srednjoškolcima. Naročito podsticajno na njih je djelovalo formiranje „*Zemaljskog udruženja cionista*“ u skladu sa čijim su preporukama formirali mjesnu organizaciju pod nazivom „*Omladinsko kulturno cionističko udruženje Kadimah*“. Generacija starijih cionista na čelu sa Hajimom Papom je njihov potez osudila i ismijala.⁷⁴⁵ Tada su na vidjelo izašle suprotnosti između stare i mlade generacije. Dok su stariji zagovarali centralizaciju pokreta preko društva „*Bene Cion*“, dotle su mlađi smatrali da se cionizam kao ideja treba prvo proširiti, da bi se potom pristupilo neophodnoj centralizaciji. Naposljetku, i jedni i drugi su svojim kontradiktornim djelovanjem doprinijeli samo polarizaciji na dvije struje među travničkom jevrejskom zajednicom.

Cionistička ideja je relativno brzo, što zahvaljujući školovanoj omladini, što domaćim agitatorima, našla plodno tlo u Bosni i Hercegovini. Međutim, i pored početnog oduševljenja, sam pokret nikad nije dobio masovni karakter, kako su njegovi protagonisti to priželjkivali. Okosnicu

⁷³⁹ ABH, ZVS 1, k. 40; š. 18–322/2; 1911. Statut društva „Kadimah“. Iskaz izabranih zvaničnika židovskog društva „Kadimah“ u Banjaluci; *Židovska smotra*, Židovsko društvo „Kadimah“ u Banjoj Luci, 18. 1. 1912, br. 1, 14.

⁷⁴⁰ *Židovska smotra*, Banjaluka. Makabejska proslava u Banjaluci, 18. 1. 1912, br. 1, 14.

⁷⁴¹ *Židovska smotra*, Ein Vortrag in Banja Luka, 31. 3. 1909, broj. 6, 89–90.

⁷⁴² *Židovska smotra*, Bosna i Hercegovina, 7. 7. 1911, br. 6, 98, 100.

⁷⁴³ *Židovska smotra*, Turnsektion des Jüdischen Nationalverein in Sarajevo, 31. 5. 1912, br. 8, 118.

⁷⁴⁴ *Židovska smotra*, Židovi i cionizam u Bosni (Gustav Seidemann, Prijedor), 31. 3. 1909, broj 6, 85–86.

⁷⁴⁵ *Židovska smotra*, Travnik, 1909, broj 20, 363–364; *Židovska smotra*, Travnik, 15. 11. 1909, broj 21, 381.

cionizma predstavljala su jevrejska cionistička društva, od kojih je većina, istini za volju, osnovana prilično kasno. Ono što se ne smije izgubiti iz vida jeste činjenica da je uspjeh jednog ovakvog pokreta počivao na pretpostavci da Jevreji treba da zanemare obredne razlike i podjelu na Sefarde i Aškenaze, te da se zajedničkim snagama bore za jačanje jevrejske nacionalne svijesti kod svojih sunarodnika. Ovo je bilo jako teško provesti i Bosni i Hercegovini, gdje su, pored kulturoloških, obrednih, postojale i jezičke razlike među Jevrejima. Cionizam se činio prijemčiviji Aškenazima, nego Sefardima.

3. Sarajevska Hagada i jevrejska književnost u Bosni i Hercegovini.

Sarajevska Hagada⁷⁴⁶ je nastala u periodu poznog srednjeg vijeka i ona pripada grupi pashalnih hagada. Naime, riječ je o posebnim kodeksima koji su imali centralnu ulogu u vrijeme Seder večere,⁷⁴⁷ u porodičnom svetkovanju jevrejskog praznika Pashe ili Pesaha, kojim je obilježavano oslobođenje Jevreja iz egipatskog ropstva. Hagade ovog tipa obično su podijeljene u tri cjeline. U prvoj su prikazane minijature koje oslikavaju starozavjetne događaje, zatim je dolazio sam tekst hagade, da bi na kraju bile date vjerske i tradicionalne pjesme, te praznične molitve.⁷⁴⁸

Značaj Sarajevske hagade je višestruk, što istorijski, što umjetnički. O samoj Hagadi je pisano, kako sa aspekta istorijske nauke, tako i iz domena istorije umjetnosti, ili pak književnosti.⁷⁴⁹ Istorijski put ovog vanserijskog kulturnog dobra išao je od Iberijskog poluostrva, tačnije oblasti Katalonije, gdje je Hagada i nastala krajem XIV vijeka, da bi se početkom XVII vijeka ona našla na tlu Apeninskog poluostrva. To potvrđuje potpis cenzora Domenika Vistorinija iz 1609. godine, kojim je rukopis sačuvan od inkvizicije. Dalja putanja i sudbina Hagade nije u potpunosti sigurna. Pretpostavka je da je ona iz Venecije, preko Dubrovnika, donijeta u Sarajevo gdje se obrela u rukama sarajevske sefardske porodice Koen.⁷⁵⁰

Budući da nije bila namijenjena za sinagogalnu upotrebu, umjetnički prikazi i minijature su daleko slobodnije izrađeni, čak je i zanemareno pravilo o zabrani prikazivanja ljudskog lika. Hagada je služila kao sredstvo kojim su se u praznično vrijeme evocirale uspomene na težak život Jevreja i njihovo izbavljenje iz Egipta pod Mojsijevim vođstvom, a isto tako ona je imala i vaspitnu ulogu. Posebnost sarajevske Hagade ogleda se i u tome što ona sadrži kompletan tekst, odnosno ciklusi minijatura prikazuju događaje iz Knjige postanka i iz Knjige izlaska.⁷⁵¹

Sarajevska Hagada se u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini prvi put pominje u arhivskim dokumentima 1894. godine. Naime, Zemaljska vlada je na preporuku Koste Hermana zatražila od Zajedničkog ministarstva finansija sredstva za otkup „hebrejskog Kodeksa iz XIV – XV vijeka“. Sarajevska sefardska porodica Josefa Koena se zbog teških životnih okolnosti

⁷⁴⁶ Hagada u prevodu sa hebrejskog znači priča, pričanje. Ona je pripovjedačko-legendarni dio usmenog predanja. Kao knjiga, ima dugu tradiciju, jer pojedini dijelovi su čak 2000 godina stari. Posljednje dopune, u obliku starih narodnih pjesama, izvršene su prije 400–500 godina. Hagada je u početku bila sastavni dio molitvenika, da bi u srednjem vijeku postala zasebna knjiga. C. Danon, *Zbirka pojmova iz judaizma*, 45.

⁷⁴⁷ Seder potiče od hebrejske riječi koja u prevodu znači red. Sama Seder večera je praznična, obredna večera u toku koje se čita pashalna hagada, piju se četiri čaše vina i jedu se četiri vrste jela. Čitanje hagade ima centralno mjesto u toku ove večere. C. Danon, *Zbirka pojmova iz judaizma*, 48–49.

⁷⁴⁸ А. Бунчић, „Чувари приповијести: средњовјековне илуминиране хагаде“, *Зборник радова Менора*, Београд 2010, 47.

⁷⁴⁹ Stručna javnost je za postojanje Hagade saznala već 1895. godine iz rada koji je u Glasniku Zemaljskog muzeja objavio dr Julijus Šloser, da bi tri godine kasnije u saradnji sa dr Davidom Milerom publikovao djelo „Die Haggadah von Sarajevo“. S. Sarić i V. Štimac, „Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894. do 1913. godine?“ *Prilozi*, 34 (2005), 115–116; C. Roth, „Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti“, *Jevrejski almanah 1959-60*, 18, Beograd 1960; S. Radojčić, *Sarajevska Hagada*, Beograd 1953; E. Verber, *Sarajevska Hagada*, Beograd 1983.

⁷⁵⁰ Ч. В. Маринковић, *Конструисање оквира нарације; представе архитектуре у сарајевској Хагади и илуминираним сефардским хагадама 14. века*, 127–128, doktorska disertacija <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4959/Disertacija593.pdf?sequence=6&isAllowed=y> pristupljeno 20. juna 2019.

⁷⁵¹ А. Бунчић, „Чувари приповијести: средњовјековне илуминиране хагаде“, *Зборник радова Менора*, 49, 51–52.

odlučila na prodaju ovog vrijednog „Kodeksa“. Treba reći da to nije bilo prvi put, jer rukopis je dvije godine ranije nuđen jevrejskom dobrotvornom društvu „*La Benevolencia*“, ali oni nisu imali dovoljno sredstava da ga otkupe. Zemaljska vlada je uz saglasnost Zajedničkog ministarstva finansija 1894. godine obezbijedila sredstva u iznosu od 150 forinti i uspjela je da otkupi Hagadu za Zemaljski muzej u Sarajevu.⁷⁵²

Još iste godine rukopis je poslan u Beč na naučnu ekspertizu, čije rezultate su 1898. godine u dva toma knjige „*Die Haggadah von Sarajevo*“ prezentovali dr Julijus fon Šloser i dr David H. Miler.⁷⁵³ Riječ je o sveobuhvatnoj umjetničkoj, istorijskoj i filološkoj analizi „Kodeksa“, koja je upotpunjena i fototipskim izdanjem ilustracija. Nakon toga, punih 15 godina, gubi se trag originalnom rukopisu Hagade. U tom periodu pojavile su se i razne špekulacije o sudbini vrijednog Kodeksa, pa se čak govorilo i da je prodan. S druge strane, Zemaljski muzej nije želio odustati od ovog vrijednog istorijskog i književno-umjetničkog eksponata, te je od nadležnih institucija tražio da mu bude vraćen. Tek nakon angažovanja Ministarstva spoljnih poslova Hagada je pronađena u prostorijama Ministarstva finansija, uvijena u svitak i zaturena u ormar s drugim dokumentima. Krajem 1913. godine ona je najzad vraćena Zemaljskom muzeju u Sarajevu, gdje se i danas nalazi.⁷⁵⁴

Sarajevska Hagada predstavlja sponu između jevrejskog kulturnog nasljeđa i tradicije iz španskog zavičaja i kulture i književnosti koja se, između ostalog, i na njenim temeljima razvila u novoj sredini.

Jevrejska književnost u Bosni i Hercegovini od svojih početaka imala je uglavnom vjerski karakter, da bi se tek krajem XIX i početkom XX vijeka počela razvijati i ona sa svjetovnim obilježjima. Njeni nosioci su bili Sefardi. Oni su sa sobom donijeli specifičan jezik, koji je u literaturi poznat kao judeo-španski ili ladino,⁷⁵⁵ a sami Sefardi u Bosni su ga nazivali đidjo. Treba istaći da su se pisani i govorni đidjo razlikovali. Naime, pisani je bio znatno čistiji i imao je bogatiji i raznovrsniji rječnik. Upotrebljavali su ga uglavnom rabini, ali ne u tolikoj mjeri kao hebrejski. Ladinom je u Bosni na primjer pisan Pinakes, kao i neke stare „lječkaruše“, odnosno knjige recepata i uputstava za liječenje različitih oboljenja. To su bili rijetki primjerci knjiga svjetovnog karaktera na ovom jeziku. Razvoj umjetničke književnosti kod bosanskih Sefarda počinje relativno kasno, krajem XIX vijeka. Upravo zbog toga ona nije uspjela da do početka Prvog svjetskog rata iznjedri veći broj autora. Ipak, tu se našlo nekoliko istaknutih pojedinaca, poput Zeki efendije Atijasa⁷⁵⁶ koji je pisao novele, satire, kao i pjesme socijalnog karaktera. Ipak, njegovo najvažnije djelo je *Istorija Jevreja u Bosni (Istoria de los Žudios de Bosnia)*, koja je izlazila u nastavcima u listu *La*

⁷⁵² ABH, ZVS 1, k. 324; š. 41 9/3; 1894. ZVS-ZMF (9. mart 1894) Vlada obavještava Zajedničko ministarstvo finansija da se na tržištu pojavio „hebrejski Kodeks iz XIV-XV vijeka“ i traži 150 forinti za otkup; S. Sarić i V. Štimac, „Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894-1913. godine?“, 114; Č. V. Marinković, Konstruisanje okvira naracije: predstave arhitekture u sarajevskoj Hagadi i iluminiranim sefardskim hagadama 14. veka, fusnota 7, doktorska disertacija <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4959/Disertacija593.pdf?sequence=6&isAllowed=y> pristupljeno 20. juna 2019.

⁷⁵³ D. H. Müller und J. von Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo: eine Spanisch-Jüdische Biledershandschrift des Mittelalters*, Wien 1898. <https://archive.org/details/diehaggadahvons00schlgoog> pristupljeno 20. juna 2019.

⁷⁵⁴ S. Sarić i V. Štimac, „Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894-1913. godine?“, 116–117.

⁷⁵⁵ Ladino potiče od glagola enladinar, što znači prevesti na španski. U suštini ladino je dijalekt predklasičnog španskog jezika, koji je do Drugog svjetskog rata bio maternji jezik Sefarda. Nastao je kao mješavina srednjovjekovnog španskog jezika, sa hebrejskim, arapskim ili aramejskim jezikom. E. Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, 159; S. Kamhi, „Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda“, *Spomenica 400 godina....*, 107.

⁷⁵⁶ Moise Rafael Atijas, zvan Zeki efendija (1845–1916), bio je jedan od rijetkih pojedinaca koji su u ono vrijeme posjedovali široko znanje. Školovao se u Sarajevu i Carigradu. U vrijeme osmanske uprave u Bosni bio je visoko pozicionirani činovnik finansijske uprave, dok je u vrijeme austrougarske vladavine, pored rada u finansijskoj upravi, službovao i kao tumač francuskog i engleskog konzulata. Govorio je sedam jezika. Ostao je upamćen kao istaknuti kulturni radnik i sakupljač sefardskog narodnog blaga. M. Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, 175–176; D. Kamhi, „O jeziku sefardskih Jevreja“, *Jevrejski glas (separat)*, 71 (2016), 11 <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1239/OJezikuSefardskihJevrejaDavidKamhi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> pristupljeno 12.2.2020.

Alborada.⁷⁵⁷ Riječ je o informativnom listu štampanom na ladinu pisanom raši pismom. Ona je pod uredništvom rabina Abrahama Kapon⁷⁵⁸ izlazila od 28. decembra 1900. do 16. avgusta 1901. godine. Naime, Zajedničko ministarstvo finansija je 14. oktobra 1900. godine odobrilo koncesiju za časopis *La Alborada*. Zemaljska vlada je u obrazloženju zahtjeva istakla da je trebala biti riječ o nedjeljniku koji bi izlazio na hebrejskom jeziku. Cilj *La Alborade* bilo bi obrazovno uzdizanje sefardskog stanovništva. Sam časopis „ne bi težio nikakvim političkim ciljevima“, naglasila je Zemaljska vlada. Predviđeni urednik lista rabin A. Kapon, kao i odgovorni urednik Elias Kajon, provjereni su od strane uprave i zaključeno je da je njihovo „držanje u političkom i moralnom smislu bilo neupitno“. Stoga je Vlada u dopisu od 3. oktobra 1900. godine predložila ministarstvu da odobri izdavanje *La Alborade*.⁷⁵⁹ Treba imati u vidu da je ovako iscrpna provjera pojedinaca i njihovih zahtjeva bila ustaljena praksa u vrijeme austrougarske uprave. Isto tako, u vrijeme kada je *La Alborada* tražila odobrenje za rad, na čelu Zajedničkog ministarstva finansija nalazila se autoritativna ličnost, Benjamin Kalaj.

U tom periodu nastao je u Bosni i prvi pozorišni komad pisan na ladinu. Njegov autor je bio Leon Finci, predsjednik pjevačkog društva „*La Lira*“. Ranije pomenuti rabin Šabetaj Džain, koji je bio zaslužan za kulturni preporod kod travničkih Jevreja, iza sebe je, pored pjesama i pripovijetki, ostavio tri popularne i rado izvođene drame.⁷⁶⁰

Dio sefardskog usmenog nasljeđa su romanse, kao i poslovice i izreke (i epitafi), koje su porijeklo vodile sa Iberijskog poluostrva, ali su s vremenom, prelaskom s koljena na koljeno, modifikovane, pa čak i obogaćivane riječima iz turskog i srpsko-hrvatskog jezika.⁷⁶¹ Ladino će u prvim decenijama XX vijeka postepeno početi da iščezava iz sefardskog vokabulara. Mlade generacije školovane u državnim školama, a kasnije i na evropskim univerzitetima, prigrliće „zemaljski“ i njemački jezik, koji su im otvarali mogućnost uspona u društvu i karijeri. Tako će đidjo nakon Prvog svjetskog rata ostati sve više vezan za uže porodične krugove, a nakon holokausta ovaj jezik će umrijeti, kao što su tragično stradali i njegovi govornici.

⁷⁵⁷ M. Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, 176; D. Kamhi, „O jeziku sefardskih Jevreja“, *Jevrejski glas* (separat), 71 (2016), 11 <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1239/OJezikuSefardskihJevrejaDavidKamhi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> pristupljeno 12.2.2020.

⁷⁵⁸ Abraham Aron Kapon (1853–1930) se rodio u Ruščuku. Od rane mladosti je, boreći se za egzistenciju često mijenjao poslove, ali i mjesta boravka. Tako se 1900. godine obreo i u Sarajevu u kojem je ostao do kraja života. Tu je pokrenuo prvi list na ladinu „*La Alborada*“ (Zora). List je zbog finansijskih poteškoća obustavio izlaženje nakon samo osam mjeseci. Kapon je od 1903. do 1910. godine obavljao dužnost hazana i propovjednika u novoosnovanoj sinagogi u novopodignutoj zgradi škole. Kapon je unio novine u bogoslužjenje, poput sinagogalnog hora. Pod pritiskom ortodoksne struje u sefardskoj zajednici napušta službu i odlazi u Ruščuk. Tu uređuje cionistički list „*Ašofar*“. Nakon godinu dana vraća se u Sarajevo. L. M. Petrović, „Abraham Kapon“, *Jevrejski almanah 1961–62*, Beograd 1962, 74, 77, 7980.

⁷⁵⁹ Risto Besarović, Zemaljska vlada podnosi izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija o zahtjevu za izdavanje jevrejskog književnog časopisa „*La Alvorada*“ (3.10.1900), *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 152–153.

⁷⁶⁰ I. Štulić i I. Vučina, „Jevrejsko-španski jezik: komentarisana bibliografija literature i periodike“, *Zbornik 8: Studije, arhivska i memoarska građa*, Jevrejski istorijski muzej-Beograd, Beograd 2003, 229, 239; D. Kamhi, „O jeziku sefardskih Jevreja“, *Jevrejski glas* (separat), 71 (2016), 11 <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1239/OJezikuSefardskihJevrejaDavidKamhi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> pristupljeno 12.2.2020.

⁷⁶¹ S. Elazar, „Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni“, *Spomenica 400 godina...*, 157–159; S. Kamhi, „Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda“, *Spomenica 400 godina...*, 108–111.

ZAKLJUČAK

Početak posljednje trećine XIX vijeka u istoriji Osmanskog carstva predstavlja period kada su se tanzimatske reforme nalazile na vrhuncu. Sveobuhvatna revizija i modernizacija svih segmenata osmanskog upravnog, sudskog, vojnog, pa do određene mjere i društvenog sistema, obilježila je ovaj period. Vrijeme je docnije pokazalo da su mjere donijete suviše kasno da bi zaustavile dezintegraciju carstva. S druge strane, Austro-Ugarska se u tom periodu suočavala s velikom ekonomskom krizom, nakon kraha berze 1873. godine. Još dok je pokušavala se oporavi od finansijskog sloma, na Balkanu je izbio sukob između Rusije i Osmanskog carstva.

Berlinski kongres, koji je okončao sukobe koji su izbili 1875. godine, istovremeno je otvorio novo poglavlje u istoriji Bosne i Hercegovine. Nakon nekoliko vijekova vladavine Osmanskog carstva, na osnovu 25. tačke Berlinskog ugovora došlo je do smjene centralne uprave. Austro-Ugarska je izvršila vojnu okupaciju date joj teritorije uspostavivši tako novi režim, s intencijom da, kada to okolnosti budu dozvoljavale, proglasi aneksiju. Formalno pod suverenitetom sultana, Bosna i Hercegovina su faktički postale *corpus separatum* o kojem su brigu vodile obje polovine Austro-Ugarske Monarhije.

Dolazak austrougarske uprave u Bosnu i Hercegovinu nije prošao bez otpora domaćeg stanovništva, što su bili posljednji pokušaji zemljoposjedničkog feudalnog sloja da proba osigurati zaštitu svojih privilegija. Naime, suočeni s neizvjesnošću kakve će promjene donijeti nova uprava, oružani otpor im se činio kao jedino rješenje. Po gušenju otpora i uspostavi vlasti, Monarhija je pristupila organizaciji upravnog sistema. Tražeći oslonac u feudalnoj oligarhiji obavezala se da neće mijenjati stare zakone, naravno, dok god bude imala interesa da ih zadrži u primjeni. Uspostavljena je vojna uprava u kojoj je započeta, da bi u vrijeme civilne uprave bila i dovršena, konsolidacija u cijelom administrativnom sistemu. Postepeno je provođena recepcija najvažnijih zakona Monarhije, koji su kasnije poslužili kao pravni izvor za donošenje novih za područje Bosne i Hercegovine.

Došavši u Bosnu, austrougarska uprava je tu zatekla sefardske Jevreje. Bio je to susret sa drugačijom kulturom i običajima. Sefardska zajednica je od XVI vijeka svoj život i sudbinu vezala za prostor osmanske Bosne. Živeći više vijekova u takvom okruženju, oni su prihvatili osmanski čaršijski mentalitet i način života, istovremeno zadržavši svoj specifičan jezik (ladino), vjeru, bogoslužjenje, običaje. Sefardi su u Osmanskom carstvu kao nemuslimani uživali jasno definisana prava i obaveze. Njihov vjerski i porodični život imao je posebnu autonomiju. Slobodno su se kretali, kupovali nekretnine i raspolagali njima, gradili sinagoge (jer se šerijat nije dosljedno poštovao), bili su članovi esnafa, te nosioci trgovinske razmjene. Budući da su većinom živjeli u gradovima, zauzimali su uticajne pozicije u tadašnjem društvu. Takav je bio slučaj i u Bosanskom pašaluku.

S druge strane, na prostoru Habzburške monarhije situacija je bila nešto drugačija, jer je jevrejska zajednica koja se organizovala kroz vijekove bila uglavnom aškenaskog porijekla. Aškenaski Jevreji u Monarhiji su, za razliku od osmanskih Sefarda, prošli kroz sasvim drugačiji istorijski razvoj. On se kretao od protjerivanja, ograničavanja prava, preko tolerancije i, naposljetku, emancipacije. Zbog različitih okolnosti, u prvom redu emancipacije, velika većina Jevreja u Austro-Ugarskoj je bila sekularizovana, podijeljena na dvije grupacije reformisane i ortodoksne grupe, s time da su se ortodoksne zajednice uglavnom nalazile na istoku Monarhije, odnosno na prostoru Galicije i Bukovine. Međutim, bilo ih je i po gradovima Monarhije. Iako su reformisane i sekularizovane jevrejske zajednice zahvatili asimilacioni procesi (u vidu odjeće, ne pridržavanja vjerskih običaja, ne poznavanja hebrejskog jezika i dr.), njihova pripadnost jevrejskoj zajednici nikad nije negirana. Upravo tu su se krili korijeni fundamentalnih razlika između Sefarda i Aškenaza. Jevreji aškenaskog porijekla su zbog sekularizacije kojoj su bili izloženi percipirani kao otvorena, progresivna zajednica, dok su Sefardi odavali utisak introvertne zajednice. Formalno od strane austrougarske uprave Jevreji aškenaskog i sefardskog porijekla posmatrani su kao jedna vjerska zajednica, iako se u praksi vodilo računa o posebnostima svake pojedinačne grupe. Zanimljiva je činjenica da se u dokumentima iz ovog perioda (1878–1914), za vjerske opštine čiji su članovi bili Jevreji aškenaskog porijekla, često koristio termin “austrougarska jevrejska opština”,

dok su Sefardi uvijek bili sefardska zajednica. Koji je razlog ne korištenja izraza Aškenaz, pitanje je na koje nisam mogla odgovoriti, jer mi izvori to nisu dopuštali, možda je razlog u činjenici da su članovi tih austrougarskih opština bili Jevreji koji su dolazili sa raznih strana Monarhije, pa su se već ranije profilisali kao Nijemci, Mađari, Česi te je ovaj izraz bio neutralniji, iako se u izvorima spominje i termin Aškenaz. Odgovor na ovo će pružiti neka buduća istraživanja.

Dolazak austrougarske uprave na prostor Bosne i Hercegovine, omogućio je veće doseljavanje jevrejskih porodica, te su se Jevreji pojavili i u onim bosanskohercegovačkim mjestima u kojima ih do tada nije bilo ili nisu u izvorima zabilježeni. Upoređujući popise stanovništva došli smo do zaključka da je u period od 1879. do 1910. godine jevrejska zajednica uvećana za 246,41% (8442 osobe). Pored doseljavanja u Bosnu i Hercegovinu i unutrašnje migracije jevrejskog stanovništva su bile česte. Oni su se selili prvenstveno u potrazi za boljim uslovima za život i rad. Tako da su krajem 1912. godine Jevreji imali svoje zajednice u čak 31 naseljenom mjestu u Bosni i Hercegovini. Jevreji su u Sarajevu, Banjoj Luci i Donjoj Tuzli imali zasebno organizovane sefardske i aškenaske opštine, dok su u ostalim mjestima postojale ili sefardske ili aškenaske ili pak što je bio češći slučaj zajedničke jevrejske vjerske opštine.

Austro-Ugarska je po dolasku u Bosnu i Hercegovinu, postepeno uvodila svoje zakonodavstvo pa je to značilo i ujednačavanje položaja Jevreja iz Bosne i Hercegovine sa položajem Jevreja u Monarhiji, a jedan od ciljeva bilo je i statutarno uređenje jevrejskih vjerskih opština, što smo u ovom radu i pokazali. Ovo pravno regulisanje statusa bilo je u interesu objema stranama. Monarhiji je odgovaralo da vjerske opštine budu priznate *de iure* uz jasno definisana prava i obaveze, a i opštine su onda imale mogućnost da njihov rad bude u većem obimu subvencionisan. Bogata arhivska građa pružila nam je uvid u taj, veoma često višegodišnji proces regulacije pravnog statusa jevrejskih vjerskih opština. Po ugledu na zakonodavstvo i pravnu praksu iz Monarhije, u jevrejskim vjerskim opštinama je ozakonjen sistem prema kome je opštinski odbor bio zastupnik interesa opštine, dok je rabinska figura skrajnuta i ograničena na vjerska pitanja, što u osmanskom periodu nije bio slučaj.

Kao što je u ovo vrijeme bilo intenzivno građenje sinagoga u Austro-Ugarskoj, tako dolazi i do intenzivnije gradnje sinagoga širom Bosne i Hercegovine. Pokazali smo da su uzroci te pojave višestruki, od unutrašnjih migracija iz većih ka manjim urbanim sredinama, i obratno, do doseljavanja aškenaskih Jevreja iz Monarhije, pa i materijalnog konsolidovanja vjerskih opština, te novčane pomoći austrougarske uprave pri gradnji sinagoga. U samom graditeljstvu težilo se napuštanju dotadašnjih formi i prihvatanju mudehar stila, koji je tada bio dominantan u Monarhiji.

Kraj XIX vijeka na prostoru Bosne i Hercegovine obilježila je i pojava antisemitizma svih oblika (vjerski, ekonomski, rasni i dr.). On je do dolaska austrougarske uprave, a s njom i brojnih stranaca, bio nepoznanica za Jevreje sefardskog porijekla. Austrougarska uprava je pokazivala odlučnost da se obračuna s njim i kazni sve antisemitske istupe. Očuvanje unutrašnje stabilnosti isticano je kao imperativ. Još jedan od izazova u ovom periodu bile su vjerske konverzije koje su naročito teško primane u sefardskoj konzervativnoj sredini. Nastupajući primarno s pozicije zaštite državnih interesa, austrougarska uprava je zakonski uredila ovu problematiku, istovremeno stavivši teret odlučivanja u konfliktnim situacijama na organe uprave. Ipak arhivska građa je otkrila pojedinačne slučajeve nepoštovanja propisane procedure za provođenje konverzija.

Prva decenija XX vijeka donijela je krupne promjene za državnopravni status Bosne i Hercegovine. Naime, njen međunarodni položaj je promijenjen aneksijom, dat joj je Zemaljski ustav i uveden ograničeni parlamentarizam otvaranjem Bosanskog sabora. Zahvaljujući arhivskoj građi mogli smo zapaziti da je oko svih ovih pitanja jevrejska zajednica jasno je pokazivala svoj stav, nekad i nejedinstven. Jevreji su od početaka okupacije učestvovali u radu gradskih vijeća. Tada je tanak sloj uglavnom sefardske trgovačke elite zauzimaao prominentno mjesto u radu takvih tijela. Od XX vijeka Jevreji, obje grupe (Sefardi i Aškenazi), aktivnije se uključuju u politički život. Na lokalnom nivou, izuzev Sarajeva, njihovo učešće nije imalo praktičnog značaja. U glavnom gradu su se zbog međusobnih nesuglasica, prvenstveno među Sefardima, jevrejski predstavnici priklanjali većinskim narodima i njihovim ineteresima, često zanemarujući vlastite interese, no

uvijek iskazujući lojalnost prema vlasti. I u Bosanskom saboru svi jevrejski poslanici su vodili provladinu politiku, jer je to bio jedini način da zaštite svoju posebnost i interese svoje zajednice.

Poseban segment istraživanja odnosio se na sagledavanje i analiziranje udjela i doprinosa Jevreja privrednom razvoju Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave. Ukazali smo da je dominantno bilo nastojanje uprave da se zaštite austrijski ekonomski interesi. Uprava je koristila različita sredstva da bi to ostvarila, od uključenja Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje, do favorizovanja stranog kapitala u razvoju industrije, kao i uspostave državnog monopola u najvažnijim proizvodnim granama. Nekolicina imućnih Jevreja uspjela je da ostavi zapažen trag u razvoju različitih industrijskih grana. Kao što su Avram D. Salom i Salomon D. Alkalaj u hemijskoj, te Jozef Štokhamer, Abraham I. Papo i Elijas Kajon u prehrambenoj industriji. Smatramo da su Jevreji ipak ostavili najznačajniji doprinos u razvoju šumske privrede. Uz svesrdnu pomoć austrougarske uprave u ovoj privrednoj grani godinama je dominirao Zadik S. Finci, a docnije njegov sin Rafael. Budući da je industrijski razvoj tekao sporo, privreda je počivala na radu čaršije. Trgovina i zanatstvo činili su okosnicu jevrejske zastupljenosti u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine. Sarajevska sefardska čaršija se etablirala još u vrijeme osmanske vladavine. Njeni najistaknutiji predstavnici još tada su stekli zavidan kapital. Najslikovitiji primjeri su Salomon I. Salom i Daniel M. Salom, koji su zahvaljujući trgovačkoj umješnosti stekli zavidno bogatstvo. Nakon uspostave austrougarske vlasti presudan je bio uticaj aškenaskih Jevreja, koji su donijeli nova zanimanja, ali i popularizovali postojeća. Nova uprava je prepoznala značaj aškenaske imigracije i ulaganja njihovog kapitala u bosanskohercegovačku privredu. Nakon sveobuhvatne analize istorijske građe došli smo do zaključka da je u širenju ukupne trgovačke i zanatske ponude na prostoru cijele Bosne i Hercegovine jevrejska zajednica ostavila zapažen pečat.

Austrougarska uprava je ostavila veliki trag u izgradnji školskog sistema u okviru kojeg je podsticala pohađanje narodnih osnovnih škola, nasuprot konfesionalnih-jevrejskih. Iako nije branila jevrejske vjerske škole, vrlo malo ili skoro nikako iz nije finansirala, pa je osnivanje takvih škola bilo usporeno ili gotovo nemoguće, jer su u većini bosanskohercegovačkih mjesta živjele siromašne jevrejske porodice koje nisu mogle same finansirati i opštinu i rad konfesionalne škole, te su djeca iz jevrejskih porodica pohađala uglavnom narodne (komunalne) škole i gimnazije. Unutar narodnih škola, Jevreji su ovisno o broju učenika imali mogućnost da budu podučavani osnovana svoje vjeronauke, koju su podučavali mjesni rabini ili vjeroučitelji. Međutim, kao što je arhivska građa potvrdila, nerijetko se događalo da za njih nije bilo finansijskih sredstava, te su poduku Jevreji morali tražiti unutar opštine ili kod rabina. Na osnovu arhivske građe pratili smo rad Izraelitičko-sefardičke osnovne škole i njeno nastojanje, da uprkos izazovima na koje je nailazila, održi svoj rad. Naposlijetku, i ona je zbog nedostatka vlastitog finansiranja pretvorena u narodnu školu. Naš rad je pokazao da je prosvjetna politika austrougarske uprave i nadilazila prostor Bosne i Hercegovine. Pokazatelj toga jeste i stipendiranje studenata, pa i onih jevrejskog porijekla, koji su obrazovanje sticali na univerzitetima širom Monarhije.

Važan segment istraživanja bio je i kulturno i društveno organizovanje među Jevrejima u Bosni i Hercegovini. U disertaciji se ovom kompleksnom problemu pristupilo kroz proučavanje arhivske građe, što u dosadašnjoj historiografiji nije bio slučaj. Društveno organizovanje kod Jevreja se ogledalo u popularizovanju i širenju mreže humanitarnih i kulturnih društva. Ona su osnivana po ugledu na praksu koja je vladala u Monarhiji, dok je problematika regulacije pravnog statusa ovakvih udruženja uređivana po austrijskom zakonu, budući da je domaće zakonodavstvo u tom pogledu zaostajalo. Aškenaska imigracija je u popularizaciji društvenog organizovanja odigrala značajnu ulogu, budući da su prenosili tradiciju koju su njegovali u drugim područjima Monarhije. Iz Austro-Ugarske su stigli i novi poticaji u pogledu buđenja nacionalne svijesti kod Jevreja. Cionistički pokret mobilisao je prije svega omladinu, studente i srednjoškolce. Ideja cionizma pružala je nadu da može doći do zbliženja Sefarda i Aškenaza u Bosni i Hercegovini. To se ipak nije desilo. Pokret nikada nije dobio masovni karakter, a njegov razvojni put prekinuo je Prvi svjetski rat. Kada je riječ o kulturnom stvaralaštvu, dominantna je tu bila uloga Sefarda. Njihova književnost je u vrijeme austrougarske uprave doživjela svoj preporod, koji se ogledao u okretanju ka svjetovnim temama.

Naposljetku, možemo zaključiti da je cjelokupna jevrejska zajednica u vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom prošla kroz višedecenijski period promjena, koje ne samo da su uticale na sferu javnog, nego i privatnog djelovanja ove zajednice. Na prvi pogled svakako su najprimjetnije bile demografske promjene. Doseljavanje aškenaskih Jevreja, kao direktna posljedica promjene centralne vlasti, ne samo da je izmijenilo dotadašnju strukturu jevrejskog stanovništva, nego je umnogome i uticalo na promjene u dotadašnjem načinu života jevrejske zajednice. Pokazali smo da su upravo Aškenazi dali dodatni poticaj društvenom i kulturnom organizovanju Jevreja, kao i ukupnom privrednom razvoju.

Austrougarska uprava se upustila i u process pravne regulacije jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Rezultat je bio da je status Jevreja ujednačen sa statusom njihovih sunarodnika u Monarhiji. Kao što smo pokazali riječ je bila o višegodišnjem procesu koji je postepeno provoden, ali je za jevrejsku zajednicu značio korak naprijed.

Sve promjene koje je austrougarske uprava uvodila, kao i svi pozitivni uticaji koji su dolazili iz Monarhije naišli su na dobar prijem kod Jevreja u Bosni i Hercegovini i kao što smo pokazali, dali su rezultate. Politika koju je je Austro-Ugarska Monarhija vodila prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini omogućila im je ne samo da očuvaju, nego i dodatno osnaže svoj položaj progresivne zajednice.

Jevrejska zajednica je, upravo zbog višedecenijskog uticaja austrougarske uprave, Prvi svjetski rat dočekala kao brojčano uvećana, pravno uređena, ekonomski osnažena, te kulturno oplemenjena i društveno organizovana zajednica. Sve ove tekovine koje su proizašle iz austrougarske politike prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini nadživjele su Monarhiju i nastavile su da se dalje razvijaju u međuratnom periodu.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Arhivi

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

- fond Zemaljske vlade Sarajevo (ZVS 1)
- fond Zajedničkog ministarstva finansija (ZMF)
 - a) Opšta građa
 - b) Präsidualna građa
- fond Jevrejska društva (JD)

Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.

- fond Gradsko poglavarstvo (GP-1)
- fond Izraelitička – sefardička osnovna škola Sarajevo (ISOŠ-31)
- Zbirka Varia (ZV)

Objavljeni izvori:

Zakoni:

-Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1852. Wien 1852.

-Dritte Fortsetzung der Gesetze und Verfassungen im Justiz=Fache unter Seiner jetzt regierenden Majestät Kaiser. Franz. Vom dem Jahre 1804 bis 1811.

-Gesetz- und Verordnungsblatt für die Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1899, Sarajevo 1899.

-Gesetz- und Verordnungsblatt für die Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1897, Sarajevo 1897.

-Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1909

-Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1910

-Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1891.

-Landes- Gesetz- und Verordnungsblatt für das Erzherzogthum Österreich unter der Enus. Jahrgang 1892, Wien 1892.

- *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*. Jahrgang 1890, Wien 1890.

- *Sammlung der für Bosnien und der Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I Band, Wien 1880.

- *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*. II Band, Wien 1880.

- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1882, Sarajevo 1882.

- *Sammlung Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*. Jahrgang 1884. Sarajevo 1884.

- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*, Jahrgang 1885, Sarajevo 1885.

Izvještaji o upravi

- *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, Wien 1917.

- *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Загреб 1906.

Popisi stanovništva

- *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacima o teritorijalnom razdijeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Sarajevo 1896.

- *Orschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Sarajevo 1886.

- *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sastavio statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija. Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912.

- *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880.

Stenografski izvještaji Bosanskog sabora

- *Stenografski izvještaji o sjednicama bosansko-hercegovačkog sabora god. 1910*, Svezak I, VIII sjednica, 25. juna 1910.

- *Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима босанско-херцеговачког Сабора год 1910./11.*, LXIII сједница, 12. фебруара 1911.

Grada

Besarović, R., *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Građa, Sarajevo 1968.

LITERATURA

Monografije

-Aličić, A. S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XI, Sarajevo 1983.

-Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, New York 1966.

-Arent, H., *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.

-Begović, B., *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, ANUBIH, Djela, knjiga LIV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 31, Sarajevo 1978.

-Besarović, R., *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrugarskom upravom*, Sarajevo 1974.

-Braude, B., Lewis, B., *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini. Funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Sarajevo 2009.

-Burger, H., *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, Wien–Köln–Graz 2014.

-*Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878*, Wien 1879.

-Danon, J., Stošić V. M., *Memoari na holokaust Jevreja Krajine*, Banja Luka 2010

-Danon, J., Stošić V. M., *Hronika Jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka 2007.

-Danon, C., *Zbirka pojmova iz judaizma*, Beograd 1996.

-Dobrovšak, Lj., *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek 2013.

-Ekmečić, M., *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Sarajevo 1973.

-Epstein, M. A., *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980.

-Гавриловић, С., *Јевреји у Срему у XVIII и првој половини XIX века*, Београд 1989.

-Hasanhodžić, A., Rustemović, R., *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Sarajevo 2015.

- Hadžibegović, I., *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.
- Hrelja, K., *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Beograd 1961.
- Imamović, M., *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976.
- Јакшић, Г., *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (расправа из дипломатске историје)*, САН, Посебна издања књига ССХХVIII, одељење друштвених наука, нова серија књига 11, Научна књига, Београд 1955.
- Johnson, P., *A History of the Jews*, New York 1987.
- Judson, P. M., *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge–London 2016.
- Kann, R. A., *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, Berkeley–Los Angeles–London 1980.
- Kapidžić, H., *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973.
- Ковачевић, Д. М., *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003.
- Konforti, J., *Travnički Jevreji*, Sarajevo 1976.
- Коцић, М., *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV до XIX век*, Београд 2010.
- Kraljačić, T., *Kalejev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Banja Luka–Srpsko Sarajevo 2000.
- Kreševljaković, H., *Esnaf i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.
- Kreševljaković, H., *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo 1969.
- Лазих, Т., Мидановић, З., *Из историје јеврејских грађевина у Бијељини (фрагменти из прошлости бијељинских Јевреја)*, Бијељина 1998.
- Levy, M., *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Sarajevo 1911.
- Lindemann, A. S., Levy, R. S., *Antisemitism: A History*, Oxford 2010.
- Лужија, С., *Немачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Бања Лука 2013.
- Malinović, M., *The Architecture in Banja Luka during the Austro-Hungarian Rule in Bosnia and Herzegovina between 1878 and 1918*, Vienna 2012.
- MacCagg W. O. Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*, Bloomington–Indianapolis 1989.
- Masters, B., *Christians and Jews in the Ottoman Arab World. The Roots of Sectarianism*, Cambridge 2001.

- Микић, Ђ., *Актуелности политике у стогодишњици Босанског сабора 1910–1914. године*, Бањалука 2017.
- Nezirović, N., *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, Banja Luka 2019².
- Okey, R., *Taming Balkan Nationalism, The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia 1878-1914*, Oxford 2007.
- Parkes, J., *Antisemitism*, Chicago 1963.
- Рапић, М., *Školstvo u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo 1972.
- Patai, P., *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, Detroit 1996.
- Пејановић, Ђ., *Културно-просветна хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини. За време Аустријске владавине*, Сарајево 1930.
- Пејановић, Ђ., *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955.
- Пејановић, Ђ., *Историја библиотека у Босни и Херцеговини-од почетка до данас*, Сарајево 1960.
- Petrov, K. V., *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Beograd 2001.
- Pinto, A., *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
- Прерадовић Љ., и др, *Вјерски објекти националних мањина у Босни и Херцеговини*, 2019.
- Quataert, D., *The Ottoman Empire 1700-1922*, New York 2005².
- Радојчић, С., *Сарајевска Хагада*, Београд 1953.
- Rizvić, M., *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985.
- Skarić, V., *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937.
- Smailagić, N., *Leksikon islama*, Sarajevo 1990
- Stavrijanos, L., *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005.
- Schmid, F., *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914.
- Shaw, S. J., *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, London 1991.
- Shaw S. J., Shaw E. K., , *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II: Reform, Revolution, and Republic; The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge–New York 2002.
- Sugar, P. F., *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Seattle 1963.

- Šabanović, H., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982².
- Šljivo, G., *Bosna i Hercegovina 1861. –1869*, Orašje 2005.
- Šorske, K. E., *Fin-de- siecle u Beču: politika i kultura*, Beograd 1998.
- Tauber, E., *Ilustrovani Leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Sarajevo 2007.
- Tejlor, A. Dž. P., *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968.
- Тејлор, А. Ц. П., *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- Verber, E., *Sarajevska Hagada*, Beograd 1983.
- Вујаклија, М., *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1996/97.
- Зиројевић, О., *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку*, Нови Сад 1976.

Rasprave i članci

- Bejtić, A., „Jevrejske nastambe u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 23–32.
- Белдичану, Н., „Организација Османског царства (XIV–XV века)“, *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 138–164.
- Braude, B., „Foundation Myths of the Millet System“, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, eds. B. Braude and B. Lewis, Vol. I, New York–London 1982, 69–88.
- Borković, I., „Сionizam i njegova historijska pozadina“, *Politička misao: Časopis za savremenu politologiju*, 3 (1969), 420–442.
- Бунчић, А., „Чувари приповијести: средњовјековне илуминиране хагаде“, *Зборник радова Менора*, Београд 2010, 44–54.
- Cohen, A., „On the Relities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century“, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, eds. B. Braude and B. Lewis, Vol II, New York–London 1982, 7–18.
- Димон, П., „Период танзимата (1839–1878)“, у *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 555–630.
- Димон П., Жоржон, Ф., „Умирање једног царства (1908–1923)“, *Историја Османског Царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 696–780.
- Dobrovšak, Lj., „Еманципација Židova u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću“, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 37 (2005), 125–142.

- Dobrovšak, Lj., „Privremena prisutnost“ Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, Vol. 24, 29 (2005), 167–189.
- Dobrovšak, Lj., „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 37, 2 (2005), 479–495.
- Dobrovšak, Lj., „Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austro-Ugarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine. Prilog poznavanju početaka cionističkog pokreta u Slavoniji“, *Scrinia Slavnonica*, 6 (2006) 234–266.
- Екмечић, М., „Место Берлинског конгреса 1878. године у српској историји“, *Европа и Источно питање 1878-1923. Политичке и цивилизацијске промене*, Београд 2001, 62–100.
- Gelez, P., „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“, *Historijska traganja*, 2 (2008), 17–75.
- Elazar, S., „Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 155–166.
- Фотић, А., „Између закона и његове примене“, у *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005, 27–71.
- Grijak, Z., „O nekim važnim aspektima problema konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo 2011, 143–165.
- Gross, M., „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1906. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873“, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988, 37–52.
- Gross, M., „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti. Prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu*, Zagreb 1998, 106–126.
- Hahamović, J., „Aškenazi u Bosni i Hercegovini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 141–153.
- Hacker, J. R., „Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century“, in *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, eds. B. Braude and B. Lewis, Vol. I, New York–London 1982, 117–126.
- Hacker, J., „The Sürgün System and Jewish Society in the Ottoman Empire During the Fifteenth to the Seventeenth Centuries“, in *Ottoman and Turkish Jewry. Community and Leadership*, ed. Aron Rodrigue, Bloomington 1992, 1–63.
- Hrabak, B., „Trgovina Jevreja u Bosni i Hercegovini do sredine XVII stoleća“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXI–XXXIII (1982), 151–185.

- Husić, A., „O sarajevskim Jevrejima i njihovom društvenom položaju“, u *Suživot Jevreja i Muslimana u Bosni i Hercegovini. Primjeri tolerancije od 16. stoljeća do danas*, priredila Dž. Šuško, Sarajevo 2021, 59–75.
- Imamović, M., „Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine“, *Historijska traganja*, 7 (2011), 11–39.
- Juzbašić, Dž., „Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i austro-ugarske ekonomske suprotnosti“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 155–176.
- Juzbašić, Dž., „Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 371–382.
- Juzbašić, Dž., „O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 49–86.
- Juzbašić, Dž., „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 489–494.
- Juzbašić, Dž., „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 11–48.
- Younis, H., „Veletrgovac kao kreditor“, *Prilozi*, 42 (2013), 69–101.
- Juzbašić, Dž., „Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (statuta)“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Sarajevo 2011, 87–132.
- Kamhi, H., „Sarajevski rabini“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 273–278.
- Kamhi, S., „Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarda“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 105–122.
- Kapidžić, H., „Sarajevo u avgustu 1878. godine“, *Prilozi*, 1 (1963), 117–131.
- Kapidžić, H., „Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (državno pravni odnosi)“, *Prilozi*, 4 (1968), 59–81.
- Kapidžić, H., „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 45–99.
- Kapidžić, H., „Previranja u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 100–138.
- Kapidžić, H., „Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 5–44.
- Karčić, F., „Opšti građanski zakonik u Bosni i Hercegovini: kodifikacija kao sredstvo transformacije pravnog sistema“, *Zbornik PFZ*, Vol. 63, 5–6 (2013), 1027–1036.

- Kasumović, A., „Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave“, *Historijska traganja*, 6 (2010), 9–34.
- Kasumović, A., „Austrougarska trgovačka politika i obrazovanje: trgovačke škole u Bosni i Hercegovini (1878-1914)“, *Historijska traganja*, 14 (2014), 119–158.
- Konforti, J., „Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 131–140.
- Kreševljaković, H., „Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave“, *Narodna starina*, Vol. 6, 14 (1927), 15–58.
- Крушевац, Т., „Привредне прилике града Сарајева за вријеме аустро-угарске управе (1878–1918)“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, VII (1956), 175–224.
- Kruševac, T., „Društvene promjene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, 71–97.
- Kudelić, Z., „Nova analiza austrougarskog razdoblja bosanskohercegovačke povijesti u knjizi ‘Kroćenje balkanskog nacionalizma u Habsburška civilizacijska misija u Bosni’“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 34, 66 (2010), 115–138.
- Lis, T. J., „Službenici u Bosni i Hercegovini 1878.-1918.“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 52, 2 (2020), 629–655.
- Ličina, A., „Stipendiranje u Bosni i Hercegovini (1878–1990)“, *Historijska traganja*, 9 (2012), 31–64.
- Loker, C., „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskih krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 166–178.
- Луџија, С., „Бечки лист Neue Freie Presse о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу“, у Зборнику: *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, Бања Лука 2016, 125–135.
- Луџија, С., „Јевреји у Вишеграду (1878–1914)“, *Бањалучки новембарски сусрети 2019* (2020), 85–97.
- Мантран, Р., „Почеци Источног питања (1774–1839)“, *Историја Османског Царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 509–554.
- Madžar, B., „Djelatnost Mađarskog i Austrijskog trgovačkog muzeja za vrijeme austrougarske uprave“, *Prilozi*, 4 (1974), 195–208.
- Nedomački, V., „Žalobni običaji i obredi“, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 109–112.
- Рековић, В. М., „Ванјалучке јавне апотеке у аустроугарском периоду“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 3 (2011), 137–148.
- Рековић, В. М., „Јавне апотеке у Сарајеву у аустроугарском периоду“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, 12 (2020), 93–105.

- Petrović, L. M., „Abraham Kapon“, *Jevrejski almanah 1961–62*, Beograd 1962, 74–81.
- Pinto, A., „Dr Moric Levi, sarajevski nadrabin“, *Jevrejski almanah 1971–1996*, Beograd 2000, 23–37.
- Pinto, A., „Jevrejska društva u Sarajevu“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 173–187.
- Pinto, S., „Položaj Jevreja pod turskom vladavinom“, *Jevrejski almanah 1954*, Beograd 1954, 48–59.
- Pištalo, M., „Travnik-tragom prošlosti“, *Naše more: znanstveni časopis za more i pomorstvo*, Vol. 23, 1–2 (1976), 50–51.
- Поповић, В., „Аутохтона деца Босне и „куфераши“: Сефарди и Ашкенази у Зембиљу, хумористично-сатиричној колумни Саве Скарића“, у *Менора-радови радионице јеврејска уметност и традиција*, Београд 2009, 95–107.
- Popović, N., „Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902-1941“, *Istorija XX veka*, vol. 14, 2 (1996), 29–38.
- Popović, T., „Dubrovnik i Ankona u jevrejskoj trgovini XVI vijeka“, *Zbornik 1; Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1971, 41–54.
- Radovanović, V., „Odnos prema smrti u judaizmu-žalobni običaji“, у *Životni ciklus-običaji kod Jevreja*, ured. V. Radovanović i M. Mihailović, Beograd 2013 (reprint), 58–69.
- Rajner, M., *Sinagogalna arhitektura, Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988, 39–48.
- Roth, C., „Sarajevska Hagada i njen značaj u istoriji umetnosti“, *Jevrejski almanah 1959–60*, Beograd 1960, 16–28.
- Ruthner, C., „Die Invasoren und Insurgenten des Okkupationsfeldzugs 1878 im kulturellen Gedächtnis“, *Bosnien- Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie*, Hrsg. C. Rutner und T. Scheer, Tübingen 2018, 123-146.
- Samardžić, R., „Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka“, *Zbornik 1; Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1971, 21–40.
- Sarić, S., Štimac, V., „Gdje je bila sarajevska Hagada od 1894. do 1913. godine?“ *Prilozi*, 34 (2005), 113–117.
- СМИТ, Ц. И., „Ислам и хришћанство“, у *Оксфордска историја ислама*, прир. Ц. Л. Еспозито, Београд 2016².
- Sućeska, A., „Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka“, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1967, 47–54.
- Sućeska, A., „Da li su sarajevski Jevreji bili mu`af?“, *Godišnjak Pravnog fakulteta*, XXIII (1975) 191–203.

-Šehić, Z., „Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose“, u *Zborniku radova sa Međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo 2011, 55–85.

-Štulić, I., Vučina, I., „Jevrejsko-španski jezik: komentarisana bibliografija literature i periodike“, *Zbornik 8: Studije, arhivska i memoarska građa*, Jevrejski istorijski muzej-Beograd, Beograd 2003, 195–298.

-Tadić, J., „Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi“, *Jevrejski almanah 1959–1960*, Beograd 1960, 29–53.

-Васић, Д. Д., „Од Калаја до Пилара: „црно-жути“ тумачки српске историје“, у Зборнику *Ђоровићеви сусрети 2016. године, Писци српске историје*, Гацко 2017, 280–306.

-Vervaeet, S., „Na granicama civilizovane Evrope“. Austrougarska tekstualna kolonizacija Bosne i Hercegovine (1878–1918)“, *Sveske Zaduzbine Ive Andrića*, 24 (2017), 90–126.

-Винавер, В., „Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века“, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*, VI (1954), 249–265.

-Zlatar, B., „Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini“, *POF*, 41 (1991), 253–267.

-Zlatar, Z., „Trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću (analiza sistema izvoza)“, *Zbornik 4: Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*, Beograd 1979, 87–110.

Putopisi:

-Čelebija, E., *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1954.

-Holbach, M. M., *Bosnia and Herzegovina some Wayside Wanderings by Maude M. Holbach with 48 Illustrations from Photographs by O. Holbach and a Map*, New York–London 1910.

-Renner, H., *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*, Berlin 1896.

-Strausz, A., *Bosnien Land und Leute. Historisch–Etnographisch–Geographische Schilderung I*, Wien 1882.

-Trevor, R., *My Balkan Tour*, London–New York 1911.

Dnevnici i memoari:

-Стојановић, Н., *Младост једног поколења (Успомене 1880–1920). Дневник од године 1914. до 1918.*, Београд 2015.

-Truhelka, Č., *Uspomene jednog pionira*, Zagreb 1942.

Periodika

Novine:

-*Босанска вила* (1886, 1897)

-*Bosansko-hercegovačke novine* (1878)

-*Bosnische Post* (1910)

-*Дан* (1906)

-*Hrvatski dnevnik* (1911)

-*Kalendar Bošnjak* (1911)

-*Musavat* (1907, 1908, 1911)

-*Народ* (1913)

-*Отаџбина* (1907, 1908)

-*Sarajevoer Tagblatt* (1911)

-*Sarajevski list* (1882, 1884, 1885, 1888–1891, 1893, 1896–1898, 1902, 1903, 1906, 1907, 1909, 1911–1913)

-*Српска ријеч* (1905)

-*Večernji sarajevski list* (1911, 1912)

-*Židovska svijest* (1919, 1920)

-*Židovska smotra* (1906, 1908–1912)

Časopisi:

-*Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreßbuch nebst Kalender für alle Confessionen für Bosnien – Hercegovina*, 2. Jahrganag 1898, Verlag Adolf Walny, Wien 1898.

-*Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreßbuch nebst Kalender für alle Confessionen für Bosnien – Hercegovina*, 3. Jahrganag 1899, Verlag Adolf Walny, Sarajevo 1899.

-*Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adressbuch für Bosnien – Hercegovina*. V. Jahrganag 1901, redigirt von Adolf Walny, Sarajevo 1901.

-*Bosnischer Bote pro 1904, Universal – Hand – und Adreßbuch für Bosnien – Hercegovina*. Redigirt von Adolf Walny, Achter Jahrganag. Sarajevo 1904.

-*Bosnischer Bote pro 1908, Universal – Hand – und Adreßbuch für Bosnien – Hercegovina*, Zwölfter Jahrganag, Sarajevo 1908.

-*Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreszbuch für Bosnien – Hercegovina 1911*, Fünfzehnter Jahrganag. Sarajevo 1911.

-*Bosnischer Bote, Universal – Hand – und Adreszbuch für Bosnien – Hercegovina 1915*, Neunzehnter Jahrganag. Sarajevo 1915.

Literatura s interneta

Monografije:

Müller, D. H., und J., Schlosser, J. v., *Die Haggadah von Sarajevo: eine Spanisch-Jüdische Biledershandschrift des Mittelalters*, Wien 1898.
<https://archive.org/details/diehaggadahvons00schlgoog> приступљено 20. јуна 2019.

Rasprave i članci:

-Alagić, N., “Jevreji u Derventi”. <http://elmundosefarad.wikidot.com/derventa> приступљено 1.9.2021.

-Husić, A. „The Jews of Sarajevo and Their Place in the Ottoman Society of Bosnia“, *Belleten Türk Tahir Kerumu*, vol. 84, Issue 301 (2020), 1097–1114. <http://belleten.gov.tr/tam-metin/2829/eng#> приступљено 20.4.2021.

-Kamhi, D., “O jeziku sefardskih Jevreja”, *Jevrejski glas* (separat), 71 (2016), 11
<http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/1239/OJezikuSefardskihJevrejaDavidKamhi.pdf?sequence=1&isAllowed=y> приступљено 12.2.2020.

-Konforti, J., “Prvi Jevreji u Travniku”, *El Mundo Sefarad* <http://elmundosefarad.wikidot.com/prvi-jevreji-u-travniku> приступљено 21.12.2016.

-Mahić, A., “Dolazak Austougarske u Bosnu i Hercegovinu”, <http://elmundosefarad.wikidot.com/brcko7-dolazak-austougarske-u-bih> приступљено 1.9.2021.

-Mutapčić, S., „Staro sarajevsko groblje u Kovačićima”, *Sefarad* 92,
[https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-\(Sarajevo\)](https://www.jews.ba/post/85/Staro-Jevrejsko-groblje-u-Kova%C4%8Di%C4%87ima-(Sarajevo)) приступљено 9.6.2020.

-Sarić, S., „Kratki prilozi o životu Jevreja u Bugojnu i Vlasenici“, *Sefarad* 92,
<http://elmundosefarad.wikidot.com/kratki-prilozi-o-zivotu-jevreja-u-bugojnu-i-vlasenici>,
приступљено 19.4.2019.

Doktorske disertacije

-Dickel, M., *Zionismus und Jungwiener Moderne. Felix Salten-Leben und Wirken*, Philosophischen Fakultät, Fridrich Schiller Universität, Jena 2003, 512 https://www.db-thueringen.de/servlets/MCRFileNodeServlet/dbt_derivate_00035228/Dickel_1.pdf приступљено 20.3.2020.

Маринковић, Ч., *Конструисање оквира нарације: представе архитектуре у сарајевској Хагади и шлуминарим сефардским хагадама 14. века*, докторска дисертација,

<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4959/Disertacija593.pdf?sequence=6&isAllowed=y> pristupljeno 20.6.2019.

Tanaka, S., *Wilhelm Stiassny (1842-1910) Synagogenbau, Orientalismus und jüdische Identität*, Universität Wien 2009 doktorska disertacija, http://othes.univie.ac.at/6524/1/2009-08-02_0203702.pdf pristupljeno 22.3.2020.

Periodika i ostala literatura:

-*Босанска вила*, Исказ добровољних прилога од бесједе која је обдржавана 16. фебруара о. г. у корист градње срп. православне цркве у Бос. Броду, 1. марта 1886, <http://www.infobiro.ba/article/449569> pristupljeno 24.11.2021.

-*Босанска вила*, Исказ добровољних прилога српско-православног црквено пјевачког друштва „Слога“, 15. мај 1897, <http://www.infobiro.ba/article/658287> pristupljeno 24.11.2021.

-*Босанска вила*, Исказ добровољних прилога о светосавској бесједи у Бијељини, 30. јул 1897, <http://www.infobiro.ba/article/658824> pristupljeno 24.11.2021.

-*Sarajevski list*, 6. januar 1888, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/1021171> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, 11. januar 1888, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/1021193> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, Čitulja, 9. januar 1889, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/534185> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, Iskaz dobrovoljnih priloga pridarenih u mjestu i sa strane prilikom obdržavanja svetosavske besjede u gradu Bihaću 14. (26) januara 1890, 2. mart 1890 <http://www.infobiro.ba/article/562002> pristupljeno 24.11.2021.

-*Sarajevski list*, 22. 8. 1890, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/662267> pristupljeno 8.8.2021.

-*Sarajevski list*, 16. oktobar 1891, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/700169> pristupljeno, 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, 15. mart 1893, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/937956> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, 25. mart 1896, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/944592> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, 9. avgust 1896, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/947732> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, 22. avgust 1897, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/968044> pristupljeno 7.4.2020.

-*Sarajevski list*, 11. septembar 1898, infobiro <http://www.infobiro.ba/article/9751699> pristupljeno 7.4.2020.

-*Židovska svijest*, La Benevolencija, 28.2.1919. (<http://www.infobiro.ba/article/719520> pristupljeno 23.8.2021.

Židovska svijest, 01. 10. 1920. infobiro, <http://www.infobiro.ba/article/728056> pristupljeno 22.8.2021.

-https://www.jku.at/fileadmin/gruppen/142/Toleranzpatent_fuer_Juden_in_Wien_und_in_NOw.pdf pristupljeno 24.11.2021

-<https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/galicia#id0end> pristupljeno 24. 11.2021.

-<https://www.britannica.com/topic/Zionism> pristupljeno 15.11.2021.

BIOGRAFIJA AUTORA

Stojanka (Nikole) Lužija je rođena 10. avgusta 1982. godine u Banjoj Luci. U rodnom gradu je završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Na osnovnim studijama Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Banjoj Luci, Odsjek Istorija diplomirala je 2008. godine. Nekoliko godina je radila u prosvjeti kao nastavnik/profesor istorije u osnovnim i srednjim školama. Master studije je završila 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Tema master rada nosila je naziv *Njemačke agrarne kolonije u Bosni i Hercegovini (1878 – 1914)*. Doktorske studije na istom fakultetu je upisala 2012. godine. U toku doktorskih studija uživala je stipendiju Ministarstva za naučnotehnološki razvoj, visoko obrazovanje i informaciono društvo Republike Srpske u Vladi Republike Srpske. Od 2014. godine zaposlena je na Filozofskom fakultetu u Banjoj Luci na Studijskom programu Istorije. Kao viši asistent angažovana je na predmetima iz oblasti nacionalne istorije od XV do XIX vijeka.

Učestvovala je u radu više naučnih skupova i okruglih stolova. Predmet naučnog interesovanja pored osmanskog perioda joj je i vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Aktivno vlada njemačkim i engleskim jezikom.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Стојанка Н. Лужија

Број индекса 5И120014

Изјављујем

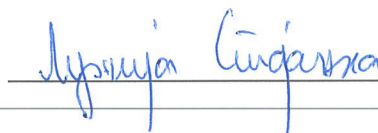
да је докторска дисертација под насловом

Аустро-Угарска и Јевреји у Босни и Херцеговини (1878 – 1914)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 3. децембра 2021.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Стојанка Н. Лужија

Број индекса 5И120014

Студијски програм Докторске студије историје

Наслов рада Аустро-Угарска и Јевреји у Босни и Херцеговини (1878 – 1914)

Ментор проф. др Харис Дајч

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 3. децембра 2021.

Лужија Стојанка

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Аустро-Угарска и Јевреји у Босни и Херцеговини (1878 – 1914)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

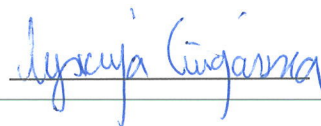
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 3. децембра 2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.